

«Զորավար Սեպուհ» պատմաքաղաքական վերլուծական կենտրոն

«Zoravar Sepouh» historical-political analytical center

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ
ԹԻՎ 4(15)

HISTORY AND POLITICS
ACADEMIC JOURNAL
№4(15)

ԵՐԵՎԱՆ-2021

**Հանդեսը տպագրվում է «Զորավար Մեայուհ» պատմաքաղաքական
վերլուծական կենտրոնի գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Գլխավոր խմբագիր՝ ԱՇՈՏ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

Խմբագրական խորհուրդ

Աշոտ Ենգոյան, Արմեն Ճուղուրյան, Արմեն Սահակյան, Բագրատ
Էսդուգյան (Թուրքիա, Ստամբուլ), Գարիկ Քեոյան,
Եզնիկ արքեպիսկոպոս Պետրոսյան, Էդիկ Մինասյան,
Ժիրայր Լիպարիտյան (ԱՄՆ, Բոստոն), Հովսեփ Աղաջանյան,
Սարտին Գիլավյան, Վալերի Միրզոյան, Վալերի Թունյան,
Ռաֆիկ Նահապետյան

Գլխավոր խմբագրի տեղակալ՝ Արտաշես Ղազարյան

Պատասխանատու քարտուղար՝ Թամարա Սարգսյան

ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

«ՍԱՌԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ» ՄԿԻԶԲԸ. ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՇԱՀԵՐ ԵՎ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅՆԵՐ (1940-ԱԿԱՆ ԹԹ-Ի ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍ- 1950-ԱԿԱՆ ԹԹ-Ի ՄԿԻԶԲ)

ՎԼԱԴԻՄԻՐ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

Բանալի բառեր – Հակադիր գաղափարախոսություններ, «Սառը պատերազմ», հայեցակարգ, կենսական շահեր, լոկալ և գլոբալ հակամարտություններ:

Սառը պատերազմը միմյանց հակադիր գաղափարախոսական, աշխարհաքաղաքական և ռազմաստրատեգիական համակարգերի սկզբունքային մրցակցությունն էր, որի ներքին և արտաքին շահակիցները համախմբված էին երկու առաջատար կենտրոնների շուրջ (ԱՄՆ-ի և ԽՍՀՄ-ի): Ժամանակակից պատմագիտության ներկայացուցիչները «Սառը պատերազմ» տերմինաբանությամբ ներկայացնում են երկու հակադիր համակարգերի՝ կապիտալիզմի և սոցիալիզմի քաղաքական, տնտեսական, գաղափարախոսական և ռազմական հակադրությունը:

Աշխարհաքաղաքական զարգացումների նոր փուլի «Սառը պատերազմ» անվանումը առաջին անգամ կիրառվել է անգլիացի գրող և հրապարակախոս Ջորջ Օրուելի կողմից, որն օգտագործել էր այդ եզրույթը դեռևս 1945թ. հոկտեմբերի 19-ի «Tribune»-ում հրապարակած իր հոդվածում¹: Ըստ Օրուելի՝ ատոմային զենքի հայտնագործումը և այլ տերությունների պաշտպանական զինանոցում հայտնվելը, կհանգեցներ 2-3 «հրեշավոր գերտերությունների» առաջացման, որոնք իրենց հարևանների հետ կգնտվեն անդադար «Սառը պատերազմի» պայմաններում: Այսպիսի զարգացումը վերջ կդնէր «մասշտաբային պատերազմներին»²: Իսկ «Սառը պատերազմ» արտահայտությունն առաջին անգամ պաշտոնապես օգտագործել է ամերիկացի ձեռնարկատեր և քաղաքական գործիչ, Հարի

¹ George Orwell, 'You and the Atomic Bomb' First published: *Tribune*. London. - October 19, 1945. http://orwell.ru/library/articles/ABomb/english/e_abomb (Հղված է 12.08.2018)

² Նույն տեղում:

Տրումենի խորհրդական Բեռնարդ Բարուխը 1947թ. ապրիլի 16-ին Հարավային Կարոլինայի ներկայացուցիչների պալատում ունեցած իր ելույթում¹:

Սկսած Մոնրոյի հայեցակարգից, որը արևմտյան կիսագունդը հռչակեց ամերիկյան շահերի ոլորտ, Միացյալ Նահանգներն իրականացնում էր ազդեցության ոլորտների պլանաչափ ընդլայնում՝ իր «կենսական շահերի» ոլորտում ներառելով աշխարհի ռազմավարական կարևոր տարածաշրջանները: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո ԱՄՆ արտաքին քաղաքականությունը կենտրոնացավ Եվրասիայի երեք կարևորագույն տարածաշրջանների՝ Արևմտյան Եվրոպայի, Մերձավոր Արևելքի (Պարսից ծոց) և Հարավարևելյան Ասիայի վրա: Լիբերալիզմի գաղափարախոսությունը զոգադրելով «ծովային ուժի» աշխարհաքաղաքական պահանջերին՝ ձևավորվում էր ԱՄՆ արտաքին քաղաքական ռազմավարությունը՝ որպես նոր աշխարհակարգի հաստատման հարացույց:

ԱՄՆ արտաքին քաղաքական ռազմավարությունն իրավամբ գեոստրատեգիական լայն տարածք է պարառում: Այն հիմնվում է մի շարք աշխարհաքաղաքական հայեցակարգերի վրա, որոնք առաջ են քաշվել անգլոսաքսոնական աշխարհաքաղաքական մտքի հիմնադիր հայրերի կողմից, ինչպիսիք են՝ Ա. Մեհենը², Ֆ. Ջ. Թերները³, Հ. Մաքինդերը⁴, Ն. Սփայքմենը⁵ և այլոք: ԱՄՆ-ի նախագահների արտաքին քաղաքական հայեցակարգերի մեծ մասը հիմնված է նշված տեսաբանների աշխարհաքաղաքական մոտեցումների վրա և ենթադրում է նպատակաուղղված քաղաքականության իրականացում: Եվրասիական Հրթիռանդի վերաբերյալ Մակինդերի հիմնապունային գաղափարները մինչև այսօր էլ լավագույնս բացահայտում են աշխարհաքաղաքական գործընթացների միտումները: Այս հայեցակարգի համաձայն՝ Եվրասիական մայրցամաքի վրա գերիշխող ազդեցությունը համաշխարհային⁶ գերիշխանության

¹ <https://www.history.com/this-day-in-history/bernard-baruch-coins-the-term-cold-war> (Հղված է 12.08.2018)

² Mahan A. T., The Influence of Sea Power Upon History, 1660-1783. Little, Brown & Co. Boston, 1890. Repr. of 5th ed., Dover Publications, N. Y., 1987.

³ Turner F. J., Bogue A. G. The frontier in American history. – Courier Corporation, 2010.

⁴ Mackinder H. J. The geographical pivot of history // Geographical Journal. 1904. Vol. 23. N 4. P. 421–437.

⁵ Spykman N. J. America's strategy in world politics: the United States and the balance of power. N.Y., 1942.

⁶ Mackinder H. J. The geographical pivot of history // Geographical Journal. 1904. Vol. 23. N 4. P. 421–437; Venier P. The geographical pivot of history and early 20th century geopolitical culture // Geographical Journal. 2004. Vol. 170. N 4. P. 330–336.

1904 թվականին Բրիտանական Թագավորական աշխարհագրական ընկերությունը հրապարակեց Մաքինդերի «Պատմության աշխարհագրական առանցքը» վերնագրով հոդվածը, որում հեղինակը ձևակերպեց Հրթիռանդի տեսությունը: Համաձայն այդ տեսության՝

հասնելու բանալին է: 1919 թվականին Մաքինդերը հրատարակեց իր հիմնարար աշխատանքներից մեկը՝ «Ժողովրդավարական իդեալներն ու իրականությունը. Վերակառուցման քաղաքականության հետազոտություն» վերտառությամբ, որտեղ ներկայացվեց «Համաշխարհային կղզու» և նրա աշխարհաքաղաքական միջուկի՝ Հըրթլանդի մասին դրույթը. «Ով կառավարում է Արևելյան Եվրոպան, տիրապետում է Հըրթլանդին, ով ղեկավարում է Հըրթլանդը, տիրում է համաշխարհային կղզուն, ով ղեկավարում է համաշխարհային կղզին, նա տիրապետում է խաղաղությանը»¹: Կարևոր է ընդգծել, որ այս հիմնադրույթը ձևակերպվեց Փարիզյան խաղաղության խորհրդաժողովի նախօրեին և կարծում ենք, որ մաքինդերյան գաղափարները ազդեցություն ունեցան համաժողովի որոշումների վրա և որպես դրսևորում՝ Ռուսաստանի և Գերմանիայի միջև բուֆերային պետությունների խմբի ստեղծումն էր: ԱՄՆ արտաքին քաղաքական ռազմավարության առումով՝ Ն. Սփայքմենը հիմնավորում էր աշխարհաքաղաքական գործոնների կարևորագույն դերը արտաքին քաղաքականության պլանաչափ իրականացման գործում: «Քանի որ պետությունների աշխարհագրական բնութագրերը համեմատաբար անփոփոխ են, դարերի ընթացքում այդ պետությունների աշխարհագրական պահանջները մնում են նույնը»²: Սփայքմենն առաջարկում էր «մեծ ռազմավարություն մշակել ինչպես պատերազմի, այնպես էլ խաղաղության համար», որը հիմնված է աշխարհում ԱՄՆ-ի աշխարհագրական դերի և դիրքի վրա³:

20-րդ դարի համաշխարհային պատմության առանցքային, կարևոր և քաղաքակրթական առումով հատկանշական երևույթը ԱՄՆ-ԽՍՀՄ հակամարտությունն էր, որն իր գաղափարական և մշակութային-կիրառական ազդեցությունն ունեցավ երկու քաղաքակրթական միջավայրերի առանձնացման վրա: Ֆաշիզմի ոչնչացումից հետո աշխարհի ռազաքաղաքական բաժանման խնդիրը ավելի ակներև դարձավ, ինչին նպաստում էր Խորհրդային Միության ինտերնացիոնալ քաղաքականության տարածումը և կոմունիստական կուսակցությունների դիկտատուրայի հաստատումն արևելաեվրոպական և ասիական երկրներում: Ավելին մեծացավ

Եվրասիայի կենտրոնական միջուկը, որը ներառում էր նաև նախկին ԽՍՀՄ տարածքը մի մասը, սահմանվում էր որպես «առանցքային տարածաշրջան», որի շուրջ ընթանում է պատմական զարգացումը: Հենց այդ պատճառով Մաքինդերն առաջարկեց դիտարկել որպես պոտենցիալ տարածք՝ համաշխարհային կայսրության ձևավորման համար:

¹ **Mackinder H.J.** Democratic ideals and reality: a study in the politics of reconstruction. Washington, 1996. P. XXIII.

² **Spykman N.J.** Geography and foreign policy I // The American Political Science Review. 1938. Vol. 32. N 1. P. 29.

³ **Spykman N.J.** America's strategy in world politics: the United States and the balance of power. N.Y., 1942. P. 8.

նան հաղթող տերությունների միջև նոր գլոբալ հակամարտության բռնկման հնարավորությունը¹:

Պատմագիտության մեջ իշխում է այն տեսակետը, որ «Մառը պատերազմի» սկիզբը կապված է 1946 թվականի մարտի 5-ին Անգլիայի նախկին վարչապետ Ուինստոն Չերչիլի՝ ամերիկյան Ֆուլտոն քաղաքում համալսարանականների համար արտասանած ճառի հետ, որտեղ Չերչիլը կոչ էր անում անգլիախոս աշխարհին միավորվել և պայքարել կոմունիզմի դեմ. «Այն ամենից, ինչին ես ականատես եմ եղել պատերազմի ժամանակ մեր ռուս բարեկամների և դաշնակիցների պահվածքում, համակվել եմ համոզմունքով, որ նրանք ոչ մի բան այնքան չեն մեծարում, որքան ուժը, և ոչ մի բանի հանդեպ այնպիսի քամահրանք չեն տածում, որքան ռազմական թուլության: Այդ պատճառով էլ ուժերի հավասարակշռության նախկին հայեցակարգը ներկայումս պիտանի չէ: Մենք չենք կարող թույլ տալ մեզ գործել փոքր գերակշռության դիրքերից, ինչը ուժերի փորձարկմամբ զբաղվելու գայթակղություն է առաջացնում»²: Միևնույն ժամանակ նա ընդգծեց, որ ամբողջ աշխարհում անհրաժեշտ է պաշտպանել «մարդու ազատության և իրավունքների մեծ սկզբունքները, որոնք անգլիախոս աշխարհի ընդհանուր պատմական ժառանգությունն են»³: Փաստորեն, սա նաև ռազմա-քաղաքական դաշինքի ստեղծման կոչ էր ԱՄՆ և Մեծ Բրիտանիայի ղեկավարությանը: Իր խոսքում Ու. Չերչիլը չհայտարարեց, որ Խորհրդային Միությունը պատերազմ է ցանկանում, բայց շեշտեց, որ Խորհրդային Միությունը ցանկանում է օգտվել «պատերազմի պտուղներից և հնարավորություն ստանալ անսահմանափակորեն տարածելու իր ուժն ու վարդապետությունը»⁴:

Ֆուլտոնյան ճառը հավանության արժանացավ ամերիկյան ղեկավարության կողմից, քանզի Հարի Տրումենը այլ աշխարհաքաղաքական նպատակներ էր հետապնդում և ԱՄՆ կոնգրեսին հղած իր ուղերձում

¹ **Michio Kaku and Daniel Axelrod**, *To Win a Nuclear War: The Pentagon's Secret War Plans*, Boston, South End Press, 1987, p. 30-31.

1945 թվականի վերջին ԱՄՆ հատուկ հետախուզական ծառայությունների կողմից մշակվեց այսպես կոչված «Totality» պլանը, որով նախատեսվում էր առանձնացնել 20 կարևոր և ռազմաստրատեգիական առումով նշանակալից խորհրդային օբյեկտներ (հիմնականում խոշոր քաղաքները և ռազմական արդյունաբերության կենտրոնները), որոնք պետք է ենթարկվեին ատոմային ռմաբահարման: Սակայն ատոմային ռումբերի սակավությունը տվյալ ժամանակահատվածում ստիպեց Միացյալ Նահանգների ղեկավարությանը հետ կանգնել իր նպատակներից:

² **James W. Muller**, *Churchill's "Iron Curtain" Speech Fifty Years Later*, University of Missouri Press, 1999, pp 11-12.

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում: **Gaddis, John Lewis**, *Russia, the Soviet Union and the United States. An Interpretative History*. McGraw-Hill, 1990, p. 176.

հիմնավորում էր, որ հաղթանակը Երկրորդ աշխարհամարտում ամերիկյան ժողովրդին կանգնեցրել է աշխարհը կառավարելու անհրաժեշտության առաջ: Երկրորդ աշխարհամարտի մոտալուտ ավարտը ուրվագծում էր մի իրավիճակ, երբ Միացյալ Նահանգները պետք է վերնայեր արտաքին քաղաքական ուղենիշերը, դիտարկեր անվտանգային հայեցակարգի բազում հարցեր:

Արևմտաեվրոպական տերությունները մարդկային, նյութական և ռազմաքաղաքական տեսանկյունից իրենցից մեծ վտանգ չէին ներկայացնում, իսկ փոխարենը Խորհրդային Միությունը, չնայած մարդկային ու նյութական հսկայական կորուստների, արագորեն վերածվում է ռազմաստրատեգիական հզոր կենտրոնի, մի բան, որ ամբողջովին հակասում էր Միացյալ Նահանգների ծավալապաշտական ձգտումներին: Արդյունքում, հանդես գալով կապիտալիստական աշխարհի պահապանի դերում, ԱՄՆ-ի նախագահ Տրումենն առաջադրեց իր արտաքին քաղաքականության դրույթները և հայտարարեց իր նոր նպատակները, այն է՝ ազատ աշխարհի, ազատ կապիտալիզմի տարածման և ժողովրդավարական պետության պաշտպանությունը, ԽՍՀՄ-ի ծավալապաշտության կասեցումը: 1947 թվականի մարտին ԱՄՆ նախագահ Հարի Տրումենը հայտարարեց. «Յուրաքանչյուր վայրում, յուրաքանչյուր ժամանակ, երբ հակակոմունիստ մի պետություն տարբեր ձևերով (տեղական կոմունիստական ուժերին հովանավորելով, արտաքին ուժերի ուղղակի միջամտությամբ կամ դիվանագիտական անուղղակի ճնշումների հետևանքով) սպառնալիքի տակ գտնվի, Միացյալ Նահանգներն այդ երկրին ցուցաբերելու է տնտեսական, քաղաքական և, ամենակարևորը, ռազմական աջակցություն»¹:

1947 թվականի մարտի 12-ին Տրումենը կոնգրեսում հանդես եկավ ճառով, որը պատմության մեջ մտավ «Տրումենի հայեցակարգ» անունով, որը հանդիսացավ «Սառը պատերազմի» պաշտոնական մեկնարկը: Հենց այս շրջանում էլ Արևմուտքն անհանգստացած Արևելյան Եվրոպայի՝ մոտակա ապագայում խորհրդայնացմամբ, սկսեց պայքար ծավալել Խորհրդային Միության և կոմունիզմի ծավալման դեմ²: Այդ պայքարի գլխավոր և հիմնական ձևն էլ դարձավ ԱՄՆ պետքարտուղար Ջ. Մարշալի պլանը, որը նախատեսում էր տնտեսական, ֆինանսական օժանդակություն այն երկրներին, որոնք տուժել և ավերվել են աշխարհամարտի տարիներին: 1947թ. հունիսի 5-ին, «Սառը պատերազմի» պաշտոնական մեկնարկից մեկ տարի անց, Հարվարդի համալսարանում ելույթ ունենալով, Ջ. Մար-

¹ Кеннан Дж., Дипломатия Второй мировой войны: глазами американского посла в СССР Джорджа Кеннана (пер. с англ. Л.А. Игоревского, Ю.Д. Чупрова), М., 2002, , с. 99-104.

² **Աբրահամյան Հ.**, Խորհրդային և հետխորհրդային հասարակությունը 1945-2011 թվականներին, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2011, էջ 15:

շալն առաջարկում էր շուտափույթ տնտեսական և ռազմական օգնություն պատերազմից քայքայված երկրներին՝ «վերականգնելու նրանց արտադրությունը և բարելավելու կյանքի պայմանները, ելնելով այն կանխադրությից, որ սովը, ավերածություններն ու աղքատությունը մարդկային զանգվածներին առավել ընկալունակ են դարձնում կոմունիստական գաղափարախոսությանը, ինչն անխուսափելիորեն կհանգեցնի Եվրոպայում կոմունիստական կարգերի հաստատման ու ԽՍՀՄ ազդեցության ուժեղացման հանդեպ»¹։ Տրումենի դոկտրինի և Մարշալի պլանի իրագործմամբ Արևմուտքը փորձում էր չեղարկել խորհրդային տիրապետության կայունությունը Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայում²։ «Սակայն Խորհրդային Միությունը նույնպես իրավունք ստացավ ապահովել իր անվտանգությունը հարևանների նկատմամբ ազդեցության գոտիների ձևավորմամբ, վերջ ի վերջո, պատերազմում խորհրդային կողմը տվել էր ավելի քանի 20 միլիոն մարդկային կյանք։ ԽՍՀՄ պարզապես պարտավոր է ապահովել իր անվտանգությունը կապիտալիստական Արևմուտքի հնարավոր հարձակումից, որը վաղ, թե ուշ վերսկսվելու է»³, այսպիսի տեսակետ է հայտնում անգլիացի պատմաբան Ջոն Գրենվիլլը։

Ըստ անգլիացի պատմաբան, սոցիոլոգ Առնոլդ Թոյնբիի՝ ԱՄՆ գլխավորեց «Համաշխարհային կապիտալիստական դեմոկրատիայի խաչակրաց արշավն ընդդեմ Համաշխարհային կոմունիստական տիրանիայի»⁴։ ԱՄՆ-ի գլխավորած «խաչակրաց արշավանքի» գլխավոր պատճառը աշխարհաքաղաքական զարգացումներն էին, մասնավորապես ռազմակալված Գերմանիայի շուրջ, որոնք 1948 թվականի մարտին հանգեցրին Գերմանիայի մասնատմանը⁵։

¹ **Նավրյան Է.**, Մարշալի պլանի նախօրինակները՝ Չարլզ Դոգից մինչև Լենդ-Լիգ, «21-րդ ԴԱԸ», թիվ 3 (43), 2012, էջ 50։

² **Пихоя Р. Г.** Советский Союз: история власти. 1945-1991. Новосибирск: Сибирский хронограф, 2000, стр. 26-27.

³ **Гренвилл Дж.** История XX века. Люди. События. Факты/ Пер. с англ. О.Суворова. М.: «Аквариум», 1999. с. 377.

⁴ **Тойнби А. Дж.** Цивилизация перед судом истории /пер. с англ. М.: Прогресс-Культура, 1996. С. 371.

⁵ **Павлов Н. В.** История современной Германии, 1945–2005. М.: Астрель, 2006. С. 57.
Miller, Roger Gene. *To Save a City: The Berlin Airlift, 1948–1949*. Texas A&M University Press. 2000, pp. 13-18.

ԱՄՆ և Մեծ Բրիտանիան 1946 թվականին միացրին իրենց ազդեցության գոտիները՝ ստեղծելով մեկ միասնական գոտի՝ բիզոնա, որին էլ 1948 թվականին միացվեց ֆրանսիական ազդեցության գոտին։ Արդունքում ձևավորվեցին երկու առանձին գերանական պետություններ՝ Գերմանիայի Դաշնությունը և Գերմանիայի Դեմոկրատական Հանրապետությունը։

«Սառը պատերազմի» քաղաքականության իրացումը նաև դրսևորվեց տարբեր կռաժիցիաների և միությունների ձևավորմամբ, որոնք իրապես «խճճեցին» ամբողջ աշխարհը և բարդացրին միջազգային հարաբերությունների կարգավորման ձևաչափերը: 1945-1949թթ. տեղի ունեցած իրադարձությունները հիմք նախապատրաստեցին Հյուսիսատլանտյան դաշինքի ստեղծման համար: Վերջնական հայտարարի չգալով այնպիսի հարցերում, ինչպիսիք են սպառազինությունների կրճատումը, ՄԱԿ-ի կանոնադրության կետերին հարազատ մնալը և այլն, 1949 թ. ապրիլի 4-ին Վաշինգտոնում ստորագրվեց պայմանագիր, որով ստեղծվեց անվտանգության ընդհանուր համակարգ՝ Հյուսիսատլանտյան դաշինքը (NATO): Վաշինգտոնի պայմանագիրը ստորագրեց 12 պետություն՝ ԱՄՆ-ն, Կանադան, Բելգիան, Դանիան, Իսլանդիան, Իտալիան, Լյուքսեմբուրգը, Միացյալ Թագավորությունը, Նիդերլանդները, Նորվեգիան, Պորտուգալիան և Ֆրանսիան¹: «Երկրորդ աշխարհամարտը Ամերիկային սովորեցրեց, որ ագրեսիայի դեմ լավագույն պաշտպանությունը հզոր ուժերի առկայությունն ու դրանց օգտագործման պատրաստակամությունն է, ինչ համար էլ առաջացավ Հյուսիսատլանտյան դաշինքը: Մարշալի պլանը նախատեսված էր տնտեսական վերելքի համար, իսկ Հյուսիսատլանտյան դաշինքի կազմակերպությունը պարտավոր էր ապահովել վերջինիս անվտանգությունը: ՆԱՏՕ-ն Ամերիկայի պատմության մեջ առաջին ռազմական դաշինքն էր, որին անդամակցել էր խաղաղ ժամանակաշրջանում»²: «Սառը պատերազմը» պայմանավորված էր բազմաթիվ գործոններով, սակայն դրանցից հիմնականը ԱՄՆ-ի ձգտումն էր՝ որպես աշխարհաքաղաքական մրցակիցներ՝ վերացնել Խորհրդային Միությունը և նրա դաշնակիցներին, հասնել համաշխարհային տիրապետության, որի խորհրդանիշը լինելու էր աշխարհում Pax Americana-ի³ հաստատումը:

Հիմնադրումից ի վեր Հյուսիսատլանտյան դաշինքի կազմակերպությունը միջազգային ռազմաքաղաքական իրողություններին համահունչ մշակեց ռազմավարական տարբեր հայեցակարգեր, որոնք ժամա-

¹ Florinsky M.T., Integrated Europe, NY. 1953, p. 11.

Փաստացի Հյուսիսատլանտյան դաշինքի կազմավորման հիմնադիրները եվրոպական այն երկրներն էին, որոնք ստորագրել է «Բրյուսելյան համաձայնագիրը»՝ Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան, Լյուքսեմբուրգը, Նիդերլանդները, Բելգիան, և Հյուսիսամերիկյան երկու երկրներ՝ ԱՄՆ և Կանադան: Ֆրանսիայի առաջարկությամբ ՆԱՏՕ-ի կազմում ընդգրկվեց նաև Իտալիան, իսկ այնուհետև Իսլանդիան, Նորվեգիան, Դանիան և Պորտուգալիան:

² Kissinger, Henry. *Diplomacy*. New York: Simon & Schuster, 1994, pp 456-457.

³ Ամերիկայի համաշխարհային-կայսերական հավակնությունների գաղափարախոսական հենքը (նախագահ Վուդրո Վիլսոնի ժամանակներից սկսած) ԱՄՆ քաղաքակրթիչ բացառիկ առաքելության փրկչական գաղափարն է, որը ենթադրում է «Pax Americana»-ի (ամերիկյան աշխարհի) կառուցում:

նակի ու իրողությունների ազդեցության ներքո փոխվել ու բարեփոխվել են¹: Հյուսիսատլանտյան դաշինքի կազմակերպությունը «Մառը պատերազմի» շրջանում և այսօր բավական լուրջ դերակատարում ունի ոչ միայն Հյուսիսատլանտյան, այլև ասիական ու խաղաղօվկիանոսյան տարածաշրջաններում, իսկ Խորհրդային Միության նախկին հանրապետությունների հետ հարաբերությունները կարգավորվում են այսպես կոչված «Գործընկերություն հանուն խաղաղության» համագործակցության ձևաչափով: ԱՄՆ արտաքին քաղաքական և արտաքին տնտեսական կապերի ամրապնդման և «Մառը պատերազմում» գերակայության նպատակով 1940-ական թվականներին հիմնադրվեցին Համաշխարհային բանկն ու Արժույթի միջազգային հիմնադրամը: «Այդ համակարգի հիմնական մասը ստեղծվել է «Մառը պատերազմի» շրջանում՝ որպես Միացյալ Նահանգների ջանքերի արդյունք, ուղղված իր գլոբալ մրցակից Խորհրդային Միության զսպամանը»²:

Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտից հետո Խորհրդային Միության համար որպես գլխավոր խնդիր դիտարկվում էր սեղմ ժամկետներում ատոմային զենքի ստեղծումը: Այսպիսի մոտեցման համար կային հիմնավոր պատճառներ, քանզի Խորհրդային բարձագույն ղեկավարությունը միանշանակորեն հասկանում էր, որ ատոմային զենքի առկայությունը միջազգային քաղաքականությունում վերածվել էր որոշիչ գործոնի: Ամերիկացի հետազոտող Դ.Հոլլովեյը գրում է, որ «հենց Հիրոսիման ատոմային ռումբը ուղղակի մտցրեց Խորհրդային ստրատեգիական հաշվարկներ: Նախքան Պոստոլամը Խորհրդային ղեկավարությունը չէր կարող ուղղակի կապ տեսնել ռումբի և միջազգային քաղաքականության միջև: Հիրոսիմայից հետո այդ կապը չէր կարող անտեսվել»³: 1949 թվականին Խորհրդային Միությունն իր զինանոցում արդեն ուներ ատոմային զենք, չնայած այն հանգամանքին, որ ծովային և օդային գերակայության առումով տերությունը մի քանի անգամ զիջում էր Միացյալ Նահանգներին:

«Մառը պատերազմը» մեծ ազդեցություն ունեցավ Խորհրդային ղեկավարության աշխարհայացքի վրա, անվտանգային միջավայրի ապահովման նպատակով բարձրացվեց պաշտպանական ուժերի պաշտպա-

¹ **Ղևոնդյան Ա.**, Հյուսիսատլանտյան դաշինքի կազմակերպության ռազմավարական հայեցակարգերի փոխակերպման առանձնահատկությունները, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Միջազգային հարաբերություններ, Քաղաքագիտություն», 2017 № 2 (23), էջ 41:

² **Бжезинский З.** Великая шахматная доска: господство Америки и его геостратегические императивы / Пер. с англ. О. Ю. Уральской. М.: Международные отношения, 1998. с. 43.

³ **Холловэй Д.**, Сталин и бомба. Советский Союз и атомная энергия 1939–1945 / Пер. с англ. Новосибирск, 1997. с. 169.

1949 թվականի օգոստոսի 29-ին Ղազախստանի Մեմփալատինսկի մարզում կառուցված ռազմակայանում տեղի ունեցավ առաջին ատոմային ռումբի փորձարկումը:

նունակության մակարդակը, որը սպասարկելու էր Խորհրդային Միության ազգային շահերը: Ըստ Խորհրդային պատմագետ Կարա-Մուրզայի՝ «վերջին դարակեսին «համաշխարհային սառը պատերազմը» դարձավ հասարակական կյանքի ենթախորքը և ինչպես ցանկացած պատերազմում՝ մնացյալ քաղաքական, տնտեսական և հասարակական գործընթացները դարձան այս հիմնարար պայմանի ածանցյալը»¹: «Սառը պատերազմի» ժամանակաշրջանում երկու գերտերությունների հարաբերությունները իրենց կառուցվածքով երկբևեռ էին: Աշխարհաքաղաքական տեսանկյունից Խորհրդային Միության ստրատեգիական և անվտանգային շահերը ենթադրում էին Եվրոպայում սոցիալիզմի դիրքերի ամրապնդման առաջնահերթություն: Հենց այս տարածաշրջանային շահերն ու բախումները հանգեցրին 20-րդ դարի երկու համաշխարհային պատերազմներին, որոնց հիմնական մասնակիցներից մեկը և առավել տուժած տերությունը հանդիսանում էր Ռուսաստան/ԽՍՀՄ-ը: Ապագայում նմանատիպ զարգացումներից խուսափելու համար Խորհրդային Միությունը վաղուց կիրառված փորձ ուներ՝ ընդլայնել անվտանգային սահմաններն ի հաշիվ ենթակա կամ բարեկամ պետությունների: Սակայն Խորհրդային Միության անվտանգային քաղաքականության իրացման առաջին փորձերը Եվրոպայում դրական արձագանք չստացան իր նախկին դաշնակիցների կողմից: Այս քաղաքականության վկայությունն էր նաև ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի հակախորհրդային քաղաքականությունը, որի արդյունքը տվյալ ժամանակահատվածում Գերմանիայի բաժանումն էր, ինչին Խորհրդային կողմը պատասխանեց 1955 թվականին Վարշավայի պայմանագրի կազմակերպության ձևավորմամբ, որը պետք է հակակշռեր 1949 թվականին կազմավորված Հյուսիսատլանտյան դաշինքին:

Ամփոփելով նշենք, որ «Սառը պատերազմի» դարաշրջանի մեկնարկը լի էր աշխարհաքաղաքական գործընթացներով, որի արդյունքում գերտերությունների հիմնական խնդիրը դարձավ «սպառազինությունների մրցավազքը»: ԱՄՆ-ի և ԽՍՀՄ-ի գլխավորությամբ ընթացող քաղաքականությունը ոչ միայն հակադիր գաղափարախոսությունների, այլև «ազատ, դեմոկրատական աշխարհի» և «տոտալիտար, սոցիալիստական ճամբարի» պայքար բնութագրում ուներ: Այդ հակադրությունը, սպառազինությունների մրցավազքը, համակարգերի նկատմամբ անվստահությունը շուտով հանգեցրեց նաև լոկալ և գլոբալ հակամարտությունների:

Владимир Погосян, Начало «холодной войны». Геополитические интересы и процессы (вторая половина 1940-х - начало 1950-х гг.) - В статье

¹ Кара-Мурза С.Г., Советская цивилизация / С.Г. Кара-Мурза. – Т. 2. От Великой Победы до наших дней. М.: Алгоритм, 2001. С 137-138.

рассматриваются проблемы отношений СССР и США 1940-50-х годов, причины и проявления «холодной войны».

Холодная война представляла собой принципиальное соперничество противоборствующих идеологических, геополитических и военно-стратегических систем, внутренние и внешние заинтересованные стороны которого были объединены вокруг двух ведущих центров (США и СССР).

Начало эпохи холодной войны было насыщено геополитическими процессами, в результате которых главной задачей сверхдержав стала «гонка вооружений». Политика США и СССР характеризовалась не только противоположными идеологиями, но и борьбой за «свободный, демократический мир» и «тоталитарный социалистический лагерь». Этот антигонизм, гонка вооружений, недоверие к системам вскоре привели к локальным и глобальным конфликтам.

Vladimir Poghosyan, The beginning of the "Cold War". Geopolitical interests and processes (second half of the 1940s-early 1950s) - The article discusses the problems of the USSR-US relations of the 1940s-50s, the causes of the "Cold War" and the externalization.

The Cold War was a principled rivalry between opposing ideological, geopolitical and military-strategic systems, whose internal and external stakeholders were united around two leading centers (the United States and the USSR).

The beginning of the Cold War era was full of geopolitical processes, as a result of which the main task of the superpowers became the "arms race". The policy of the US: USSR was characterized not only by opposing ideologies, but also by the struggle of the "free, democratic world", the "totalitarian, socialist camp". That contradistinction, the arms race, the distrust of systems, soon led to local-global conflicts.

ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԽՈՍՐՈՎ ԿՈՏԱԿԻ ՕՐՈՔ

ԷԴԳԱՐ ՎԱՐՇԱՄՅԱՆ

Բանալի բառեր – Հռոմեական կայսրություն, Սասանյան Պարսկաստան, արտաքին քաղաքականություն, ներքին քաղաքականություն, մարտահրավեր, Մեծ Հայքի թագավորություն, Հայոց թագավոր:

Խոսքով Կոտակ թագավորի գահակալության պատմափուլը Հայոց պատմության մեջ ամենահետաքրքրական ու կարևոր, բայց միևնույն ժամանակ պակաս ուսումնասիրված ժամանակաշրջաններից է: Խոսքով Կոտակի գահակալության շրջանն իր մեջ պարունակում է իրադարձություններ, որոնք հենքային նշանակություն ունեցան Հայոց թագավորության հետագա գոյության համար: Խնդրո առարկա դարաշրջանին կամ դրա առանձին ենթափուլերի զարգացումներին անդրադարձել են բազմաթիվ հետազոտողներ: Նրանցից յուրաքանչյուրը Խոսքով Կոտակի գործունեությունը քննության է առել ավել կամ պակաս մանրամասնությամբ՝ քիչ լուսաբանելով դրա դարաշրջանային բնույթն ու հանգուցային նշանակությունը: Խոսքով Կոտակի դարաշրջանը, փաստորեն, ցայսօր ամբողջական և խորքային ուսումնասիրության կարոտ է մնում, և առաջանում է անհրաժեշտություն հավուր պատշաճի գնահատել Հայոց թագավորի գահակալության դարաշրջանը: Խոսքով Կոտակի վարած ներքին և արտաքին քաղաքականության մասին պարզաբանումներ մտցնելու համար առաջին հերթին անհրաժեշտ է ուսումնասիրել Հայոց թագավորի գահակալության թվականի հարցը, դիտարկել նրա պատմաքաղաքական կերպարը, որի բնույթի մասին տեղեկություններն արտացոլվել են հայ պատմիչների երկերում: Այդ տեղեկություններն անգնահատելի սկզբնաղբյուր են հիմնախնդրի ուսումնասիրության համար:

Մովսես Խորենացին հաղորդում է, որ Տրդատ Մեծի մահից հետո <<ի միտս եկեալ նախարարացն Հայոց՝ ժողովեցան առ մեծն Վրթանէս, և առաքեցին երկուս ի պատուական իշխանացն, զՄար իշխանն Ծոփաց, և զԴատ իշխանն Հաշտենից, երթալ առ կայսրն Կոստանդոս, որդի Կոստանդիանոսի, հանդերձ պատարագօք և թղթով, որ ունէր օրինակ գայս. Յուշ լիցի քեզ պայման ուխտի հօրն քո Կոստանդիանոսի, որ առ մերում թագաւորին Տրդատայ. և մի՛ տասցես զաշխարհս քո Պարսից անաստուածից, այլ օգնեսցես մեզ զօրօք՝ թագաւորեցուցանել զորդի Տրդատայ

զխոսրով>>¹: Կայսրն այս լսելով՝ Անտիոքոսին, իր պալատի կառավարչին, մեծ զորքով ուղարկեց Մեծ Հայք, ինչպես նաև ծիրանի զգեստ և պըսակ՝ Խոսրովին թագավորեցնելու համար:

<<Եկեալ Անտիոքոս թագաւորեցոյց զԽոսրով, և զչորեսին սպարապետն մատոյց ի նոյն իշխանութիւն, զօրս կացուցեալ էր Տրդատայ իւրում կենդանութեանն՝ յետ մեռալենոյ դայեկին իւրոյ Արտավազդայ Մանդակունոյ, որ միագլուխ սպարապետ էր և ամենայն Հայոց զօրավար: Առաջին՝ Բագարատ ասպետ, զօրավար արևմտեան գնդին. երկրորդ՝ Միհրան բղէշի Գուգարացոյ, սպարապետ հիւսիսային զօրուն. երրորդ՝ Վահան նահապետ Ամատունեաց, զօրավար արևելեան գնդին, չորրորդ՝ Մանաճիհր նահապետ Ռշտունեաց, սպարապետ հարաւային զօրուն>>²: Անտիոքոսը բաժանեց զորքը՝ սպարապետներին տալով իրենց բաժինը: Մանաճիհրին հարավային զորքով, կլիկեցի զորքն էլ նրանց հետ, ուղարկեց Միջագետքի կողմերը, իսկ Ամատունյաց Վահան նահապետին արևելյան գնդով, և նրանց հետ գաղատացի զորքերը, ուղարկեց Ատրպատականի կողմերը՝ պաշտպանելու երկիրը պարսից թագավորից³: Այսպես, հռոմեական օժանդակությամբ Մեծ Հայքում թագավոր հռչակվեց Խոսրով Կոտակը: Նրա գահակալության սկիզբը և ավարտը պատմագիտության մեջ տարբեր կերպ է թվագրվել:

Հայտնի է, որ Խոսրով Կոտակը թագավորել է 9 տարի⁴:

Կ. Ասլանը, Հ. Մանանդյանը, Վ. Իսկանյանը, Հ. Հարությունյանը, Մ. Օրմանյանը, Բ. Հարությունյանը Խոսրով Կոտակի գահակալությունը հաշվարկել են 330 թվականից⁵: Լեոն Խոսրովի գահակալության սկիզբ է համարել 338 թվականը⁶, Ա. Գարագաշյանը գահակալության սկիզբ է հա-

¹ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Ե., 1981, էջ 310:

² Նույն տեղում, էջ 16:

³ Տե՛ս նույնը:

⁴ Տե՛ս Վարդան Արևելցի, Տիեզերական պատմություն, Ե., 2001, էջ 80:

⁵ Տե՛ս K. Aslan, Etudes historiques Sur Le peuple armenien, Paris, 1909 p. 194. Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատոր Բ, մաս Ա, Ե., 1957, էջ 137: Տե՛ս Իսկանյան Վ., Հայ-բյուզանդական հարաբերությունները IV-VII դդ., Ե., 1991, էջ 46: Տե՛ս Հարությունյան Հ., Հայաստանը Արշակունիների ժամանակ (1-429 թթ.), Ե., 1945, էջ 95: Տե՛ս Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հայ ուղղափառ եկեղեցւոյ անցքերը սկիզբէն մինչև մեր օրերը յարակից ազգային պարագաներով պատմուած, հատոր Ա, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 121-122: Տե՛ս Հայոց պատմություն, ԳԱԱ հրատ., հատոր Բ, միջին դարեր (IV դար –XVII դարի առաջին կես), գիրք առաջին (IV դարի սկիզբ – IX դարի կես), Ե., 2018, (Այսուհետև՝ Հայոց պատմություն, ԳԱԱ հրատ., հատոր Բ, գիրք առաջին)էջ 45:

⁶ Տե՛ս Լեո, Երկերի ժողովածու, հատոր առաջին, Ե., 1966, էջ 429-437:

մարել 336 թվականը¹, Ս. Պալասանյանը՝ 343 թվականը², Մ. Չամչյանը՝ 344 թվականը³, Հ. Աստուրյանը՝ 337 թվականը⁴:

Խոսքովի գահակալության պատմաշրջանը հատկապես թվագրելու համար՝ անհրաժեշտ է կատարել ժամանակագրական մի շարք ճշգրտումներ: Խոսքով Կոտակի գահակալության դարաշրջանի տարբեր իրադարձությունների բացահայտման և թվագրման տեսանկյունից մեծ կարևորություն է ներկայացնում Փավստոս Բուզանդի հաղորդած տեղեկությունները, բայց, ցավոք, նա լռում է այդ մասին: Ըստ պատմիչներ Մովսես Խորենացու և Ասողիկի՝ Խոսքով Կոտակը գահակալել է Հռոմի կայսր Կոստանդինոսի (Կոստանդիանոս Ա Մեծ-Է.Վ.) ինքնակալության ութերորդ տարում⁵: Վարդան Արևելցին նշում է, որ Կոստանդինոսի (Կոստանդիանոս Ա Մեծ-Է.Վ.) գահակալության ութերորդ տարուց սկսած Խոսքովը թագավորել է ինը տարի⁶: Պատմիչների մոտ հիշատակված Կոստանդինոսը գահակալել է 337-361 թթ.⁷: Այս դեպքում նրա գահակալության 8-րդ տարում՝ 345 թ., Մեծ Հայքում գահ է բարձրացել Խոսքով Կոտակը: Սակայն, կարծում ենք, որ այս ենթադրությունը քննություն չի բռնում: Կարող ենք ենթադրել, որ այստեղ խոսքը Կոստանդիանոս Ա Մեծ կայսեր մասին է, ով միահեծան գահակալել է 323/324-337 թթ. (323/324թ. Կոստանդիանոս Մեծը Լիկինոսի նկատմամբ տարավ հաղթանակ և դարձավ Արևելքի և Արևմուտքի միանձնյա տերը)⁸, իսկ պատմիչների մոտ հիշատակված Կոստանդինոս անվանումը հետագա ընդմիջարկության արդյունք է: Եթե վերոնշյալ ենթադրությունը ճիշտ է, ապա կատարվի, որ Կոստանդինոսի ինքնակալության 8-րդ տարում՝ 330/331 թ., Մեծ Հայքում գահ է բարձրացել Խոսքով Կոտակը: Անհրաժեշտ է ամրագրել, որ պատմիչները Խոսքովին հատկացնում են գահակալության ինը տարի: Ըստ Սամվել Անեցու, Կիրակոս Գանձակեցու հաղորդած տեղեկությունների՝ Խոսքովը

¹ Տե՛ս **Գարագաշեան Ա.**, Քննական պատմություն հայոց, ըստ նորագոյն պատմական, լեզուաբանական եւ բանասիրական տեղեկութեանց, մասն Գ, Թիֆլիս, 1895, էջ 7:

² Տե՛ս **Պալասանյան Ս.**, Պատմություն Հայոց, սկզբից մինչև մեր օրերը, Թիֆլիս, 1902, էջ 173-175:

³ Տե՛ս **Չամչյանց Մ.**, Հայոց պատմություն (սկզբից մինչև 1784 թվականը), հատոր Ա, Ե., 1985, էջ 427:

⁴ Տե՛ս **Աստուրեան Հ.**, Քաղաքական վերաբերություններ ընդմեջ Հայաստանի եւ Հռովմայ 190 էն ն. Ք. Մինչև 428 յ. Ք., Վենետիկ, 1912, էջ 272:

⁵ Տե՛ս **Մովսես Խորենացի**, էջ 316: Տե՛ս Ստեփանոս Ասողիկ Տարոնեցի, Տիեզերական պատմություն, Ե., 2000, էջ 110:

⁶ Տե՛ս **Վարդան Արևելցի**, էջ 80:

⁷ Տե՛ս **Кузищев В.**, История древнего Рима, Москва, 2000, с. 534.

⁸ Տե՛ս **Աստուրեան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 321-322: Տե՛ս Բуркхард Я., Век Константина Великого, Москва, 2003, с. 6. Տե՛ս **Зелинский Ф.**, Римская империя, Санкт-Петербург, 2000, с. 403. Տե՛ս **P. Maraval**, Constantin le Grand, Empereur romain, empereur chrétien (306-337), Paris, 2011, p. 647. Տե՛ս **Ковалев С.**, История Рима, Санкт-Петербург, 2002, с. 784.

գահակալել է <<ամս Թ>>¹: Ասվածի հիման վրա Խոսրով Կոտակի գահակալությունը պետք է հաշվել 330/331 թվականից, որի արդյունքում 339/340 թվականը կլինի նրա գահակալության 9-րդ տարին:

Այսպիսով, ուսումնասիրողների տեսակետների քննությունը ցույց է տալիս, որ առաջացել էր անհրաժեշտություն իրականացնելու Խոսրով Կոտակի գահակալության թվականի վերաբերյալ ճշգրտումներ, որը տվեց հնարավորություն ընդհուպ մոտենալու խնդրի լուծմանը: Վերևում տեսանք, որ նման հաշվարկներ հետազոտողների կողմից գրեթե չեն իրականացվել, և հաճախ սկզբնաղբյուրների տեղեկություններն ընդունվել են միանշանակ կամ մերժվել ոչ այնքան հիմնավոր կերպով:

Խոսրով Կոտակի գահակալության առաջին տարիներին Մեծ Հայքի Արշակունյաց թագավորությունը գտնվում էր անդորր վիճակի մեջ շնորհիվ երկարատև խաղաղության, որ հաստատվել էր Արևելքում 298 թ. Մծբինի պայմանագրից հետո: Մեծ Հայքում տիրող իրավիճակի մասին դրական է արտահայտվում Փավստոս Բուզանդը. <<Ապա յետ այսորիկ թագաւորեաց Խոսրով Կոտակ, թոռն Խոսրովու, որդի քաջի և առաքինւոյն Տրդատայ արքայի: Յաւուրս սորա եկաց և եղև քահանայապետ յաթոռն հօրն, փոխանակ հօրն իւրոյ և եղբօրն իւրոյ, երեց որդին Գրիգորի Վրթանէս: Խաղաղութիւն և շինութիւն, մարդաշատութիւն և առողջութիւն, պտղաբերութիւն և ստացուածութիւն և շահեկանութիւն, և մեծն աստուածասէր պաշտօն ի հաճոյակատարն բարութիւն յամս յաւուրս սոցա աճեալ բազմացաւ: Լուսաւորէր և առաջնորդէր նոցա սուրբն Վրթանէս իբրև զհայր իբրև զեղբայր իւր. Իրաւունք և արդարութիւն ծաղկեալ էին ի դարուն յայնմ>>²: Դատելով պատմիչի հաղորդած տեղեկություններից՝ կարող ենք արձանագրել, որ Մեծ Հայքի ներսում աշխարհիկ և հոգևոր կյանքը կայուն էր: Երկրում հաստատվել էր խաղաղություն, արդարություն, իրականացվում էր շինարարություն, բնակչության մեջ աճում էր բարությունը:

Խոսրով Կոտակի գահակալության խաղաղ այս ժամանակաշրջանի շինարարական կարևոր գործերից Փավստոս Բուզանդի մոտ առանձնապես հիշատակված են <<Տաճար մայրի>> և <<Խոսրովակերտ>> անտառների տնկումը, որոնցից առաջինը տարածվում էր Գառնիից մինչև Դվին կոչված բլուրը, իսկ երկրորդը՝ այդ բլրից մինչև Արտաշատ քաղաքը և Արաքս գետը: Այս անտառները թագավորի և ազնվականության համար որսորդության վայրեր էին, այդտեղ կառուցել էին արքունական ապարանքներ: Ղ. Ինձիճյանի կարծիքով, Հայաստանում անտառները ո՛չ միայն

¹ Տե՛ս Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ, Ժամանակագրութիւն, Աղամից մինչև 1776(այսուհետ՝ Սամուէլ Անեցի, Ժամանակագրութիւն), Ե., 2014, էջ 130: Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, Ե., 1961, էջ 17:

² Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն հայոց, Ե., 1987, էջ 14:

որսի ու զվարճության համար էին, այլ, գլխավորապես, նաև ազնվական դասի զինվորական ուսուցման ու ռազմական պատրաստության համար¹: Հայոց թագավորի շինարարական կարևոր գործերի մասին տեղեկությունները մատնանշված են Փավստոս Բուզանդի ուշագրավ մի վկայության մեջ, որը պատմական հետաքրքիր հիշողություն է. <<Եւ ետ հրաման թագաւորն զօրավարին իւրոյ՝ հանել խաշար յաշխարհէն բազում, և բերել զվայրենի կաղին մայրեաց, և տնկել զայն յԱյրարատեան գաւառին. և առեալ յամուր բերդէն արքունի, որում կոչէն Գառնի, մինչև ի դաշտն Մեծամօրի ի բլուրն՝ որ անուանեալ կոչի Դուին, որ կայ ի հիւսիսոյ կողմանէ քաղաքին մեծի Արտաշատու, զգետն խոնարհ մինչև յապարանսն Տիկնունի՝ տնկեցին զկաղինն: Եւ կոչեաց զանուն նորա Տաճար մայրի: Եւ միւս ի մայրեացն յեղեգնաբերանին ի նմանէ ի հարաւակոյս լցին զդաշտն կաղնատուն տնկով, և կոչեցին զանուն նորա Խոսրովակերտ: Եւ անդ շինեցին զապարանսն արքունականս, զերկոսեան տեղիսն պարսպեալ փակեցին. և ոչ կցեցին ի միմեանս վասն պողոտայի ճանապարհին>>²:

Խոսրով Կոտակի իրականացրած հաջորդ կարևոր գործը մայրաքաղաքի տեղափոխումն էր Արտաշատից Դվին: Վարդան Արևելցին նշում է, որ Խոսրովը շինում է Դվինը, շատ շոգ եղանակի պատճառով այնտեղ է տեղափոխում Արտաշատի բնակիչներին իրենց իսկ կամքով, այնտեղ է տեղափոխում և իր արքունիքը³:

Խոսրով Կոտակի, որպես պատմաքաղաքական կերպարի մասին, իր գնահատականն է տվել Մովսես Խորենացին. <<Ոչ ինչ արութիւն քաջութեան ցուցեալ որպէս զհայրն, այլ եւ ոչ վասն հատուածելոց կողմանցն հակառակեցաւ ինչ, յետ միոյ նուագին, զոր ի յունականացն կրեցին զօրացն. այլ ի կամս թողեալ զարքայն Պարսից՝ խաղաղութիւն առնէ ընդ նմա. բաւական վարկուցեալ մնացելոց սահմանացն տիրել, ամենեւին ոչ ունելով փարել ազնուական մտածութիւնս: Զի թէպէտ էր մարմնովն փոքր, այլ ոչ որքան Մակեդոնացին Աղեքսանդր, որ միայն երից կանգնոց ունէր զչափ հասակի, և ոչ զհոգւոյն խափանէր աշխոյժս>>⁴: Փոքրամարմին լինելու համար էլ Խոսրովը պատմագիտության մեջ ստացել է <<Կոտակ>> մականունը: Դատելով Պատմահոր հաղորդած տեղեկություններից՝ Խոսրով Կոտակը անփույթ լինելով քաջության և բարի հիշա-

¹ Տե՛ս **Բնձիճյան Ղ.**, Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, հատոր Գ, Վենետիկ, 1835, էջ 137-139:

² **Փավստոս Բուզանդ**, էջ 32:

³ Տե՛ս **Վարդան Արևելցի**, էջ 80: Տե՛ս **Քոչարյան Գ.**, Անտիկ Դվինը ամրոց-սրբավայրից արքայանիստ քաղաք, Բանբեր հայագիտության, հայագիտական միջազգային հանդես, Ե., 2014, թ. 1, էջ 35: Տե՛ս **Ղաֆադարյան Վ.**, Դվին քաղաքի հիմնադրման ժամանակի և միջնաբերդի հեթանոսական մեհյանի մասին, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1966, թ. 2, էջ 41-58:

⁴ **Մովսես Խորենացի**, էջ 316:

տակների գործում՝ զբաղված էր զբոսանքներով, թոչնորսությամբ և այլ որսերով: Խոսքովը ոչ մի քաջության գործ ցույց չտվեց հոր նման, բոլորովին չտածելով ազնվական խորհուրդներ:

Պատմագիտության մեջ վիճարկվում է նաև Խոսքով Կոտակի որպես <<Խոսքով Գ>> լինելու հանգամանքը: <<Խոսքով Գ>>-ն երբեմն նույնացվում է Մեծ Հայքի թագավոր <<Խոսքով Առաջինի>>, <<Խոսքով Երկրորդի>>, <<Տրդատ Երկրորդի>> հետ: Հ. Մանանդյանը, հենվելով օտարագրի ու հայ պատմիչների հիշատակումների վրա և յուրահատուկ մեկնաբանելով դրանք, գտնում է, որ 3-րդ դարում Մեծ Հայքում «...իշխել են, իրապես, հինգ թագավորներ հետևյալ հերթականությամբ՝ Խոսքով Ա, Տրդատ Բ, Արտավազդ, Խոսքով Բ և Տրդատ Գ»: Ըստ նրա՝ Խոսքով Ա-ը գահակալել է 198–216 թթ: Խոսքով Բ-ն էլ, որը, ըստ նրա, 3-րդ դարում թագավորած հայոց վերջին Խոսքով Արշակունին է և Տրդատ Գ-ի հայրը, գահակալել է 272 /273–287 թթ.: Նա Տրդատ Բ-ին համարում է Խոսքով Բ-ի, իսկ վերջինիս՝ Տրդատ Գ-ի (Երրորդի, Մեծի) ծնողը և գտնում, որ Խոսքով Գ-ը եղել է Տրդատ Գ-ի որդին, և գահակալել է 330–338 թթ.¹: Լեոն, ընդհանրապես ժխտում է Խոսքով Ա թագավորի գոյությունը: Կարակալա (198–215 /216 թթ.) հռոմեական կայսրն էլ, ըստ նրա, 215 /216 թթ. բանտարկված է եղել ոչ թե հայոց Վաղարշ Արշակունի թագավորի որդի Խոսքով Ա թագավորին, այլ հենց այդ Վաղարշին: Տրդատ Բ թագավորը, որը եղել է վերջինիս որդին, ըստ նրա՝ գահակալել է 215/216–222 թվականներին: Այս Տրդատ Բ մահից անմիջապես հետո՝ 222 թվականին, գահ է բարձրացել Արշակը, որը եղել է Իրանի թագավոր Արտավան Ե-ի եղբայրը: Նա էլ հայոց ապագա թագավոր Տրդատ Գ Մեծի հայրն է, 3-րդ դարի միակ Խոսքով անունով հայ թագավորը, որին այդ երկրորդ անունը շնորհվել է որպես պատվանուն: Այդ Արշակ-Խոսքով արքան էլ թագավորել է մինչև 238 թ.: Լեոն Տրդատ Գ-ի իրավահաջորդ Խոսքովին անվանում է <<Կոտակ>>²: Հ. Հարությունյանը, Հ. Աստուրյանը, Ն. Շահնազարյանը իրենց աշխատություններում Խոսքով Կոտակին անվանել են <<Խոսքով Բ Կոտակ>>³: Ս. Խաչատրյանը նշում է, որ առկա սուղ փաստերի հիման վրա կարելի է գալ այն հետևությանը, որ 217/222 թվականներից Մեծ Հայքի տարբեր մասերում համարյա միաժամանակ սկսել են գահակալել երկու թագավորներ՝ Տրդատ Բ-ը և Խոսքով Բ-ը: Եվ եթե այդ ժամանակ հռոմեական կայսր Օփիլիոս Մակրինոսը Մեծ Հայքի թագավոր է նշանակել գերության մեջ

¹ Տե՛ս **Մանանդյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 50–141:

² Տե՛ս **Լեոն**, նշվ. աշխ., էջ 353–359, 397–402, 517–518:

³ Տե՛ս **Հարությունյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 95: Տե՛ս **Աստուրեան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 272: Տե՛ս **Շահնազարյան Ն.**, Հայ-իրանական և հայ-հռոմեական հարաբերությունները հայ մատենագիրների լուսաբանությամբ (մ. թ. ա. VI դ. – մ. թ. V դ.), Ե., 1990, էջ 223:

մեռած հայոց թագավոր Խոսրով Ա-ի որդուն՝ «հռոմեասեր» Տրդատ Բ-ին, ապա Իրանի իշխանություններն էլ այդ նույն ժամանակ և ի պատասխան դրա՝ երկրի թագավոր են նշանակել Արտավան Ե-ի եղբորը՝ Խոսրով Բ-ին¹: Հղում անելով Ագաթանգեղոսին ու Մովսես Խորենացուն՝ Ս. Խաչատրյանը նշում է, որ 3-րդ դարի կեսերին Հայոց թագավոր է եղել Խոսրով Գ Մեծը (Տրդատ Բ Արշակունու որդին և Տրդատ Գ-ի հայրը), ով պալմիրացիների դեմ զինակցած կռվել է Իրանի դեմ, և սպանվել է 268 թ. Անակի կողմից: Նրա կարծիքով, Խոսրով Գ-ին թագադրել ու նրա գահակալման իրավունքը հատուկ արարողակարգով ճանաչել է հռոմեական կայսր Պուրբիոս Ավրելիոս Լիկինիոս Վալերիանոսը²: Եթե համարենք, որ այս ենթադրությունը ճիշտ է, ապա Խոսրով Կոտակը պետք է լիներ թվով չորրորդը՝ <<Խոսրով Դ Կոտակ>>, սակայն, կարծում ենք, որ այս տեսակետը քիչ է համապատասխանում իրականությանը: Վերոնշյալ հիմնախնդրի ուսումնասիրության համար, ցավոք, առկա են սուղ փաստեր, որոնք հնարավորություն չեն տալիս վերջնական եզրակացությունների հանգելու: Մովսես Խորենացին, 3-րդ դարի Հայոց թագավորների մասին խոսելիս, հիշատակում է երկու անուն՝ Խոսրով և Տրդատ, ընդ որում, Խոսրովի թագավորության շրջանի տեղի ունեցած մի շարք իրադարձությունների նկարագրության համար որպես աղբյուր ծառայել է Ագաթանգեղոսի աշխատությունը³: Եթե շարժվենք այս տրամաբանությամբ, ապա 330-339 թթ. գահակալած Խոսրովը պետք է լինի <<Խոսրով Բ>>: Բ. Հարությունյանը 330-339 թթ. գահակալած Հայոց թագավորին անվանում է Խոսրով Կոտակ⁴: Կարծում ենք, որ սկզբնաղբյուրների սահմանափակ տեղեկատվության պայմաններում, այս տեսակետը մեզ համար ավելի ընդունելի է: Այդուհանդերձ, պատմագիտության մեջ այս խնդիրը դեռևս բաց է, և հետագայում նոր աղբյուրների հայտնաբերմամբ հնարավոր կլինի այն պարզաբանել:

Խոսրով Կոտակի վարած արտաքին ու ներքին քաղաքականության մասին պարզաբանումներ մտցնելու համար՝ հույժ կարևոր էր նրա պատմաքաղաքական կերպարի մասին պատմիչների հաղորդած տեղեկությունների համաբերումը: Սա կարող է տալ հնարավորություն, հասկանալու, թե որքանով էին արդարացված պատմիչների տված գնահատականները Հայոց թագավորի մասին՝ հիմնական թիրախ ունենալով արտաքին ու ներքին մարտահրավերները հռոմեա-պարսկական հարաբերությունների

¹ Տե՛ս **Խաչատրյան Ս.**, Խոսրով Երրորդ Մեծ Արշակունի արքայի թագավորելու և զոհվելու ժամանակի հարցը, Պատմա-բանասիրական հանդես, 2016, թ. 1, էջ 8:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 11-12:

³ Տե՛ս **Մովսես Խորենացի**, էջ 244:

⁴ Տե՛ս Հայոց պատմություն, ԳԱԱ հրատ., հատոր Բ, գիրք առաջին, էջ 45:

համատեքստում: Սակայն, նախևառաջ, անհրաժեշտ է իմանալ, թե ինչպիսին էր իրադրությունը Մեծ Հայքի շուրջ 4-րդ դարի 30-ական թթ.:

Մծբինի 298 թ. քառասնամյա պայմանագրով Մեծ Հայքի թագավորությունը երկարատև խաղաղ զարգացման հնարավորություն էր ստացել: Հռոմի և Պարսկաստանի երկուստեք համաձայնությամբ Մեծ Հայքի թագավորության սահմաններն ու տարածքային ամբողջականությունը հարգվում էին: Հայոց թագավորությունը մտածում էր միայն իր հյուսիսային ու հյուսիսարևելյան սահմանների պաշտպանության մասին, որոնց անդորրը կովկասյան լեռնականները հաճախ խախտում էին: Քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելուց հետո արքունիքն ավելի ու ավելի մեծ ուշադրություն դարձրեց Հայոց Արևելից կողմերին՝ նպատակ ունենալով նոր վարդապետության դիրքերը շուտափույթ ամրապնդելու թագավորության հիշյալ ծայրամասային երկրամասերում¹: Ըստ Մովսես Խորենացու՝ դա շատ բանով պայմանավորված էր Մեծ Հայքի հյուսիսարևելյան շրջանների վերակացունների ու գործակալների հաճախակի դիմումներով, որոնցով Հայոց արքունիքին խնդրվում էր ուժեղացնել քրիստոնեության դիրքերն այդ տարածքներում²: Դեռևս Տրդատ Գ-ն այդտեղ էր ուղարկել Գրիգոր Լուսավորչի թոռ Գրիգորիս եպիսկոպոսին, որը նշանակվեց ոչ միայն հյուսիսարևելյան շրջանների, այլև Վրաց ու Աղվանից կողմերում: Դատելով Փավստոս Բուզանդի հաղորդած տեղեկություններից՝ Հայոց արքունիքը քրիստոնեությունը տարածելու միջոցով ձգտում էր ավելի ուժեղացնելու իր ազդեցությունը հիշյալ երկրներում: Սակայն, այդ քաղաքական ծրագրերը կանխեցին մագքութները, և սկզբում մեծ հաջողությունների հասած Գրիգորիս եպիսկոպոսը նրանց թագավոր Սանեսանի հրամանով սպանվեց³:

Հայոց արքունիքը Գրիգորիսի հետ Արևելք էր ուղարկել Սանատրուկ Արշակունուն, որին հանձնարարված էր համակողմանի օժանդակել եպիսկոպոսի առաքելությանը: Նա նշանակվեց Փայտակարան արքունի քաղաքի գործակալ, սակայն, փոխանակ իր հանձնարարությունը կատարելու, փորձեց տիրել Հայոց թագավորական իշխանությանը. <<Իսկ Սանատրուկոյ թագ կապեալ ինքեան ունի զքաղաքն Փայտակարան. զօրութեամբ օտար ազգաց խորհէր տիրել բոլորումս Հայոց>>⁴: Սանատրուկը դավաճանական կապերի մեջ մտավ մագքթաց արքունիքի ու Պարսկաստանի հետ և անգամ բացահայտորեն դավեց Գրիգորիսին: Երբ Խոսրով

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 49-50:

² Տե՛ս **Մովսես Խորենացի**, էջ 267-268:

³ Տե՛ս **Փավստոս Բուզանդ**, էջ 24-26: Տե՛ս **F. Tournabize**, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, Tom I, Paris, 1900, p. 59-69.

⁴ **Մովսես Խորենացի**, էջ 308-310:

Կոտակը գահ բարձրացավ, նրան օգնության եկած հռոմեական զորքերն Անտիոքոս զորավարի գլխավորությամբ արշավեցին Փայտակարան՝ պատժելու ինքնակոչ թագավոր Սանատրուկին: Ըստ Պատմահոր՝ հռոմեական բանակների հետ էին Միհրան (Գուգարաց բղեշխը, հյուսիսային զորքի սպարապետ) և Բագարատ (արևմտյան գնդի զորավար) նախարարները՝ իրենց ենթակա զորքերով: Սանատրուկը Փայտակարանը լցրեց պարսկական զորքով, իսկ ինքը փախավ Շապուհ Բ-ին ապավինելու: Անտիոքոսը, հարկերը ստանալով, հետ գնաց¹: Ըստ Հ. Հյուբշմանի դիտարկումների՝ Սանատրուկին օգնության հասած զորքը պարսկական չէր, այլ կազմված էր Կասպքի պարսերից²: Կարծում ենք, որ իրականում Շապուհ Բ-ի օժանդակությունը Սանատրուկին եղել է ավելի շատ դիվանագիտական, բացի այդ, հիշյալ շրջանում Շապուհ Բ-ը հագիվ թե խախտեր Մծբինի հաշտության պայմանագիրը և գնար առճակատման հռոմեական զորքերի հետ: Հայ-հռոմեական միացյալ զորքերն ասպատակեցին և ավերեցին Փայտակարանն ու նրա շրջակայքը, սակայն Մովսես Խորենացու հաղորդումից պարզ չէ՝ այդ ժամանակ այն կրկին միացվեց Հայոց թագավորությանը, թե ոչ: Այսպիսով, Մեծ Հայքին սպառնացող վտանգը Հռոմի օժանդակությամբ կանխվեց, և երկիրը վերականգնեց իր միասնականությունը:

Իրադրությունը տարածաշրջանում կրկին լարվեց 330-ական թթ. երկրորդ կեսին: Կոստանդիանոս Ա-ի մահից հետո՝ 337 թ., նրա որդիները կայսրությունը բաժանեցին միմյանց միջև: Կոստանդիանոս Մեծի մահից հետո նրա երեք որդիները՝ Կոստանդիանոս Բ, Կոստանդիոսը և Կոստասը՝ բաժանեցին պետությունն իրար մեջ, Կոստանդիանոս Բ ստացավ Գալլիայի կուսակալությունը, Կոստանդիոսը՝ Արևելքի և Կոստասը՝ Բլլիթիայի ու Բոտալիայի³: Նրանցից Կոստանդիոսը (337-361), որը ստացել էր Արևելքի կուսակալությունը, 338 թ. Պանոնիայում հանդիպելով իր եղբայրների հետ, շտապեց Արևելք, քանի որ պարսկական զորքերն ասպատակում էին Միջագետքի հռոմեական պրովինցիաները և փորձում տիրել Մեծ Հայքի թագավորությանը: Կայսրության խառնակ դրությունը հռոմեացիներին խանգարել էր զբաղվելու Արևելքի գործերով: Ավելին՝ կայսրությունը ստիպված էր մտածել իր սահմանների անվտանգության մասին, քանի որ Շապուհ Բ պաշարել էր Մծբինը⁴: Հուլիանոսի ճառերից մեկում 338 թ. կոիվների նկարագրությունից հետո ասվում է, որ հայերի

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 312-314:

² Տե՛ս **Հիւբշման Հ.**, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, Վիեննա, 1907, էջ 103:

³ Տե՛ս **Սանատրուկյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 146: Տե՛ս **Моммзен Т.**, История римских императоров, Санкт-Петербург, 2002, с. 511.

⁴ Տե՛ս Հայոց պատմություն, ԳԱԱ հրատ., հատոր Բ., գիրք առաջին, էջ 57: Տե՛ս **Н. Baynes**, Rome and Armenia in the Fourth Century, The English historical review, 1910, October, v. XXV, p. 627.

ստվար մասը հարել էր պարսիկներին: Այդուհանդերձ, երկրի մեծ մասը Արշավիր Կամսարականի գլխավորած զորքերի վերահսկողության ներքո էր, ինչի շնորհիվ, երբ կայսրությունը հայտնվեց Արևելքում, վիճակը հնարավոր եղավ արագ շտկել: Հուլիանոսը նշում է, որ պարսիկներին հարողներն, ավելի լավ համարելով Հայոց թագավորի իշխանությունը, իսկույն փոխեցին իրենց դիրքորոշումը և բացահայտ անցան հռոմեացիների կողմը: Նրանք կայսրից բազմաթիվ նվերներ ու պատիվներ ստացան, և վիճակը կարգավորվեց¹:

Հռոմի քաղաքականությունն Արևելքում ավելի լավ հասկանալու համար, անհրաժեշտ է հաշվի առնել մի կարևոր արձանագրում ևս: Հայ-հռոմեական համագործակցությունն ավելի է ամրապնդվում, երբ Տրդատ Գ-ը Կոստանդիանոս Մեծ կայսեր հետ կնքում է դաշնակցային հատուկ պայմանագիր, ըստ որի, ինչպես վկայում են պատմիչները, պետք է <<միջ ի բուն զհաւատարիմ սէրն ի մէջ թագաւորութեանցն պահեսցեն>> և անհրաժեշտության դեպքում Հռոմը ռազմական օգնություն ցույց տար Մեծ Հայքին²: Վ. Իսկանյանը նշում է, որ այդ դաշնագիրն ուղղված էր Պարսկաստանի դեմ, որի հետ Հռոմի կնքած հաշտությունը տևում է ընդամենը 40 տարի³:

Պատմագիտության մեջ այս դաշնագրի թվականի շուրջ տեսակետները տարբեր են: Վ. Իսկանյանը դաշնագրության թվականը ենթադրում է 321 թ.⁴, Հ. Գաթրճյանը այն թվագրում է 312 թ.⁵, Հ. Աստուրյանը հավանական է համարում, որ այդ դաշինքը կարող էր կնքված լինել 324 թ. Արևելքում, երբ Կոստանդիանոս Մեծը լիակատար տեր էր դարձել Արևմուտքի և Արևելքի⁶:

Ինչ վերաբերում է հռոմեա-պարսկական հակամարտությանը, ապա Շապուհ Բ-ը, կազմակերպելով խոշոր բանակ, փորձում էր կայսրությունից վերագրավել Մծբինի պայմանագրով կորսված տարածքները: Այդ պատճառով էլ նա 330-ական թթ. երկրորդ կեսին Միջագետքի, ապա Մեծ Հայքի վրա ձեռնարկում է հզոր արշավանք: Կոստանդիանոս Մեծի մահը և նրա որդիների մղած գահակալական պայքարն ավելի են խրախուսում Շապուհ Բ-ին, որի ուղարկած մի բանակը պաշարում է Մծբինը, իսկ մյուսը ներխուժում է Մեծ Հայք⁷: Դա Մծբինի առաջին պաշարումն էր, որը

¹ Տե՛ս The works of the emperor Julian, with an english translation by W. C. Wright, in three volumes, vol. I, London, 1913, p. 47-53.

² Տե՛ս **Փավստոս Բուզանդ**, էջ 126-128: Ազաթանգեղոս, Պատմութիւն հայոց, Ե., 1983, էջ 488:

³ Տե՛ս **Իսկանյան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 45:

⁴ Տե՛ս նույնը:

⁵ Տե՛ս **Գաթրճեան Հ.**, Տիեզերական պատմութիւն, ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ ցմեր ժամանակաւ, Վիեննա, 1852, էջ 479:

⁶ Տե՛ս **Աստուրեան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 269:

⁷ Տե՛ս **Իսկանյան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 46-47:

տեղ 63 օր: Մծբինի պաշտպանությունը կենսական նշանակություն ուներ կայսրության համար: Այն ոչ միայն Հյուսիսային Միջագետքի խոշոր և ամենաբանուկ առևտրական ճանապարհների խաչման կենտրոնն ու հանգույցն էր, այլև հռոմեացիների համար այդ շրջանի ամենանշանավոր ռազմա-ստրատեգիական հենակետն ու բազան: Եվ պատահական չէ, որ քաղաքի հռոմեական կայազորի և քաղաքի բնակչության համատեղ դիմադրության շնորհիվ Շապուհ Բ-ը չկարողացավ գրավել այն¹: Կայսր Կոստանդիոսը Պանոնիայում եղբայրներին տեսակցելուց հետո ժամանեց Ասորիք: Այդտեղ նա արաբների հետ բարեկամություն հաստատեց, ըստ որի՝ արաբները պետք է ասպատակեին Պարսկաստանի սահմանները: Այնուհետև, 339 թ. գարնանը կայսրը անձամբ մտավ Մեծ Հայք, որտեղից անցավ պարսից սահմանը և թշնամուն չհանդիպելով գնաց Անտիոք²: 339 թ. դրությամբ, Շապուհ Բ-ն անհաջողության էր մատնվել Միջագետքում և ժամանակավորապես դադարեցրեց ռազմական գործողությունները: Կենտրոնական Ասիայի քոչվոր ցեղերը հարձակվել էին Պարսկաստանի վրա, և Շապուհ Բ-ը ստիպված եղավ զբաղվել երկրի հյուսիս-արևելյան սահմանների պաշտպանությամբ³:

Պատմագիտության մեջ չկա ընդհանրացած կարծիք, թե երբ են տեղի ունեցել պարսկական առաջին հարձակումները հռոմեական Միջագետքի վրա: Հ. Մանանդյանն ավելի հավանական է համարում Մարկվարտի ենթադրությունը: Վերջինս, հենվելով Թեոփանեսի մի վկայության վրա, մատնացույց է արել, որ պարսից հարձակումը Ամիդ քաղաքի վրա տեղի է ունեցել 335 թ., իսկ նույն թվականին Ամիդի և Տիգրանակերտի միջև, Նարարայում, Կոստանդիանոս Մեծի որդին, Կեսար Կոստանդիոսը, պարտության էր մատնել արքայազն Նարսեհին, որը սպանվել էր⁴: Հ. Աստուրյանը պարսկական արշավանքի սկիզբ է համարում 336 թ.⁵, Լեոն՝ 338 թ.⁶: Սակայն, կարծում ենք, որ ավելի հավանական է այն տեսակետը, համաձայն որի, պարսկական արշավանքները սկսել են 337 թ.⁷: Մեծ Հայքի ազդեցիկ քաղաքական կշիռը տարածաշրջանում հասկանալու համար՝ հետաքրքիր դիտարկում է անում Ն. Շահնագարյանը: Մասնավորա-

¹ Տե՛ս **Շահնագարյան Ն.**, նշվ. աշխ., էջ 221:

² Տե՛ս **Աստուրյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 275: Տե՛ս **M. Fergus**, *The Roman Near East, 31 B.C.–A.D. 337*, London, 1993, p. 208.

³ Տե՛ս **T. Daryae**, *Sasanian Persia, The Rise and Fall of an Empire*, London, 2009, p. 17.

⁴ Տե՛ս **J. Markwart**, *Südarmenien und die Tigrisquellen, nach griechischen und arabischen Geographen*, Wien, 1930, s. 265–268: Տե՛ս Մանանդյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 143:

⁵ Տե՛ս **Աստուրյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 271:

⁶ Տե՛ս **Լեոն**, նշվ. աշխ., էջ 429:

⁷ Տե՛ս *The Cambridge Medieval History*, vol. I, *The Christian Roman Empire and The Foundation of The Teutonic Kingdoms*, edited by **H. M. Gwatkin, J. P. Whitney**, Cambridge, 1911, p. 23.

պես, նա նշում է, որ Հռոմն ու Տիգրանը կանգ չառնելով ոչ մի միջոցի առաջ ձգտում էին Մեծ Հայքը դարձնել իրենց հենակետը՝ հակառակորդ պետությանը պարտության մատնելու համար: Այս ժամանակաշրջանում Մեծ Հայքն Արևմուտքի և Արևելքի միջև դարձել էր ոչ միայն քաղաքական ու ռազմական, այլև գաղափարական պայքարի ընդարձակ ասպարեզ¹:

Ամփոփելով կարող ենք ամրագրել, որ Խոսրով Կոտակի գահակալության տարիներին իրավիճակը Մեծ Հայքի շուրջ կարելի է բաժանել երկու փուլի: Առաջին փուլում, որն ընդգրկում էր 330-ական թթ. առաջին կեսը, իրադրությունը տարածաշրջանում կայուն էր՝ պայմանավորված Մծբինի հաշտության պայմանագրով: Թերևս, միակ սպառնացող վտանգը Սանատրուկ Արշակունու գահակալական նկրտումներն էին, որը ճնշվեց հայ-հռոմեական միացյալ ուժերի կողմից՝ հռոմեական զորավար Անտիոքոսի զլխավորությամբ: Երկրորդ փուլում, որն ընդգրկում էր 330-ական թթ. երկրորդ կեսը, տարածաշրջանում լարվածությունը աճում է՝ պայմանավորված պարսկական արշավանքների վերսկսումով, մի թևով դեպի Միջագետք, մյուսով՝ Մեծ Հայք: Հայոց թագավորությունը կանգնած էր արտաքին քաղաքական լուրջ մարտահրավերի առաջ:

Խոսրով Կոտակի վարած արտաքին քաղաքականության մասին պարզաբանումներ մտցնելու համար անհրաժեշտ է քննության առնել այն նյութը, որի վերաբերյալ պահպանվել է սկզբնաղբյուրներում, լուսաբանել նրա օրոք Հայաստանում և արտաքին աշխարհում տիրող իրավիճակն ու զարգացումները, որի արդյունքում հնարավոր կլինի ամբողջացնել Արշակունի գահակալի պատմաքաղաքական դիմանկարը:

Սկսած, հավանաբար, 335 թ. գնալով սրվում էին հռոմեա-պարսկական քաղաքական հարաբերություններն ու հակասությունները, անխուսափելի էին դառնում այդ երկու հզոր ուժերի զինված բախումները: Իրադրությունը այդ ժամանակաշրջանում Մեծ Հայքում ևս սկսեց ծանրանալ՝ պայմանավորված հյուսիսային ցեղերի արշավանքով դեպի Մեծ Հայք: Մագքութների Սանեսան թագավորի արշավանքի մասին մեզ կարևոր տեղեկություններ են տալիս Մովսես Խորենացին և Փավստոս Բուզանդը. <<Յաուրս սորա միաբանեալ բնակիչք հիւսիսոյ Կաւկասու, գիտացեալ զթուլսարտութիւն նորա և զյուլութիւն, և առաւել ի հրապուրելոյ մագքանաց Սանատրկոյ՝ ի գաղտնի հրամանէ Շապիոյ Պարսից արքայի, արշաւեալ ի միջոյ աշխարհիս մերոյ հասանէին մեծաւ ամբոխիւ, որպէս թէ երկու բիրովք>>²: Բուզանդն այս առումով հետևյալն է նշում <<Յայնմ ժամանակի թագաւորն Մագքթաց Սանեսան անհնարին նիւթեաց զսրտմտութիւն ռխութեան ընդ իւրում ազգակցին Խոսրովու արքային Հա-

¹ Տե՛ս **Շահնազարյան Ն.**, նշվ. աշխ., էջ 217-218:

² **Մովսես Խորենացի**, էջ 318:

յոց, և գումարեաց ժողովեաց զամենայն զօրս Հոնաց և Փոխաց, Թաւապարաց, Հեճմատակաց, Իժմախաց, Գաթաց, Գղուարաց, Գուգարաց, Շղբաց և Ճղբաց և Բաղասճաց և Եգերսուանացն, և այլոց խառնադանճ բազմութեամբ անթիւ անբնական վաչկատուն զօրութեանց, որում միանգամ ինքն իշխէր զօրացն բազմաց: Եկն անց ըստ իւր սահմանն ընդ գետն մեծ ընդ Կուր, և եկն տարածեցաւ ելից գերկիրն Հայոց աշխարհին>>¹:

Համադրելով երկու պատմիչների վերոնշյալ հաղորդումները, կարող ենք ամրագրել, որ Սանատրուկ Արշակունին դավաճանական կապերի մեջ է եղել մագքթաց արքունիքի հետ: Կարևոր է նաև, որ արշավանքի իրականավման համար եղել է Շապուհ Բ-ի գաղտնի հրամանը: Ինչպես ցույց է տալիս Պատմահոր երկը, Սանեսանը Մեծ Հայք արշավեց 20 հազարանոց բանակով: Փավստոս Բուզանդի տեղեկությունն էլ կարևոր է նրանով, որ պատմիչը հստակորեն մատնացույց է անում Հայոց թագավորության հյուսիսային սահմանը, որն անցնում էր Կուր գետով:

Արշավանքի առավել մանրամասն նկարագրությունը պահպանել է Փավստոս Բուզանդը: Նրա խոսքերով՝ Սանեսանն անցավ Կուրը և գործերը տարածեց երկրով մեկ: Մեկ տարի շարունակ նրանք ավերում ու ասպատակում էին Մեծ Հայքը, գերում բնակչությանը՝ հասնելով մինչև Ատրպատականի սահման: Այնուհետև մագքթաց զորքը հաստատվեց Արարատյան դաշտում²: Խոսքով Կոտակը Վրթանես կաթողիկոսի հետ ի վերջո ամրացավ Կովզ գավառի Դարենից բերդում, մինչև որ Հռոմեական կայսրությունից վերադարձած Վաչե Մամիկոնյան սպարապետը, հայկական ուժերը հավաքելով, թշնամուն հաղթեց Ցլու գլուխ լեռան մոտ: Հետո նա շարժվեց Արարատյան դաշտ, որտեղ՝ Օշականի առապար վայրերում, թշնամուն հաղթեց: Մագքթաց բանակը գրեթե ամբողջությամբ ոչնչացվեց, իսկ Սանեսանը սպանվեց: Մագքթուների վերջին մնացորդները փախան բաղասիճների երկիր³: Մարկվարտը կարծում է, որ Վաչե սպարապետը ուղարկված է եղել հռոմեացիների մոտ խնդրելու նրանցից օգնական զորք, և որ Մեծ Հայքի ազատագրումը հյուսիսականներից տեղի է ունեցել հռոմեական զորքի աջակցությամբ⁴: Սակայն, կարծում ենք, որ Մարկվարտի այս տեսակետը քիչ հավանական է, քանի որ պատմիչները այդ մասին ոչինչ չեն ասում: Միայն Փավստոս Բուզանդն է նշում, որ Վաչե սպարապետը երկար ճանապարհորդություն էր կատարել Հռոմ: Այդուհանդերձ, եթե Վաչեի ճանապարհորդությունը Հռոմ այդպիսի նպատակ

¹ Փավստոս Բուզանդ, էջ 28:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 28:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 30:

⁴ Տե՛ս J. Markwart, Die Entstehung der armenischen Bistümer: kritische Untersuchung der Armenischen Überlieferung, Rome, 1932, s. 77.

էլ հետապնդեր, պատմիչների տեղեկություններից հստակ երևում է, որ մազբութներին հաղթել են հայկական զորքերը, և հռոմեական զորքի աջակցություն չի եղել:

Օշականի ճակատամարտում Հայոց սպարապետի նիզակակիցներն էին Բագարատ Բագրատունին, Վահան Ամատունին, Մեհունդակ և Գարեգին Ռշտունիները, Վարազ Կամինականը¹: Մովսես Խորենացին արշավանքի հետ կապված հիշատակում է Միհրան բղեշխին և նշում, որ Խոսրով թագավորը որոշ ժամանակ անց Դարենի բերդից քաշվել էր Ծոփք, որը չէր տուժել արշավանքից²: Հայոց թագավորն Օշականի ճակատամարտում հայերի հաղթանակի լուրը ստացավ Ծոփքում: Վահան Ամատունին մազքթաց նիզակավորների հրամանատարին սպանելու և հաղթանակի մեջ մեծ ներդրում ունենալու համար Խոսրովից ստացավ Օշականն իր շրջակայքով, Վաչե սպարապետին տվեց Ջանջանակի ակունքները, Ջրաբաշխը և Ցլու գլուխը բոլոր փոքր գավառներով, նույնպես և մեծամեծ պարզևներ մյուս նախարարներին³:

Մազբութների արշավանքի թվականի վերաբերյալ տեսակետները պատմագիտության մեջ տարբեր են: Ն. Շահնագարյանը, Հ. Հարությունյանը և Հ. Աստուրյանը կարծում են, որ լեռնականների արշավանքը պետք է տեղի ունեցած լինի ոչ թե 335 թ., այլ ավելի ուշ՝ 339 կամ 340 թ.⁴: Սակայն, կարծում ենք, որ ավելի հավանական են Հ. Մանանդյանի և Մարկվարտի տեսակետները, ըստ որի՝ մազբութները Մանեսան թագավորի առաջնորդությամբ արշավել էին Մեծ Հայք 335 թ., իսկ 336 թ. դրությամբ հայկական զորքը կոտորել էր թշնամու ներխուժած զորքերին և սպանել նաև Մանեսանին⁵:

Ինչպես վերևում նշվեց, 330-ական թթ. երկրորդ կեսին Մեծ Հայքի Արշակունյաց թագավորությունը կանգնած էր արտաքին քաղաքական լուրջ մարտահրավերի առաջ: Դա պայմանավորված էր տարածաշրջանում հռոմեա-պարսկական հարաբերությունների սրմամբ: Շապուհ Բ-ը ցանկանում էր վերադարձնել Մծբինի հաշտության պայմանագրով կորսված տարածքները և նվաճել Մեծ Հայքը: Հայոց թագավորության համար արտաքին իրադրությունը բարդացավ՝ պայմանավորված պարսկական արշավանքի վերսկսումով:

¹ Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, էջ 30:

² Տե՛ս Մովսես Խորենացի, էջ 318:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 320: Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, էջ 32:

⁴ Տե՛ս Շահնագարյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 224: Տե՛ս Հարությունյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 97: Տե՛ս Աստուրեան Հ., նշվ. աշխ., էջ 275:

⁵ Տե՛ս Մանանդյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 144-145: Տե՛ս J. Markwart, նշվ. աշխ., էջ 77:

Մծբինի հաշտության պայմանագրի ժամկետը չլրացած, Հեր և Զարևանդ գավառներից գույժ եղավ, թե պարսիկները պատրաստվում են հարձակվելու Մեծ Հայքի վրա: Խոսքով Կոտակի հրամանով թշնամու դեմ ուղարկվեց Բզունյաց նահապետ Դատաբենը: Փավստոս Բուզանդը հաղորդում է. <<Իբրև հասանելի Դատաբեն, խորհուրդ միաբանության դնելը իշխանան գորացն Պարսից. կամեցաւ մատնել 'ի ձեռս նոցա զարքայն Հայոց գտէրն իւր, դարան հրամայեաց գործել թշնամեացն 'ի վերայ իւրոյ գորացն, և անդրէն սուր ետ դնել 'ի վերայ իւրոյ գորացն>>¹: Բզունյաց նահարարի դավաճանության հետևանքով հայկական բանակը հայտնվեց պարսից զորքի դարանում և մեծ կորուստներ կրեց: Հայոց զորքի մնացորդները նահանջեցին կամ փախուստի դիմեցին՝ Խոսրովին տեղեկացնելով իրենց պարտության և Դատաբեի դավաճանության մասին: Եվ երբ վերջինս, պարսից զորքերի գլուխ անցած, <<կամէր անկանել 'ի վերայ թագաւորին Հայոց>>, սպարապետ Վաչե Մամիկոնյանը, 30 հազարանոց բանակ հավաքելով, Բզունյաց ծովի ափին՝ Առեստ ավանում, ջախջախեց հակառակորդին՝ կոտորելով նրա զինվորների մեծ մասին²: <<Ձերբակալ արարեալ զԴատաբենն Վաչէ սպարապետն և քաջ Վահան Ամատունի, ածէին զնա առաջի մեծի թագաւորին Խոսրովու, և քարկոծ առնէին զնա քարամբ իբրև գայր, որ աշխարհի և գնդի և զօրաց տեառն իւրոյ դաւաճան լեալ իցէ>>³: Դատաբեի ընտանիքը, որն այդ ժամանակ Աղթամար կղզու ամրոցում էր, սպարապետի կողմից ոչնչացվեց, ինչի հետևանքով այս նշանավոր տոհմը մարեց: Բզունյաց տիրույթները հարքունիս գրավվեցին, ու <<Արքունի պողոտա>>-ի մի մեծ հատված ևս հայտնվեց արքունիքի վերահսկողության ներքո⁴:

Այս իրադարձություններից հետո պարսիկները շարունակեցին ռազմական գործողությունները: Պարսից արքունիքը շարունակում էր գրգռել թագավորից դժգոհ նախարարներին, իսկ հնարավորության դեպքում նրանց ռազմական օգնություն էր ցույց տալիս: 338 թ. դրությամբ լրացավ Մծբինի քառասնամյա հաշտության ժամկետը, և պարսիկները, իրենց լիովին ազատ զգալով, առավել հուժկու շարունակեցին պատերազմը հայերի դեմ: Սասանյանները ցանկանում էին տիրել Մեծ Հայքի թագավորությանը⁵: Վաչե Մամիկոնյան սպարապետը մեծ բանակով, որի հիմնական կորիզն ազատներից կազմված զորագունդն էր, դուրս եկավ թշնամու դեմ: Առանց մանրամասներ հաղորդելու՝ Փավստոս Բուզանդը

¹ Փավստոս Բուզանդ, էջ 32:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 34:

³ Նույնը:

⁴ Տե՛ս Հայոց պատմություն, ԳԱԱ հրատ., հատոր Բ, գիրք առաջին, էջ 55:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 56:

հայտնում է. <<լինէր անհնարին կոտորած յերկոցունց կողմանցն, և բազում ծախ մեծամեծ աւագանւոյն կոտորելոցն: Անկանէր 'ի պատերազմին յայնմիկ մեծ սպարապետն Հայոց Վաչէ. և լինէր ամենայն աշխարհին սուգ անհնարին>>¹: Վաչէ Մամիկոնյանի գործիվելուց հետո Խոսրովը սպարապետ կարգեց Վաչէի մանկահասակ որդուն՝ Արտավազդ Մամիկոնյանին: Բանակի փաստական հրամանատարությունը ստանձնեցին Շիրակի ու Արշարունիքի իշխան Արշավիր Կամսարականը և Սյունյաց իշխան Անդովկը, քանի որ նրանք Մամիկոնյան տան փեսաներ էին: Նրանց հանձնարարվեց ինամել ու դաստիարակել պատանի Արտավազդին, որպեսզի նա իր տոհմի սպարապետների արժանավոր ժառանգորդը լինի²:

Հ. Մանանդյանը նշում է, որ ռազմական գործողությունների ժամանակ հայերը ոչ միայն մեծ կորուստներ էին ունեցել, այլ պարզապես մատնվել էին ծանր պարտության³: Լեոն նույնպես պարսկական այս արշավանքը համարել է հայերի համար չարաքախտ⁴:

Ամփոփելով վերոնշյալը, կարող ենք ամրագրել, որ Խոսրով Կոտակը Տրդատ Մեծից ժառանգեց խաղաղ զարգացման հնարավորություններով պետություն, ինչին նպաստեց նաև այդ ժամանակի արտաքին քաղաքական կայունությունը Մեծ Հայքի շուրջ: Խոսրով Կոտակն իր արտաքին քաղաքականության մասով հավատարիմ մնաց դեռևս Տրդատ Մեծի օրոք կնքված հայ-հռոմեական դաշինքին: Խոսրով Կոտակի պատմաքաղաքական դիմանկարն ամբողջացնելու համար անհրաժեշտ է դիտարկել Հայոց թագավորի վարած ներքին քաղաքականությունը՝ եկեղեցու և նախարարների հետ ունեցած հարաբերությունների համատեքստում:

Մեծ Հայքի Արշակունյաց թագավորության քաղաքական պատմության էական կողմերից մեկը կազմում էր թագավորական իշխանության համառ ու արյունահեղ պայքարն ընդդեմ կենտրոնախույս ու ապստամբ նախարարությունների: Այդ պայքարի մասին փաստական տեղեկությունները մեզ հայտնի են, գլխավորապես, Փավստոս Բուզանդի պատմությունից: Հասկանալի է, որ Արշակունյաց Հայաստանում, ինչպես և միջնադարյան Եվրոպայի ֆեոդալական միապետություններում, թագավորական իշխանության և ֆեոդալական հզոր ու ինքնուրույն քաղաքական ձգտումներն երբեմն իրար հակադիր էին: Հայ Արշակունիները, որոնց գերիշխանության տակ գտնվում էին բոլորությունները և մյուս նախարարությունները, պետք է, անշուշտ, ամեն կերպ ձգտեին ընդլայնելու իրենց թագավորական իշխանությունն ու իրավունքնրը և ստեղծելու

¹ Փավստոս Բուզանդ, էջ 44:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 46:

³ Տե՛ս Մանանդյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 151:

⁴ Տե՛ս Լեոն, նշվ. աշխ., էջ 435:

կենտրոնացած ու գորեղ մի պետություն, իսկ ֆեոդալական վերոհիշյալ իշխանությունները շահագրգռված էին, ընդհակառակը, ո՛չ միայն պահելու, այլև ընդարձակելու իրենց անջատ ու անկախ իրավունքները¹: Մեծ Հայքին սահմանակից մեծ պետություններն օգտվում էին հայ նախարարների ներքին այդ երկպառակություններից և աջակցում ու հովանավորում խռովարարներին: Հ. Մանանդյանը նշում է, որ գտնվելով Արևմուտքի և Արևելքի մշտական ընդհարումների շեմին և լինելով միջազգային պայքարի առարկա, Հայաստանը, բուֆերային իր այդ դրության պատճառով, չէր կարողանում իր ձեռքն առնել սեփական ճակատագրի տնօրինումը²:

Խոսքով Կոտակի գահակալության շրջանին բնորոշ կողմերից մեկն էլ հայ նախարարների ներքին երկպառակություններն էին: <<Եւ զայն ժամանակաւ,-պատմում է Փավստոս Բուզանդը,-յարեաւ խռովութիւն մեծ յաշխարհին Հայոց, զի մեծ նախարարք և իշխանք երկու, գաւառակալք աշխարհատեարք անկանէին ընդ միմեանս, մեծաւ ռիսիկեամբ յարուցին կռիւ, և տային ընդ միմեանս մարտ պատերազմի առանց իրաւանց: Եւ պղտորէին զմեծ աշխարհն Հայոց իշխանն Մանաւազեան տոհմին, և միւ ևս նահապետն Որդունուոց տոհմին: Ապա առաքեցին թագաւորն Խոսրով և մեծ եպիսկոպոսապետն Վրթանէս զպատուական զմեծ եպիսկոպոսն Աղբիանոս 'ի մէջ նոցա, խօսել 'ի հաշտութիւն խաղաղութեան: Եթեալ հասանէր 'ի մէջ նոցա երանելին Աղբիանոս, զնոսա ուղղել նուաճել ընդ միմեանս հաշտեցուցանել: Անարգեցին զնա, և ոչ լուան բարեխօսութեանն եկելոյն. Անգոսնեցին զյղելիսն, և մեծաւ թշնամանօք արձակեցին զեպիսկոպոսն, և առնուին աւերէին զտունն արքունի>>³: Դատելով պատմիչի հաղորդած տեղեկություններից՝ կարող ենք ամրագրել, որ Մանավազյաններն ու Օրդունիները միմյանց դեմ պատերազմ էին սկսել <<առանց իրաւանց>> և խաթարում էին Հայոց աշխարհի անդորրը: Դրա հետևանքով շատ մարդիկ էին զոհվում, նրանց տիրույթները միմյանցից բաժանող արքունի հողերը մեծապես վնասվել էին: Հասկանալի է, որ թագավորական պատվիրակին անարգելուց հետո, խնդիրը լուծվելու էր ռազմական ուժ կիրառելու ճանապարհով: Հետաքրքիր է այն հանգամանքը, որ թագավորն ու կաթողիկոսը համերաշխ են, և ցանկանում են լուծել երկրի անվտանգությունն խաթարող խնդիրը:

¹ Տե՛ս **Մանանդյան Հ.**, Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում (Արշակունիների ու մարզպանության շրջան), Ե., 1934, էջ 267: Տե՛ս Սարգսյան Գ., Ֆեոդալական հասարակարգի հաստատումը Հայաստանում և հին հայկական պետության անկումը, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1972, թ. 2, էջ 219-236:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 268:

³ **Փավստոս Բուզանդ**, էջ 18:

Կարծում ենք, որ նախարարական տների միջև այդ երկպառակ-
տությունները կարող էին սերմանվել հենց արքունիքի կողմից, նպատակ ու-
նենալով միջամտել նրանց ներքին գործերին, որպեսզի կարողնան ռազմա-
վարական կարևորություն ներկայացնող տիրույթները գրավվեն հարքունիս:

Խիստ զայրացած թագավորի կարգադրությամբ Վաչե Մամիկոն-
յանը որձակոտոր անելով բնաջնջում է այդ նախարարական տները:
Դրանից հետո թագավորը Մանավազյանների ավան Մանազկերտն իր
զավառներով պարզում է Աղբիանոս եպիսկոպոսին, իսկ Օրդունիների
կենտրոն Օրդորու գյուղը՝ Բասենի եպիսկոպոսին¹: Ընդունելի է այն տե-
սակետը, ըստ որի, Օրդունիների՝ Բասենում գտնվող տիրույթներն ընկած
էին Արտաշատ-Սատաղ կարևոր մայրուղու, իսկ Մանավազյաններինը՝
Տիգրանակերտ տանող <<Արքունի պողոտա>>-ի վրա: Հայոց թագավոր-
ները քաջ գիտակցում էին, որ կենտրոնաձիգ իշխանության հզորացումը
հնարավոր է միայն երկրի գլխավոր զարկերակները, այսինքն՝ հիմնական
մայրուղիները պետական վերահսկողության տակ վերցնելու դեպքում²:
Արքունիքը չէր կարող հաշվի չառնել ֆեոդալական սովորության իրա-
վունքի հետ, որի համաձայն՝ նախարարներին կարելի էր տիրույթներից
զրկել միայն պետական դավաճանության դեպքում: Պատերազմ մղելու ի-
րավունք, ըստ Փավստոս Բուզանդի, ուներ միայն թագավորը: Աղբիանո-
սին անարգելով ու շարունակելով կռիվը, որի ընթացքում ավերվեցին ար-
քունի տիրույթները, հիշյալ նախարարությունները պետական դավաճա-
նություն թույլ տվեցին: Թագավորը, արդեն առանց նախարարական իրա-
վունքները խախտելու, կարգադրեց ոչնչացնել այդ երկու նախարարութ-
յունները: Դրա շնորհիվ արքունիքը վերասկողություն հաստատեց վերո-
հիշյալ երկու մայրուղիների նշված հատվածների վրա³: Հ. Մանանդյանի
տեսակետը, որ այդ նախարարների կռիվն արդեն մի ապացույց էր Խոս-
րով Կոտակի հեղինակության և թագավորական իշխանության թու-
լության, քննություն չի բռնում⁴:

Հայ-պարսկական պատերազմական գործողությունների ժամա-
նակ պարսից արքունիքը շարունակում էր գրգռել թագավորից դժգոհ նա-
խարարներին, իսկ հնարավորության դեպքում նրանց ռազմական օգ-
նություն էր ցույց տալիս: Հայոց թագավորի դեմ ապստամբեց ռազմավա-
րական կարևոր դիրք ունեցող Աղձնիքի Բակուր մեծ իշխանը կամ բդեշ-
խը, որն արքունիքում զբաղեցնում էր զինվորական 4 բարձր գահերից մե-
կը. <<Ետ ձեռս յարքայն Պարսից,- պատմում է Փավստոս Բուզանդը,- և

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 18:

² Տե՛ս Հայոց պատմություն, ԳԱԱ հրատ., հատոր Բ, գիրք առաջին, էջ 48:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 49:

⁴ Տե՛ս Մանանդյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 269:

մատնեաց զարքունի տունն, որ յեց յինքն էր: Եւ էա՞ծ զօրս արքային Պարսից 'ի թիկունս իւր, և հատաւ յերկրէն յիշխանութենէն Հայոց, և տայր պատերազմ ընդ արքային Հայոց՝ ուժով Պարսից թագաւորութեանն. և սաստկանայր մարտ պատերազմին: Ապա առաքէր թագաւորն Հայոց զբարերկիր զԾառայս իւր, զիշխանն Կորդուաց զՋոնն, և զիշխանն Հաշտենից զԴատ, և զիշխանն մեծի Ծոփաց զՄար, և զիշխանն Ծոփաց Շահէի Ներսէհ, և զիշխանն Սիւնեաց զՎաղինակ, և զիշխանն Բասենոյ զՄանակ, հանդերձ բազում զօրոք»¹: Պատմիչի հաղորդած տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ այստեղ ևս գործ ունենք պետական դավաճանության հետ, հանձինս Աղձնիքի Բակուր բդեշխի: Նա պարսից թագավորին մատնեց արքունի տունը, անջատվեց Մեծ Հայքից և Խոսրովի դէմ պատերազմ էր մղում պարսից թագավորության ուժերով: Ապստամբի դէմ ուղարկվեցին մի քանի նախարարներ, որոնք ջախջախեցին պարսկական զորքերին և սրի քաշեցին Բակուրի գերդաստանը՝ եղբայրների ու որդիների հետ միասին: Խոսրովին բերեցին Բակուրի գլուխը և նրա ընտանիքից մի աղջկա: Թագավորը վերջինիս կնության տվեց Վաղինակ Սյունուն՝ նրան հանձնելով արքունական տիրույթ դարձած Աղձնիքը՝ որպէս ձեռական, ոչ ժառանգական իշխանություն: Բդեշխի գերդաստանի սպանդի ժամանակ փրկվել էր նրա Խեշա անունով որդին, որը փախել և ապաստանել էր Վաչէ Մամիկոնյանի մոտ²: Բակուրի սպանությամբ Արտաշատ-Տիգրանակերտ նշանավոր մայրուղին ամբողջությամբ հայտնվեց արքունի վերահսկողության ներքո, քանի որ Աղձնիքը վերածվել էր արքունական տիրույթի³:

Ներքին քաղաքականության մեջ որպէս հմուտ գործիչ՝ Խոսրով Կոտակը ամեն կերպ փորձում էր իր ձեռքում պահել իրավիճակը վերահսկելու բոլոր լծակները. <<Նա դներ օրէնս,- գրում է Փալստոս Բուզանդը,- զի մեծամեծ աւագանին, նախարարքն աշխարհակալքն աշխարհատեարքն՝ որ էին բիւրաւորքն և հազարաւորքն, կայցեն առ արքային, և ընդ նմա շրջեսցին, և մի՛ ոք երթիցէ 'ի նոցանէ ընդ զօրս արքունի: Զի երկնչէր նա յերկմտութենէ նոցա, զի գուցէ զնոյն գործ Դատաբենայն գործիցեն, և ապստամբ լինիցին 'ի նմանէ: Բայց վստահ լինէր 'ի ծերունին Վաչէ, 'ի բուն սպարապետն 'ի զօրավարն Հայոց մեծաց, և 'ի քաջ Վահան յԱմատունի»⁴: Դատելով պատմիչի հաղորդած տեղեկություններից՝ նախարարներին իր տեսադաշտում պահելու և նրանց գործունեությունն ամբողջությամբ վերահսկելու համար, ինչպէս նաև նրանց դավաճանությունը կանխելու համար, Խոսրովը կարգադրեց, որ նախարարները ի-

¹ Փալստոս Բուզանդ, էջ 36:

² Տէ՛ւ նույն տեղում, էջ 36:

³ Տէ՛ւ Հայոց պատմություն, ԳԱԱ հրատ., հատոր Բ, գիրք առաջին էջ 55:

⁴ Փալստոս Բուզանդ, էջ 34:

րենց գորքով հանդերձ միշտ իր կողքին լինեն: Ուշադրություն է գրավում այն հանգամանքը, որ դա վերաբերում էր ոչ միայն նախարարությանը, այլև աշխարհակալ ու աշխարհատեր իշխաններին: Թագավորի կամքով նրանք ոչ միայն պետք է մշտապես ուղեկցեին իրեն, այլև հրաժարվեին գորաբանակներ դեկավարելուց, ինչը քիչ հավանական էր դարձնում դավաճանելու նրանց հնարավորությունը:

Ամենայն հավանականությամբ, Հայոց թագավորը կրոնի հարցում հանդես է բերել հանդուրժողականություն, որը հեթանոսությանն աշխուժանալու հնարավորություն է տվել: Դրա արտահայտություններից մեկն այն եղավ, որ ըստ Փավստոս Բուզանդի <<Իսկ դեպ իմն լինէր ՚ի ժամանակին՝ յորում մեծ քահանայապետն Վրթանէս երթեալ շրջէր առանձինն սակաւօք, կատարել զպատարագն օրհնութեան: Արդ որք միանգամ զհնութիւն կռապաշտութեան հեթանոսութեան զնոյն սովութիւն մինչև զայնժամ ևս ունէին գաղտնի, ՚ի մի միաբանութիւն ժողովեալք՝ հասանէին իբրև հազարք երկու, խորհուրդ եղեալ ընդ միմեանս՝ սպանանել զքահանայապետն աստուծոյ զՎրթանէս: Բայց ունէին և սակաւ մի խորհուրդ համարձակութեան ՚ի կնոջէ թագաւորինմ զայն գործել. վասնի զի յանդիմանէր զնա սուրբն վասն գաղտնի շնութեան կծծութեան բարոյից պոռնկութեան: Եւ հասեալ պատէին զմեծ քաղաքորմն եկեղեցւոյն Աշտիշատու>>¹: Դատելով պատմիչի հաղորդած տեղեկություններից՝ շուրջ երկու հազար հեթանոսներ Աշտիշատում փորձեցին սպանել Վրթանես կաթողիկոսին, սակայն մահափորձը ձախողվեց: Ուշագրավ է, որ նրանք խրախուսվում էին թագուհու կողմից, ում կաթողիկոսը հանդիմանել էր շնության համար: Սա հիմք է տալիս ամրագրելու, որ դեռևս 4-րդ դարի 30-ական թթ. քրիստոնեությունը համատարած բնույթ չէր կրում ինչպես թագավորական իշխանության, այնպես էլ ժողովրդի մեջ: Պատմիչի հետագա հաղորդումները ցույց են տալիս, որ մոտ երկու հազար հեթանոսներ դրանից հետո մկրտվում են Վրթանեսի կողմից²:

339 թ. մահացավ Խոսրով Կոտակը: Նրա դին հողին հանձնվեց Դարանաղյաց գավառի Անի ամրոցում: Դատելով Մովսես Խորենացու հաղորդած տեղեկություններից՝ Վրթանես կաթողիկոսը ժողովվեց բոլոր Հայոց նախարարներին, Հայոց աշխարհը հանձնեց Արշավիր Կամսարականին, իբրև թագավորից հետո առաջին պատվավոր անձի, իսկ ինքն առ-

¹ Նույն տեղում, էջ 16: Տե՛ս Պետրոսյան Ե., Հայ եկեղեցու պատմություն, Էջմիածին, 1995, էջ 43-44: Տե՛ս Մովսիսեան Յ., Հայաստանեայց առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1884, էջ 30-31:

² Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, էջ 16:

նելով Տիրանին, Խոսրովի որդուն, գնում է կայսրի մոտ, որպեսզի նրան Խոսրովի փոխարեն կարգեն Հայոց թագավոր¹:

Ամփոփելով, կարող ենք արձանագրել, որ Խոսրով Կոտակի գահակալության շրջանում (330-339) հայոց միջավայրը աչքի չէր ընկնում իր միասնականությամբ: Նման պայմաններում Հայոց թագավորը որդեգրեց հույժ խելամիտ քաղաքականություն: Աստիճանաբար համախմբելով ուժերը՝ նա կարողացավ արքունի պողոտայի զգալի հատվածի վրա հաստատել թագավորական վերահսկողություն, ինչի շնորհիվ նրան հաջողվեց գերակա դիրքի հասնել Մեծ Հայքում: Ներքին միասնության վերականգնմանը զուգընթաց՝ Խոսրովը քայլեր ձեռնարկեց մայրաքաղաքը Դվին տեղափոխելու համար, տնկեց երկու անտառներ և հռչակվեց որպես երկիրը շենացնող և կենտրոնաձիգ իշխանության քաղաքականություն իրականացնող թագավոր: Արտաքին քաղաքականության մեջ Հայոց թագավորը ավելի շատ հավատարիմ մնաց հայ-հռոմեական դաշինքին: Ի դեմս նրա, Մեծ Հայքի Արշակունյաց թագավորությունն ունեցավ ռազմական գործերում քիչ փայլող, սակայն ներքին քաղաքականության ասպարեզում հմուտ պատմաքաղաքական գործչի:

Едгар Варшамян, Королевство Великая Армения в период правления Хосрова Котак - Таким образом, в период правления Хосрова Котак (330-339) армянская среда не выделялась своим единством. В таких условиях армянский царь проводил очень разумную политику. Постепенно консолидируя свои силы, он смог установить контроль над значительной частью царского двора, благодаря чему ему удалось занять доминирующее положение в Великой Армении. Наряду с восстановлением внутреннего единства Хосров предпринял шаги по переносу столицы в Двин, посадил два леса и был провозглашен королем центростремительного правительства, которое развивало страну. Во внешней политике армянский царь остался верен армяно-римскому союзу. В его лице Аршакунийское царство Великой Армении приобрело менее знакового военного деятеля, но в сфере внутренней политики искусного историко-политического деятеля.

Edgar Varshamyan, The Kingdom of Greater Armenia during the reign of Khosrov Kotak - Thus, during the reign of Khosrov Kotak (330-339) the Armenian environment did not stand out as being unified. In such circumstances, the Armenian king pursued a prudent policy. He gradually reinforced his forces and was able to establish royal authority over a considerable portion of the Royal Avenue, allowing him to create a dominating position in

¹ Տե՛ս **Մովսես Խորենացի**, էջ 320:

Greater Armenia. Along with restoring internal unity, Khosrov moved the capital to Dvin, established two forests, and was crowned as the king of the pro-state government that was developing the country. In terms of foreign policy, the Armenian king was more committed to the Armenian-Roman alliance. The Kingdom of Arshakuni of Greater Armenia had in his person a less great military character, but a skillful historical-political figure in the sphere of domestic politics.

РОССИЙСКАЯ ДИАСПОРА И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЖИЗНЬ РА, 1990-2000 ГГ.

МИСАК ТИГРАНЯН

Ключевые слова - общедоверальная организация, российская диаспора, эмиграция, общенациональные задачи, мировым диаспорам, стратегическая партнерства.

Одним из более суровых и нездоровых последствий распада Советского Союза стало происхождение за пределами РФ многомиллионной российской диаспоры. В схожих масштабах это вышло в первый раз за все время существования России. Потому для россиян (в отличие от ирландцев, евреев, армян, для которых мнение "диаспора" и целый полидральный комплекс связанных с ней вопросов является одной из элементов государственной ментальности) неувязка сограждан за рубежом не лишь никогда не была в особенности актуальной, однако как бы не была совсем, во каждом случае, на уровне массового сознания. Поэтому, эксперимент осмысления этого явления сообразно полностью беспристрастным факторам отсутствовал. Практически только с середины 90-х годов XX века трудности сограждан попали в поле зрения русского управления: разрабатывались программки сообразно предоставлению поддержке и охране прав сограждан, формировались ведомства, призванные позволять эти трудности, строились муниципальные фонды денежной помощи особых программ¹.

Следует подметить, что на нынешний день все ещё не выработаны точные аспекты определения "соотечественники". Соотечественниками именуют этнических россиян, какие сообразно разным факторам оказались за границами России, и всех людей разных национальностей, какие проживали на территории РФ. В неких вариантах соотечественниками числятся все граждане бывшего советского пространства, какие оказались за границами постсоветских государств и проживают в данный момент фактически во всех странах решетка (мира)². В целях же нашего изучения, мы станем апеллировать мнением "российская диаспора", осмысливания под ней в узеньком значении этнически российское

¹ См.: например: Чекаленко Л. Д. Защита соотечественников как составляющая внешней политики России // Русская правда. - 2003. 17 июня; Арутюнян Ю.В. Русские в ближнем зарубежье // Социальные исследования. - 2003. №11.

² Чекаленко Л. Д. Защита соотечественников как составляющая внешней политики России // Русская правда. -2003. 17 июня.

народонаселение, а в широком – русское народонаселение в Армении. Присутствие наиболее либо наименее немаловажного российского этнического вещества в Армении отмечается только после вхождения Восточной Армении в состав Русской империи. А значимый приток российских поселенцев в Армению имел пространство лишь опосля установления Русской власти. Сообразно итогам Всесоюзной переписи народонаселения 1989 года численность российских составило возле 51,6 тыс. человек¹, подключая молокан (конфессиональная группа, отпрыски российских сектантов, высланных из РФ в Закавказье ещё в истоке XIX века). А к истинному времени в силу общих миграционных потоков в республике осталось не наиболее 7-8 тыс. российских, возле 5 тыс. молокан и некоторое количество тысяч остального русскоязычного народонаселения².

Невозможно не согласится с соображением популярного исследователя заморочек (проблем) диаспор Татьяны Полосковой, что сравнительная малочисленность русских в Армении не значит, что их отношения с титульной цивилизацией наименее означаемы для общественно – политической жизни республики, чем, к примеру, в Казахстане либо странах Балтии³. Желая трудности, какие стоят перед русской диаспорой в Армении, представляются не настолько наточенными как в ряде государств постсоветской территории, тем не наименее они имеют пространство и во многом являются судьбоносными для перспектив армяно-российских отношений.

В базе функциональной эмиграции русских из Армении лежат почти все предпосылки. Резкое передвижение народонаселения было зафиксировано опосля Спитакского землетрясения в декабре 1988 года: ограниченные способности для возобновления и строительства жилища принудили дробь российских оставить республику. В истоке 1990-х годов эмиграцию российского народонаселения определяли причины, отражающие индивидуальности современной политической ситуации в республике. Огромную волну переселенцев в Россию вызывало осложнение армяно-азербайджанских отношений и кризисные явления в социально – экономической ситуации в стране. Эти действия вызвали у почти всех российских психологическое чувство дискомфорта, ужаса, нерешительности в предстоящей жизни в Армении. При этом социологические выборочные опросы свидетельствуют, что русские, приспособ-

¹ См.: Национальный состав населения СССР по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. – М., Госкомстат СССР, 1991.

² См.: Асатрян Г., Аракелова В. Национальные меньшинства в Армении. – Ереван, 2002.

³ Полоскова Т.В. Российская диаспора в странах СНГ и Балтии. – М., 1998. С. 19.

бившись к климатической и социально - экономической среде Армении, а еще одалживав почти все армянские бытовые и культурные ценности, при наличии подходящих социально - экономических критерий не желали бы оставлять Республику Армения¹.

Неуравновешенные политические и социально-экономические условия на фоне роста этнического самосознания российских увеличивают у их рвение к внутри этническому соединению. Благодаря этому были сделаны российские культурные центры и публичные организации, какие, не преследуя политических целей, считают собственной задачей хранение и формирование родного языка и культурных обычаев и предупреждение передвижения российских из республики. В настоящее время в Армении действуют некоторое количество соединений сограждан: сообщество "Наша родина", Интернациональный центр российской культуры "Симфония", сообщество российской культуры "ОДА", православное сообщество "Русь", сообщество "Истоки". Но русская диаспора в Армении все ещё довольно расколота, творение координационного совета сограждан перемещает чисто внешний нрав. К тому же настоящих рычагов воздействия на внутривнутриполитические процессы все эти соединения не имеют. Стоит увидеть, что ни один российский не представлен в государственном Собрании Армении, что значительно понижает способности прямого применения парламентской трибуны для интересов русской диаспоры.

Наравне с общими факторами, вызвавшими важную миграцию народонаселения Армении самостоятельно от государственной принадлежности, для передвижения российского и русскоязычного народонаселения республики имелись и специальные предпосылки, какие, в общем, были характерны для всех бывших союзных республик в процессе развития их государственности в постсоветский период. В частности, не хорошие конфигурации в расположении российского народонаселения были соединены с принятием в 1993 году Закона о муниципальном языке Республики Армения. Предложение официального статуса государственного языка – процесс логический для суверенного страны. Но прочерчивание его в жизнь проходило без учета беспристрастных интересов всех слоев народонаселения и вызвало отрицательную реакцию со стороны не лишь представителей государственных меньшинств, однако и армян, получивших образование на русском языке. На армянский было переведено делопроизводство, в итоге что почти все спецы ли-

¹ См.: **Долженко И.** Армения: Окончательный исход – дело времени // Соотечественники. – 2004.27 сентября.

шились работы; были прикрыты российские группы сообразно почти всем квалификациям в университетах и техникумах, что практически не оставило шансов для получения российской молодежью образования на родном языке. При этом подчеркнем, что в русское время желание расширения русско-армянского двуязычия стала соответствующей для российского народонаселения страны. Ежели в 1970 г. лишь 17% российских обладали армянским языком, то в 1989 г. этот показатель повысился по 32%. В сопоставлении с иными республиками бывшего Советского Союза процент российского народонаселения Армении, обладающего местным языком, был самым высочайшим опосля Белоруссии и Латвии. Это событие, в свою очередность, является ещё одним свидетельством особенно узких этнических отношений меж 2-мя народами.

Вправду, роль русского языка как 1-го из основных причин для хранения и приумножения русской дилеры в Армении, а еще развития сотрудничества в гуманитарной, информационной сфере, как фактически единственная выкройка поддержания и расширения коммуникационных связей, неоценима в контексте углубления армяно - российских отношений. В связи с сиим, считаем нужно умышленно застопориться на разборе состояния и заморочек (проблем) русского языка в Республике Армения.

Армения – государство, в которой в силу сформировавшихся исторических и геополитических критерий русский постоянно играл и играет главную роль в жизни армянского народа. Российская цивилизация – неотъемлемая дробь духовной жизни интеллигентного армянина, а русский – самый - самый известный язык общения опосля армянского.

Состояние с русским языком в Армении – неувязка, не один раз становившаяся предметом беседы и в Армении, и за пределами её. Данная содержание является одной самых фаворитных в русских СМИ, когда дело доходит по освещения проблем (заморочек) армяно - российского сотрудничества. При этом некие СМИ в РФ, далековато заслуживающие от внутренних заморочек (проблем) Армении и получающие информацию непонятно из чьих рук, недовольно много представляют настоящую картину происходящих в ней событий, связанных с языковой реформой, в ряде случаев представляя эти преобразования в облике процесса сообразно искоренению в Армении русского языка¹.

Вправду, невозможно не принять то, что в "смутные эпохи" (в истоке 1990-х) в Республике Армения началась в некоем значении

¹ См. например: **Ларина Н.** В Армении постепенно начинают забывать русский язык // Независимая газета. - 2001.26 мая.

"борьба" с русским языком. Она велась некорректными способами и причинила большой урон до этого только самой республике, её обитателям. Супротив борьбы с русским языком в это время выступили представители различных слоев народонаселения Армении. Однако, к счастью, трезвый здравый смысл, укрепленный нашим историческим прошлым, затевает снова одерживать победу.

Осматривая вопросы о статусе русского в Армении и о его положении, невозможно не отсоединять реалии прошлого и реального. Близки те эпохи, когда русский был муниципальным языком для всех народов СССР и языком межнационального общения либо же вторым родным языком. Может быть потому, некие ученые считают, что в новейших критериях русский обязан начинать языком межнационального общения в Армении? Какие цивилизации умышленно обязаны учить русский язык, чтоб знаться меж собой, когда они полностью исполняют это общение средством армянского языка? А языком межнационального общения (т. е. общения с представителями остальных национальностей за пределами республики) он был и остается.

В Армении 95% народонаселения признают армянский родным языком. Это армяне. Остальные этнические группы малочисленны и не имеют мало габаритного местожительства, вследствие что, непрерывно находясь в контакте с армянами, овладевают армянским языком, ставшим, сообразно существу, языком межнационального общения РА. А функции языка межнационального (и межгосударственного) общения русский получает уже в рамках СНГ.

Не следует забрасывать, что в республиках, в особенности малых, ещё в СССР, возникла иная неувязка: как сберечь близкий язык. Она получила законодательное заключение только в новейших критериях суверенного страны, желая и тут есть разряд суровых заморочек, связанных с трудностями снабжения обычного функционирования языка во всех сферах.

Однако русский был и остается важным языком опосля родного. Дело не в этикетках ("второй родной", "язык межнационального общения", "главный зарубежный" и т. д.), а в настоящем статусе языка, обеспечиваемом соответственной гос политикой.

Во-1-х, в Конституции законодательстве Республики Армения зафиксировано преимущество государственных меньшинств обладать школы с родным для их языком обучения. В частности в статье 37 Конституции Республики Армения подчеркивается, что "граждане, принадлежащие к государственным меньшинствам, имеют преимущество на

хранение собственных традиции, формирование языка и культуры¹.

Во-2-х, образовательная система нацеливает всякого воспитанника армянских школ на непременно познание ещё как минимум 2-ух остальных языков - русского и 1-го из европейских. Их статус неравнозначен. О водящей роли российского языка в системе преподавания языков в армянской школе свидетельствуют крайние статистические данные о численности учителей: русский – 1500 (51%), британский – 930 (30%), запошивочный – 350 (10%), германский – 320 (9%). Русский преподается в школе со другого класса сообразно десятый, в то время как иностранные языки – лишь с 5-ого. В университетах русский является обязательным как минимум на первом - втором курсах. За крайние 2-3 года численность часов, отводимых русскому языку и в школах, и в университетах, существенно возросло².

Владенье русским языком введено в качестве доп. аспекта при приеме студентов на разряд неспециальных факультетов (экономических и интернациональных отношений). Он является языком обучения в нескольких школах Еревана (Славянская гимназия для деток военнослужащих, Базисный лицей ВУЗа им. Брюсова и некие остальные). В крайнее время возросло численность школ с углубленным исследованием русского. Факультеты и отделения российского языка и литературы имеется в Ереванском муниципальном, Ереванском лингвистическом и Армянском педагогическом институтах, а еще в региональных педагогических университетах (Гюмри, Ванадзор). На российском языке ведется обучение в Ереванском мединституте на факультете для иностранных людей. В 1999 году в Ереване раскрылся Российско – Армянский институт, при этом Армения и Наша родина договорились давать "особое смысл помощи его деловитости"³.

Несомненно, обучение на бесчетных факультетах института ведется на российском языке. Кстати, его изобретение затягивалось не сообразно вине Армении. Тут нужно подметить, что Южноамериканский институт в Ереване не владеет муниципального статуса и тех бесчетных льгот, которыми наделен Российско - Армянский институт.

Знаменательной традицией стало ежегодное прочерчивание в Армении форума "Русский язык в моей жизни", в котором принимают

¹ Конституция Республики Армения. – Ереван, 1995.

² **Алексанян Е., Тер-Аракелян Р.** Русский язык в Армении: взгляд изнутри // Независимая газета. – 2001. 4 августа.

³ См. п. 14 Декларации о союзническом взаимодействии между Российской Федерацией и Республикой Арменией, ориентированной на XXI век. 26 сентября 2000г.

роль супруги президентов РФ и РА. Ещё одним знаковым событием в жизни русской диаспоры в Армении стало изобретение в сентябре 2001 года в Ереване Армянского центра развития русского¹.

Главную роль в деле расширения сферы применения русского языка в Армении играют русскоязычные СМИ. Посреди их, непременно, выделяются газеты "Республика Армения", "Глас Армении", "Новое время". Существенное численность Интернет - сайтов, в том числе муниципальных, представлены наравне с армяно-англоязычной версией еще и на русском языке.

Положительные конфигурации в сфере применения русского в Армении были еще обусловлены принятием Республикой Армения обещаний в предоставленной сфере в согласовании с вблизи двусторонних армяно – российских договоров. Этак, в частности, в Договоре о дружестве, сотрудничестве и взаимной помощи 1997 года отмечается, что "с учетом исторически сформировавшейся роли русского во отношениях русских и армянских народов Армянская Сторона станет формировать условия для глубокого исследования русского в системе образования Республики Армения". Не считая такого, в Декларации о союзническом содействии подчеркивается, что "Стороны будут содействовать увеличению роли русского языка в системе образования и общественно - культурной жизни Республики Армения с учетом исторически сложившегося смысла русского во отношениях российского и армянского народов"².

Об отношении правительства Армении к русскому языку свидетельствует муниципальная теория "Русский язык в системе образования и культурно - общественной жизни РА", принятая в сентябре 1999 года. В ней верно выслеживается мысль о том, что в современных критериях развития Республики Армения исследование русского служит не лишь приобщению к культурным ценностям остальных народов, однако совместно с тем и наиболее глубочайшему осмысливанию культурных ценностей собственного народа³. К огорчению, в следствии недостающего финансирования не гарантируется осуществление

¹ См.: Информационно-аналитический бюллетень / Институт стран СНГ. Институт диаспоры и интеграции.-2001. №41. 1 декабря.

² См.: п. 12. Декларации о союзническом взаимодействии между Российской Федерацией и Республикой Армения, ориентированной на XXI век//Дипломатический вестник. –2000. №10. С.40.

³ См.: Государственная Концепция Республики Армения "Русский язык в системе образования и культурно-общественной жизни РА", 16 сентября 1999 года // Архив посольства Республики Армения в Российской Федерации.

намеченного, и тут есть суровая неувязка.

В конце концов, в новейших критериях востребованность такого либо другого языка определяется не столько благими пожеланиями и призывами, насколько степенью интенсивности политических, экономических, культурных и научно – образовательных двусторонних отношений. Вправду, невозможно полагать обычным то, что из года в год снижается численность поступающих на факультеты русского языка и литературы, однако это совсем не итог гонений на русский язычок (численность мест не сокращается, напротив, возрастает), а свобода ученика, избирающего профессию исходя из способностей её предстоящего прибавления. Наверняка, востребованность русского языка в близком и далеком зарубежье – это быстрее уже неувязка РФ и её места в современном мире. Большой потенциал РФ, достоинство её прошедшего, реального и грядущего предоставляют все основания существовать убежденным в том, что данная неувязка в наиболее ближайшее время получит родное настоящее заключение.

В свою очередь, творение подходящих критерий для хранения русскоязычного народонаселения Армении ведется для армянской стороны задачей, которая, сообразно собственному международно - политическому значению, не ограничивается рамками взятых Арменией обещаний сообразно охране прав государственных меньшинств и в большой степени станет воздействовать на действенное продвижение сообразно пути формирования действительно партнерских и союзнических отношений меж Россией и Арменией. Беря во внимание маленькую количество русскоязычного народонаселения Армении, для РФ не составит огромного труда вполне удовлетворить её культурные и образовательные потребности. Разумеется, что на этом направлении армянская сторона вправе полагать на подобающую помощь русской стороны. К тому же, многозначительный эксперимент взаимоотношений "Армения – диаспора" полностью может существовать нужен и Россией.

Միսակ Տիգրանյան, Ռուսական սփյուռքը և Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական և քաղաքական կյանքը, 1990-2000թթ. - Հոդվածը նվիրված է Հայաստանի ու Ռուսաստանի միջև ստրատեգիական գործընկերության ամրապնդման գործընթացում հայկական Սփյուռքի դերի առանձնահատկությունների բացահայտմանը: Առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձվում Սփյուռքի դերին երկրի հզորությունն որոշելու, միջազգային գործընթացների վրա ազդեցություն ունենալու, քաղաքական, ֆինանսական եւ բարոյական աջակցություն ցուցաբերելու

Ժամանակ: Հասարակական կազմակերպությունների քանակի դինամիկայի, նրանց գործունեության արդյունավետության, ինչպես նաև այլ կազմակերպությունների հետ նրանց փոխհամագործակցության բնույթի անալիզի հիման վրա որոշվում է երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքին Սփյուռքի մասնակցության աստիճանը:

Misak Tigranyan, The Russian diaspora and social and political life of the Republic of Armenia, 1990-2000 - The article is devoted to revealing the features of the Russian Diaspora in the process of strengthening the strategic partnership between Russia and Armenia. Particular attention is paid to the role of diasporas in determining the power of the country's ability to influence international processes, providing political, financial and moral support. On the basis of a voluntary society of population dynamics, the impact of its practices, as well as the nature of the interaction with other organizations is determined by the degree of participation of the diaspora in the socio-political life of the country.

ՀԱՅ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԱՅԻՆ
ՀԱՄԱԼԻՐՆԵՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾՈՆՆԵՐԸ,
ՏԻՊԱԲԱՆՄԱՆ ՄԿՁԲՈՒՆՔՆԵՐԸ,
ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԲՆՈՐՈՇ ԵՎ
ՅՈՒՐԱՀԱՏՈՒԿ ԳԾԵՐԸ

ՌԱՖԻԿ ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ

Բանալի բառեր – բնակարանային տիպեր, բնակելի համալիր, Սասուն, Համշեն, ազգակցական թաղեր, համայնք, գլխատուն:

Բնակավայրն էթնիկ մշակույթի այն տարրերից է, որոնց ձևավորման և կառուցվածքի վրա մեծապես ազդել են տեղանքի ռելիեֆի առանձնահատկությունները և ընդհանրապես ամբողջ շրջակա բնական միջավայրը՝ ջրամատակարարումը, քամիների ուղղությունը, արևահայացությունը, դաշտերի ու արոտատեղիների հեռավորությունը, բնական պաշտպանվածությունը, տվյալ հասարակության զարգացման սոցիալ-տնտեսական մակարդակը, ազգային ավանդույթները, պատմաքաղաքական պայմանները՝ քաղաքական անկայունությունը, պատերազմները, օտար զավթիչների հարձակումների վտանգը և այլն, տնտեսության մեջ գերիշխող այս կամ այն զբաղմունքը:

Սակայն գյուղական բնակավայրերի որոշակի տիպերի ձևավորման համար անհրաժեշտ չէ վերոհիշյալ բոլոր գործոնների միաժամանակյա և հավասարաչափ ներգործությունը, դրանցից մեկը կամ մի քանիսը միշտ լինում են գերիշխող, իսկ մյուսները՝ երկրորդական կամ նույնիսկ երբեմն անտեսվում են:

Կլիմայական պայմանները մեծապես պայմանավորում են տնտեսական որոշակի զբաղմունքները: Ընդհանրապես բնակավայրերի ձևավորման վրա բնակելու զգիշողության գործոնը շատ մեծ նշանակություն է ունեցել: Բանն այն է, որ բնակավայրը նյութական մշակույթի այնպիսի տարր է, որն ամենից քիչ է ենթարկվում էթնիկական ավանդույթի ուժին, քանի որ իրականում գործ ունի շատ պրակտիկ ու որոշակի իրավիճակների հետ, որոնք շատ դժվար է փոխել, ինչպես օրինակ՝ ռելիեֆը, կլիման և այլն: Սակայն միայն բնակելու զգիշողության գործոնով դժվար է բացատրել

բնակավայրի տվյալ յուրահատկությունը: Այս հարցում կարևոր են սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պայմանները: Օրինակ՝ ինչպե՞ս կարելի է անտեսել բնությունը սուբյեկտիվ, բայց շատ կարևոր սոցիալական այնպիսի գործոնի ազդեցությունը, ինչպիսին համայնքն է ավանդական բնակավայրերի համար, և վարչական, հասարակական կառույցները, կոռպորատիվ-կոլեկտիվը ժամանակակից բնակավայրի համար, կամ, ասենք, տնտեսական այնպիսի գործոնի ազդեցությունը, ինչպիսին գործունեության մեջ այս կամ այն ճյուղի զարգացածությունն է, որը մեծապես ազդում է բնակավայրի հատակագծման և ժամանակավոր բնակավայրերի բնույթի վրա: Այնպես որ, բոլոր գործոնների ազդեցությունը պետք է դիտարկել դիալեկտիկական միասնության, կապի մեջ, որով միայն հնարավոր կլինի պարզաբանել բնակավայրի դիրքի, տեղանքի և հատակագծման ու կառուցվածքաբանության և գործունեության հետ կապված հարցերը¹:

Ներկայումս ազգագրական գիտության մեջ կիրառելի են բնակավայրերի դասակարգման, տիպաբանման հետևյալ սկզբունքները՝ դասակարգում ըստ աշխատանքի հասարակական բաժանման, դասավորում ըստ գոտիականության կամ տեղադրության և դասակարգում ըստ հատակագծման:

¹ Հիմնախնդրին այս կամ այն չափով անդրադարձել են՝ **Բոդյան Վ.**, Հայ ազգագրություն (համառոտ ուրվագիծ), Երևան, 1974, էջ 66-73, **Թորամանյան Թ.**, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, Երևան, 1942, **Սամուելյան Խ.**, Հին Հայաստանի կուլտուրան, հ.2, Երևան, 1941, էջ 237-255, **Լիսիցյան Ստ.**, Ջանգեզուրի հայերը, Երևան, 1969, էջ 96-114, **Խույնի**, Լեռնային Ղարաբաղի հայերը // Հայ ազգագրություն և բանասիրություն (այսուհետև՝ ՀԱԲ), հ. 12, Երևան, 1981, **Լալայան Ե.**, Ջավախք, Երկեր, հ. 1, 1983, էջ 56-65, **Խույնի**, Արցախ, Երկեր, հ. 2, Երևան, 1988, էջ 24-33, **Խույնի**, Գանձակի գավառ, Երկեր, հ. 2, էջ 291-311, **Խույնի**, Բորչալուի գավառ, Երկեր, հ. 3, Երևան, 2004, էջ 47-71, **Մնացականյան Ս.**, Հայաստանի գյուղական բնակավայրերի ճարտարապետությունը (ակնարկ), Երևան, 1956, **Նահապետյան Ռ.**, Բնակեցման ավանդական համակարգը հայոց մեջ (XIX դ. – XX դ. սկիզբ) // «Պատմություն և մշակույթ» (Հայագիտական հանդես), 2020, № 2, էջ 228-235, **Արուտյան Ս. Ա., Մկրտչյան Յ. Ի.** Сельские поселения Армении. Введение // Культура жизнеобеспечения и этнос, Опыт этнокультурологического исследования (на материалах армянской сельской культуры), Ереван, 1983, էջ 110-117, **Витов В.**, О классификации поселений // Советская этнография (СЭ), 1953, № 3, **Кобычев В.** Поселение и жилище народов Северного Кавказа, М., 1982, **Кобычев В.** Поселение и жилище народов Северного Кавказа, Москва, 1982, **Лисициан С.**, Очерки этнографии дореволюционной Армении // Кавказский этнографический сборник (КЭС), Москва, 1955, № 1, էջ 182-264, **Марутян А.**, Поселения и жилища // Армяне. Серия Народы и культуры, Москва, 2012, էջ 205-232, **Мелконян Э.**, Сельские поселения конца XIX - начала XX вв., Ереван, 1983, էջ 110-188, Методологические проблемы системного изучения деревни, 1977, Новосибирск, **Халпахчян О.**, Гражданское зодчество Армении, Москва, 1971, **Тер-Саркисянц А.**, Армяне. История и этнокультурные традиции, Москва, 1998, **Токарев С.**, Методика изучения материальной культуры // СЭ, №4:

1. Դասակարգում ըստ աշխատանքի հասարակական բաժանման կամ սոցիալ-տնտեսական հատկանիշի. այս սկզբունքի համաձայն՝ բնակավայրերը բաժանվում են քաղաքայինի և գյուղականի: Նման բաժանումը պայմանավորված է տվյալ բնակավայրի բնակչության մեծամասնության զբաղմունքներով¹: Հայոց բնակավայրերը XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին հիմնականում գյուղական էին, իսկ բնակչությունը գլխավորապես զբաղված էր գյուղատնտեսությամբ: Քաղաքները գավառական կենտրոններ էին՝ փոքր քաղաքների դերերով, որոնց բնակչությունը հիմնականում զբաղված էր տնայնագործությամբ և արհեստագործությամբ:

2. Ըստ գոտիականության կամ տեղադրության և ֆիզիկաաշխարհագրական գործոնների հաշվառման դասակարգվում են՝ հովտային, նախալեռնային, լեռնային, գետահովտային, գետանախալեռնային բնակավայրերի²:

Բանն այն է, որ Հայոց աշխարհում հարթ տարածքները շատ քիչ են, ամենուրեք լեռնային զանգվածներ են, խոր կիրճեր, որոշ շրջաններում՝ թավ անտառներ: Այս պայմաններում բնակավայրերը գտնվում էին հիմնականում գետերի ու գետակների հովիտների երկարությամբ և այն էլ ոչ թե անմիջականորեն գետի մոտ, այլ մոտակա լեռան լանջի վրա: Պատճառն այն է, որ լեռնալանջին հողը հիմնականում ենթակա չէր մշակման, իսկ գետին մոտ տարածքը օգտագործվում էր այգեգործության, բանջարաբուստանային կուլտուրաների մշակության համար: Միննույն ժամանակ, լեռնալանջին բնակատեղի ընտրելը պայմանավորված է եղել բնական պաշտպանվածության հանգամանքով: Սակայն լեռնային տարածքներում բնակատեղի ընտրելը խաղացել է նաև բացասական դեր՝ տների ու ճանապարհների կառուցման դժվարությունների տեսանկյունից:

Բնակավայրի գետահովտային-նախալեռնային տեղանքը առաջացրել էր տների դասավորության դարավանդային տարբերակը, երբ մեկի տանիքը մյուսի համար բակ էր ծառայում: Այս տիպի բնակավայրերին հատուկ էր ուղղվածությունը դեպի արևելք կամ հարավ-արևելք: Բնակավայրերի օրիենտացիան կարևոր նշանակություն է ունեցել նաև տնտեսական տեսանկյունից, որպեսզի այգին, բանջարանոցը արևկող լինեին: Սեզոնային բնակավայրերը՝ անասնապահական ամառանոցներն ու ձմեռանոցները, ագարակային տնտեսությունները նույնպես կառուցվել են արևահայաց՝ ջերմություն ապահովելու, դիմացի հողատարածքը մշակելու և այլ նպատակներով:

¹ Տե՛ս **Алаев Э. Б.**, Экономико-географическая терминология, Москва, 1977, էջ 83-84:

² Ազգագրագետ Վ. Վիտովը առաջ քաշեց բնակավայրերի դասակարգման նման չափանիշներ, որոնք հետագայում խորհրդային հետազոտողների համար դարձան մեթոդական ուղենիշներ (տե՛ս **Витов В.**, նշվ. աշխ., էջ 27-38):

Բնակավայրերի նախալեռնային-գետահովտային տիպը առանձնահատուկ էր այն բանով, որ չի նպաստել մեծ բնակավայրերի առաջացմանը¹:

Այժմ փորձենք տիպաբանել ավանդական բնակավայրերն ըստ հատակագծման կամ մակերևույթի ձևի: Հատակագծման առանձնահատկությունները մեծապես պայմանավորված էին բնակավայրի տեղանքի գրաված դիրքով, ընդհանրապես դրա զբաղեցրած տարածքի մակերևույթի ձևով: Նման դեպքում բնակավայրերը առհասարակ կարող էին լինել փողոցավոր, գծային, շարքերով, անկանոն-կուտակային, ցրված տներով, շրջանաձև-կոմպակտ, համախումբ տներով:

Այսպիսի դասավորությամբ բնակավայրեր կարող էին լինել և՛ հարթավայրային և՛ նախալեռնային շրջանում, բայց նախալեռնային տարբերակում անպայմանորեն առաջացրել է կուտակային տիպի դարավանդային տարբերակը: Հայ իրականության մեջ տարածքի և բնակչության անվտանգության տեսանկյունից փաստորեն բացառվել է տների փողոցավոր, գծային շարքերով դասավորությունը²:

Ընդհանուր առմամբ հայկական գյուղական բնակավայրերը բաժանվել են հովտային և լեռնային խմբերի: Հովտային, հատկապես դաշտավարությամբ զբաղվողների բնակավայրերին բնորոշ էին ազգակցական և հարևանական թաղերն ու տեղանքով պայմանավորված և ինքնապաշտպանության կազմակերպման նպատակով՝ կցաթաղերը: Այս տիպի բնակավայրերի հատակագիծը բնութագրվում էր կծկվածությամբ ու կլորությամբ, փողոցների անկանոնությամբ՝ պայմանավորված մշակելի տարածքների խնայմամբ, գերդաստանական ընտանիքների բազմացմամբ, ազգակցական և համայնքային համագործակցության և ինքնապաշտպանության կազմակերպման անհրաժեշտությամբ: Կցաթաղերից գոյացած բնակավայրերի կոտորները վերածվում էին յուրատեսակ տնտեսական ու արտադրական վայրերի, անցուղիների, հավաքատեղիների, խաղահրապարակների: Կցաթաղերը նպաստել են հաղորդակցումը դյուրացնելուն: Ազգակից հարևանները միմյանց հետ հաղորդակցվել են նաև պատկից տների միջնորմ պատերում թողնված անցքերից (ակնատ կամ տրիճակ): Ազգակցական թաղերը կրում էին ազգատոհմի հիմնադրի անունը կամ նրանից ծագած ազգանունը: XIX դարում ազգակցական և հարևանական թաղերի միավորման արդյունքում կազմվում էին ընդհանուր, մեծ թաղամասեր, որոնք, բնաաշխարհագրական գործոններով պայմանավորված, կրում էին՝ Վերին թաղ, Ներքին թաղ, Աղբյուրի թաղ, Չորի թաղ, Ժամի թաղ և այլ անվանումներ³:

¹ Տե՛ս **Мелкоян Э. Л.** Сельские поселения конца XIX - начала XX вв., էջ 84-95:

² Տե՛ս **Լիսիցյան Ստ.**, Զանգեզուրի հայերը, էջ 84-95:

³ Տե՛ս **Նահապետյան Ռ.**, Բնակեցման համակարգը հայոց մեջ, էջ 228-235:

Առավել բարձր լեռնային, կտրտված տեղադիրքով վայրերին բնորոշ էր գյուղական տների ցրվածությունը, ինչը Սասունի գյուղերի օրինակով հավաստել է դեռևս X դարի պատմիչ Թ. Արծրունին¹: Ցրված տներով բնակվելու սովորույթը հայոց մեջ բնորոշ էր միայն Սասունին և Պոնտոսին՝ լեռնային կտրտված ռելիեֆի պատճառով և շնորհիվ հայ բնակչության ինքնապաշտպանական ուժեղ բնագղի:

Հայկական բնակավայրային համալիրների կառուցվածքաֆունուքությունը:

Հայկական գյուղական բնակավայրերը կառուցվածքային առումով բաժանվել են երկու հիմնական հատվածի՝

ա) բնակեցված կամ բուն հատված, որում ներառվում էին՝ բնակելի տները, տնտեսական-արտադրական, կենցաղային, մշակութային, պաշտամունքային շինությունները, կոթողները, դրանք միավորող հաղորդողներն ու կենցաղային և սոցիալական նշանակության օբյեկտները, գյուղական կամ քաղաքային հրապարակները,

բ) դրանց շրջապատող, մշակութապես յուրացված տարածքներ՝ արոտավայրեր, մշակելի հողատարածքներ, անտառներ, որոնց մատղաշ շիվերը ծառայեցվում էին որպես անասնակեր, ժամանակավոր բնակավայրեր, գերեզմանատներ: Հասկանալի է, որ այս կամ այն բնակավայրում տարբեր պատճառներով որևէ տարր, ասենք՝ պաշտպանական կամ պաշտամունքային շինություն, կարող էր բացակայել: Ամեն կոնկրետ դեպքում նշված այդ տարրերի միացությունը ստեղծել է որոշակի համալիր, որն էլ հենց որոշել է բնակավայրի տիպը: Հենց այդպիսի տարրերի կապի առկայությամբ է, որ գրականության մեջ առանձնացվել են բնակավայրերի կուտակային, կոմպակտ միավորված, փողոցավոր և այլ տիպերը²: Բնակավայրի հասարակական կենտրոնի համընկնումը միայն աշխարհագրական գործոնով չի պայմանավորվել, այն սովորաբար եղել է եկեղեցու բակում, որը, որպես կանոն, հայկական բնակավայրի հատակագծում առանձնակի դիրք է գրավել, գտնվել է նաև երկու կամ երեք հիմնական փողոցների հատույթում, զլխավոր, երբեմն էլ միակ աղբյուրի մոտ և այլն: Ճարտարապետորեն առանձնապես աչքի ընկնող պատկեր չունենալով՝ գյուղի կենտրոնը խիստ կարևոր սոցիալական դիրք էր գրավում, լինելով տարեց կամ երիտասարդ տղամարդկանց հավաքավայր, կենսական կարևոր խնդիրների շուրջ հասարակական կարծիք մշակող և հասարակական վճիռ կայացնող յուրահատուկ վայր: Այդ նույն կերպ կենցաղային, բայց սոցիալական

¹ Տե՛ս **Թովմա Արծրունի**, Պատմություն Տանն Արծրունեաց, Թիֆլիս, 1917, էջ 203, «Արաքս» (ամսագիր), Թիֆլիս, 1894-1896, էջ 80, **Տարունեցի Աղան**, Պատասխանատուները Տարունի եղեռնին, Սան Ֆրանցիսկո, 1966, «Արարատ» (ամսագիր), 1905, հ. Է-Ը, էջ 728:

² Տե՛ս *Культура жизнеобеспечения и этнос*, էջ 112:

կարևոր նշանակությամբ աչքի է ընկել գյուղի կենտրոնի աղբյուրը: Այն կանանց և հասուն աղջիկների հասարակական շփման և ճանաչման հիմնական վայրերից էր, ինչպես բաղնիքները քաղաքային վայրերում:

Բնակավայրի իբրև սոցիալական միավորի կարևորագույն բաղադրիչն էր թաղը: Զգալի չափով կախված լինելով տեղանքից՝ այն միաժամանակ ազգակցական և հարևանական հարաբերությունների յուրատեսակ խտացում էր: Այդ իսկ պատճառով, XIX դարի վերջերին, ազգակցական կապերի թուլացմամբ, գերդաստանական ընտանիքների մանրացմամբ և հողի սակավությամբ պայմանավորված, թաղերը ազգակցականից սկսում են վերափոխվել ազգակցական-հարևանականի: XX դարի I-ին քառորդից ազգակցական կապերը դադարում են տարբերակիչ դեր խաղալուց: Այդ դեպքում թաղի անունը սոսկ նախկին կազմի վիճակի մասին վկայող հիշողություն է դառնում:

Թաղերն էլ էին ունենում իրենց կենտրոնը, որոնք տղամարդկանց ամենօրյա հավաքատեղի էին: Ինչպես համագյուղական, այնպես էլ թաղի կենտրոններում կային հատուկ նստատեղեր: Ձմռան ամիսներին հավաքատեղի կարող էր դառնալ թաղի ազգատոհմի հիմնադրի օդան կամ երբեմն էլ գյուղապետի (ռես, քյոխվա, տանուտեր) կամ գեղջավազի օդան (հյուրատունը):

Հայկական գյուղերը մինչև XX դարի առաջին քառորդը, ինչպես նշել ենք, պահպանել էին ազգակցական և հարևանական թաղեր կազմելու վաղնջագույն սովորությունը. ազգակից ընտանիքները ավանդաբար բնակվում էին համատեղ: Բաժանվող կամ առանձնացող ընտանիքների շենքերն ակամա դառնում էին պատկից: Տեղանքի ձևի և դիրքի ընձեռած հնարավորության համաձայն առաջանում էին կողք կողքի կամ թիկունք թիկունքի դասավորված շենքերի համալիրներ, որոնք առաջացնում էին ուղիղ կամ զիգզագ կամ կլորավուն թաղեր: Երբեմն ազգակից ընտանիքներն այնքան էին աճում, որ ստիպված բոլոր կողմերից դռներ էին բացվում, թաղն ընդունում էր տձև կերպարանք: Հազվագյուտ դեպքերում միայն, երբ գերդաստանից բաժանվողների համար այլ ելք չէր մնում տեղանքի խիտ դասավորության պատճառով, վերջիններս ազգակցական մայր թաղից հեռանում էին: Ազգակցական թաղերը սովորաբար կրում էին նախնու կամ տոհմական զբաղմունքի անունը: Այդ ձևով առաջացած հարևան թաղերը միանալով, ի վերջո հասնում էին իրար, կազմում հարևանական կցաթաղեր: Տնտեսական և ավանդության սերտ կապերը հազարամյակներ շարունակ թույլ չէին տալիս, որ ազգակցական թաղի մեջ տուն կառուցեր ոչ ազգակից որևէ ընտանիք, բայց XIX դ. վերջերին և XX դ. սկզբներին շուկայական նոր հարաբերությունների հայկական գյուղ ներթափանցելու հետևանքով ազգակցական հարաբերություններն սկսում

էին տեղի տալ, ազգակցական թաղերի մեջ տեղավորվում էին նաև ոչ ազգակից ընտանիքներ, և թաղերն այդպիսով հետզհետե վերածվում էին խառը կցաթաղերի՝ արդեն այլ անվանումներով: Տարածքային հարևանական թաղերի կտուրներն իրար կից լինելով՝ առաջացնում էին անհարթ տարածություններ, որոնք երբեմն ծառայում էին իբրև անցուղիներ և ժամանցի վայրեր: Համայնքային ժողովները, հասարակական կարևորության գրույցները, ժողովրդական, մարզական մրցումները, խաղերը, մենամարտերը, հարևանական և այլ հանդեսների մի մասը տեղի էին ունենում այսպիսի ընդհանուր կտուրների վրա: Այդպիսիք բացակայում էին լանջային տեղանքներում, որովհետև ամֆիթատրոնի ձև ունեցող այդօրինակ բնակավայրերում մի ազգակցի կամ հարևանի կտուրը մյուսի համար բակ էր դառնում: Ազգակցական և հարևան կցաթաղերի ձևը թույլ չէր տալիս, որ փողոցները կանոնավոր տեսք ունենային: Տարբեր ազգատոհմերի միջև գոյացող փողոցը երբեմն դառնում էր կռվախնձոր, այն նեղանում ու գալարուն ձև էր ստանում, այնտեղով սայլերով բեռներ տեղափոխելը երբեմն դառնում էր անհնար: Փողոցների կողմ էին ուղղված լինում տների և պարիսպների խուլ պատերը, թեև գյուղական բնակավայրերի մի զգալի մասին բնորոշ էր տների բակի ձուլվելը փողոցին: Այդպիսի կառուցապատումը նկատի ունենալով մի շարք ճանապարհորդներ մատնանշել են փողոցների բացակայությունը, տների երդիկավոր, գմբեթաձև ծածկերով լինելը, մուտքերի առաջամասերում աթարի բուրգերի, ծղոտի ու խոտի դեզերի, տանիքների վրա բարձրացող ծխնելույզների առկայությունը¹:

Բնակավայրի համալիրի կարևոր տարրերից էին նաև տնտեսական, կենցաղային ու մշակութային օբյեկտները: Ավանդական բնակավայրերում տնտեսական օբյեկտներից պետք է առանձնացնել դարբնոցները, ջրաղացները, ձիթհանները, գյուղական կալերը, կենցաղային շինություններից վարսավիրանոցը, որը սովորաբար լինում էր վարսավիրի տունը, մշակութային օբյեկտներից էր դպրոցը, որն առավել չափով գործում էր եկեղեցուն կից: Դրանք տարրական կրթության ծխական դպրոցներ էին:

Կարևոր է ընդգծել նաև սրբազան կառույցների՝ եկեղեցու, վանական համալիրի, մատուռի, այլ տարածքների գոյությունը: Բնակավայրի տարրային համալիրի մեջ էին մտնում նաև արոտավայրային և մշակելի հողատարածքները: Դրանք կարող էին լինել ամենատարբեր բնույթի՝ վարելահող, այգի, բանջարանոց, խոտհարք, արոտավայր, անտառ և այլն: Հասկանալի է, որ այս կամ այն հողատարածքի մշակումը կապված էր գյուղատնտեսական այս կամ այն ճյուղի ներգրավման հետ:

¹ Տե՛ս **Նահապետյան Ռ.**, Հայոց ազգակցական համակարգը (XIX դ. երկրորդ կես - XX դ. սկիզբ), Պատմաազգագրական ուսումնասիրություն, Երևան, 2012, էջ 87-104:

Բնակավայրի ամենամոտիկ հողատարածքը տնամերձն էր, որը բնակելի մասում տների միմյանց կպած լինելու և մշակելի հողատարածքների գրեթե բացակայության պատճառով շատ փոքր տարածություններ էր զբաղեցնում, ուստի դրանց մեծ մասը գտնվում էր բնակավայրից դուրս: Տների լանջային տեղանքներում դարավանդային սանդղաձև դասավորության պայմաններում այգին, բանջարանոցը հիմնականում գտնվում էին բնակավայրի ստորին մասում՝ գետի կամ առվի մոտ, որտեղ հարթ տարածքներն ավելի շատ էին, և հողն էլ՝ բերրի: Բնակավայրից դրանց միջին հեռավորությունն էլ մեծ չէր՝ 2-3 կմ, որոշ դեպքերում՝ անգամ 15-20 կմ: Արոտավայրերը ավելի հեռու էին՝ 20-30 կմ¹:

Հողահանդակների և արոտավայրերի հետ սերտորեն կապված էր ժամանակավոր բնակավայրերի գործունեությունը: Այգիների և արտերի ժամանակավոր կացարանները հիմնականում ամառա-աշնանային էին և մասնակիցներն էլ հիմնականում կանայք ու երեխաներ: Իսկ անասնապահության հետ կապված արոտավայրային ժամանակավոր բնակավայրերը գարնանա-աշնանային էին: Սրանց մասնակիցների մեծ մասը հասուն տղամարդիկ էին՝ կաթնամշակ կանանց հետ, իրենց օգնականներով:

Բնակավայրի գործունեության կարևոր պայմաններից մեկը ջրային ռեսուրսների առկայությունն էր: Բնակավայրի համալիրի կարևոր տարրերից է աղբյուրը: Աղբյուրը ոչ միայն կենցաղային, այլև հասարակական կարևոր նշանակություն է ունեցել: Եթե գյուղական հրապարակը տղամարդկանց զրուցարանն էր կամ ժողովարանը, մարզական և մարմնակրթական խաղերի անցկացման երիտասարդների հարթակը, հարսանեկան պարերի անցկացման, ննջեցյալի վերջին հրաժեշտի վայրը, ապա նրա շրջակայքում եղած աղբյուրը կամ քաղաքային բաղնիքը ուներ կանանց հասարակական շփման, ներկայանալի դառնալու, հաղորդակցվելու հիմնական վայրի նշանակություն²:

Բնակավայրային համալիրի տարրերից մեկն էլ գերեզմանոցներն են, որոնք սովորաբար տեղադրվում էին բնակավայրի մոտակա բլրի կամ սարալանջի հարթ տեղանքում և նույնպես դասավորվում էին ըստ ազգատոհմի. յուրաքանչյուր ազգախումբ զբաղեցնում էր որոշակի տարածք՝ ազգատոհմի անվամբ:

Պաշտամունքային օբյեկտները՝ մատուռները, վանքը կամ եկեղեցին, սովորաբար բնակավայրի կենտրոնում կամ գյուղի ծայրին էին, որտեղ կատարվում են ոչ միայն ժամերգություն, այլև մատաղի, ամուսնա-հարսանեկան, երեխայի մկրտության, ժողովրդական տոների և այլ հան-

¹ Տե՛ս Կультура жизнеобеспечения и этнос, էջ 110-129, **Լիսիցյան Ստ.**, Լեոնային Ղարաբաղի հայերը, էջ 33:

² Տե՛ս Կультура жизнеобеспечения и этнос, էջ 122:

դեաների արարողություններ: Ցանկացած բնակավայրի համար անհրաժեշտ պայման էր ունենալ պաշտամունքային օբյեկտներ: Ահա թե ինչու Հայաստանի թե՛ արևելյան, թե՛ արևմտյան հատվածները պատված էին եկեղեցիների, վանական համալիրների, մատուռների, սրբազան վայրերի լայն ցանցով¹:

Հայկական գյուղական բնակավայրերի բնորոշ և յուրահատուկ գծերը: Պատմական ճակատագրի բերումով մեր ժողովրդի մշակույթի զարգացումն ընթացել է փորձությունների դժվարին ճանապարհով: Երբեմն ապրելով բուռն վերելք՝ հետո ստիպված է եղել կանգ առնել, նույնիսկ հետադիմել, ապա կարծես ամեն ինչ սկսել սկզբից, որովհետև օտար անհաշիվ արշավանքների հետևանքով կործանվել են գյուղեր ու քաղաքներ, դադարել է կյանքի բնականոն զարգացումը: Սակայն հենց որ եղել է խաղաղ աշխատանքի հնարավորություն, ժողովուրդը նորից ու նորից անցել է նյութական մշակույթի վերարտադրությանն ու շինարարությանը:

XIX դարում մշտական և սեզոնային բնակավայրերի հիմնումը կատարվում էր հնագույն ավանդույթների համաձայն. առաջին հերթին հաշվի էին առնվում ջրամատակարարումը և բնական պաշտպանվածությունը: Տեղանքը հարմար լինելու պարագայում հաշվի էին առնվում նաև քամիների ուղղությունը, արևահայացությունը արտերի և արոտավայրերի հեռավորությունը և այլն: Սակայն առավել չափով մշտապես կարևորվել է բնական պաշտպանվածությունը, ինքնապաշտպանության հնարավորությունները: Պաշտպանական նկատառումներով դրանք առավելապես հաստատվում էին ձորաբերաններին, գետափերին, երեք կողմերից պաշտպանված ձորամեջերում, բլուրներին կամ սարերի ստորոտներին և այլն: Հարթավայրերում բնական պաշտպանություն չունենալով՝ բնակավայրերը պարսպապատվում էին: Այս երևույթը մասամբ հատուկ էր նաև լեռնային բնակավայրերին: Ինքնապաշտպանության հանգամանքով պետք է բացատրել այրաբնակությունը: Ինքնապաշտպանության նպատակով է, որ հայկական հարթավայրային գյուղերին բնորոշ էր կծկված, սեղմված, կլորության հասնող ձևը:

Ընդհանրացնելով արձանագրենք, որ XIX դ. և XX դ. սկզբին բնակավայրերի հատակագծումը պայմանավորված էր մի շարք հանգամանքներով:

1) Անպլանայնությունը, անկանոնությունը, տների միմյանց կպած լինելը, փողոցների ծուռումուռ, դժվարանցանելի լինելը: Տների այդպիսի անկանոն դասավորությունը հետևանք էր այն բանի, որ յուրաքանչյուր նորաստեղծ և գերդաստանից բաժանվող ընտանիք իր համար բնակարան էր կառուցում գերդաստանական տանը պատկից, որից և՛ փողոց-

¹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 129-131:

ներն էին նեղանում, և՛ չէր պահպանվում որոշակի ձև: Մա բնորոշ էր Հաստանի շատ շրջանների:

2) Որպես առանձնահատկություն՝ հովտային շրջանների հատակագծման կոմպակտ, կուտակային, կլորության ձգտող կամ շրջանաձև դասավորված, միմյանց կիպ տներով բնակավայրերի առկայությունը, որը կազմում էր մեկ համալիր ամբողջություն՝ նման յուրօրինակ ամբոցի: Բնակավայրի հատակագծումը և տեղանքում գրաված դիրքն այնպիսին էր, որ թշնամին կարող էր ներխուժել միայն մեկ՝ սովորաբար ձորի կողմից: Մնում էր այդ կողմը պաշտպանել: Կոմպակտ միավորված տիպի դեպքում տների պատկից լինելը պայմանավորված էր ոչ միայն հողի սակավությամբ և թանկությամբ, սեփականության խնայմամբ, այլև առավել չափով ինքնապաշտպանության կազմակերպման անհրաժեշտությամբ: Հարևանությամբ տների բաժանարար պատերում ներսից թողնվում էին անցքեր, իսկ երբեմն նաև՝ նեղլիկ դռներ, որոնցով կարելի էր հարևանություն անել՝ սննդամթերք, իրեր, լուրեր փոխանցել և անհրաժեշտության դեպքում անցնել մի տնից մյուսը: Կոմպակտ կուտակային բնակավայրային այս ձևը պայմանավորված էր նաև հնագույն ազգային ավանդներով՝ գերդաստաններով և ազգակցական թաղերով ապրելու սովորույթով:

3) Լեռնային շրջաններում՝ մասնավորապես Մասունում և Պոնտոսում, տների ցրված լինելը. այն պայմանավորված էր՝ ա) տեղանքի անառիկությամբ, բ) անտառահատական հողագործության կազմակերպմամբ, պարարտացման գործի դյուրացմամբ, արոտավայրերին և անասնակերին մոտ լինելու հանգամանքով և այլն: գ) Լեռնային այս շրջաններում բնակչությունը օգտվել է երկրի բնական պաշտպանվածությունից և ընդհանրապես զինված էր ու ինքնապաշտպանության մշտապես պատրաստ: դ) Հայկական գյուղը մինչև XX դ. առաջին քառորդը պահպանել էր ազգակցական թաղեր կազմելու սովորությունը: ե) Դարձյալ ինքնապաշտպանության և ջեռուցման ապահովման նպատակով տները գետնափոր կամ կիսագետնափոր էին՝ հիմնականում բնական պաշտպանությունից թույլ և անտառագուրկ վայրերում: զ) Սոցիալ-տնտեսական նոր հարաբերությունների հաստատմամբ բնակավայրերը սկսեցին կրել լուրջ փոփոխություններ. ազգակցական հին հարաբերությունները ձեռք բերեցին նոր իմաստ՝ ազգատոհմի հարկադրական պաշտպանության երբեմնի անհրաժեշտության վերացմամբ: Հայկական գյուղը շրջադարձային վերափոխման ենթարկվեց հատկապես խորհրդային տարիներին:

Յուրաքանչյուր ընտանիք խորհրդային տարիներին լայն հնարավորություն էր ստանում դուրս գալու թաղից և ազատ տարածքում տուն կառուցելու: 1950-ական թվականներից ազգակցական թաղերով բնակվելու սովորույթի վերացումը ավելի արագացավ, որովհետև պետությունը

տնամերձ հողամասեր հատկացնելով ընտանիքներին՝ ազդակ հաղորդեց կառուցելու լուսավոր, նորաձև տներ և հիմնելու անձնական, նոր տնամերձ տարածքով տնտեսություն՝ այգի, պարտեզ, բանջարանոց: 1960-ական թվականներին գրեթե ամենուրեք վերացան գյուղերում հնագույն հարևանական կցաթաղերը, գրեթե վերացան նաև հողածածկ կտուրներով տները՝ փոխարինվելով կղմինդրածածկ կամ թիթեղյա տանիքներով, պատուհանավոր, երբեմն բարձրահարկ տներով: Է) Խորհրդային և հետխորհրդային շրջանում էապես փոխվեց բնակավայրերի պատկերը, մշակվեցին հատակագծման նոր ձևեր: Գյուղական բնակավայրերի ընդարձակումը ընթացավ մի քանի ճանապարհով. նորի կառուցում՝ 1. հնի փոխարեն և դրա տեղում, 2. հնի կողքին, 3. բոլորովին նոր տեղում: Ըստ գյուղերի վերակառուցման հատակագծերի՝ ստեղծվում էին տնտեսական, կենցաղային և մշակութային օբյեկտներ, մայրուղի ու ճանապարհներ: Շատ դեպքերում, չնայած բնակավայրի պլանային նոր մասի կառուցմանը, հինը շարունակում էր գործել և ավելին, այն կարծես կենտրոնի դեր էր կատարում, որի շուրջ տարածվում էր բնակավայրի նոր հատվածը, և դրանով կարծես միահյուսվում էին հինը և նորը՝ առաջացնելով հնի ու նորի համակցում: 1920-1930-ական թթ. սոցիալ-տնտեսական համակարգի փոփոխմամբ, նյութական բարեկեցության և մշակութային պահանջմունքների աճով պայմանավորված՝ գյուղական բնակավայրերում սկսեցին հիմնվել մինչ այդ միանգամայն անծանոթ շենքեր՝ ակումբներ, մանկամուտքներ, մանկապարտեզներ, դպրոցներ, գյուղական հիդրոկայաններ, արտադրական կառույցներ, անցկացվեցին ջրանցքներ, սկսեց փոխվել բնակավայրի արտադրական ուղղվածությունը՝ ներդրվեց տեխնիկական կուլտուրաների մշակությունը և այլն:

Արմատապես փոխվեցին ժողովրդական բնակելի տան հորինվածքային նոր ձևերի մշակման սկզբունքները, պայմաններ էին ստեղծվում գյուղերի վերակառուցման համար. կավաշեն տները փոխարինվեցին կրաշաղախ, քարաշեն պատերով, կղմինդրածածկ, տախտակե հատակով, լուսամուտավոր պատշգամբներով, առանձին մուտքերով, երկփեղկ դռներով, երդիկավոր տները փոխարինվեցին լուսամուտավոր տներով: Սակայն նշված ժամանակաշրջանում գյուղական բնակավայրերում պլանավորման դանդաղ ընթացքի պատճառով շենքերն զգալի չափով կառուցվում էին առավելապես ժողովրդական ճարտարապետության սկզբունքներով, ինքնակոմպլեքսավորման կարգով: Ը) Ժամանակակից բնակավայրի հիմնադրման գործում, որ գերազանցապես իրականանում էր կամ նախկին տեղում, կամ դրա հարևանությամբ, թուլացել էր արդեն բնակելիության գործոնի ազդեցությունը, իսկ դրան հակառակ՝ ավելի էր գորեղանում սոցիալ-տնտեսական զարգացման գործոնը: Ժամանակա-

կից բնակավայրը աստիճանաբար սկսել է կառուցվել ըստ պլանի և հատակագծման նոր պայմաններին համապատասխան՝ ուղիղ շարքով, երկհարկ կամ բազմահարկ տներով՝ պարսպապատ այգի-բանջարանոցներով, երբեմն նաև կոյուղով, ժամանակակից էներգոհամակարգերով և այլն: Գյուղական բնակավայրի հատակագծման նոր պայմանները ենթադրում են՝ արտադրական համալիրների կառուցումը, նոր տիպի բարեկարգ տների շինարարության լայն մասշտաբները՝ զուգակցված հասարակական կենտրոնների կազմակերպման և հատկապես մշակութային, վարչական, կենցաղային նշանակության կառույցներով, արտադրական համալիրներով, լուսավոր փողոցներով և այլն, թեև ժողովրդական ճարտարապետությունը գյուղում առայսօր շարունակում է զարգանալ տարերայնորեն:

Այսպիսով, հայկական ավանդական բնակավայրերի մեծ մասին բնորոշ հատկանիշներից մեկը և ամենագլխավորը՝ սոցիալական և պաշտպանական նկատառումներով պայմանավորված բնակարանային համալիրների համախմբվածությունն էր, սեղմված, ճնշված, կուչ եկած տեսքով, որով բնակավայրը ձգտել է կլորության՝ ռազմական ամրոցի տպավորություն թողնելով: Հայկական գյուղերից յուրաքանչյուրը միմյանց կպած, կիսագետնափոր, երդիկավոր գլխատների և հարակից օժանդակ շենքերի՝ հիմնականում երեք կողմերից բնական պաշտպանությամբ մի զանգված էր: Երկրորդ՝ մինչև XX դարի 20-ական թթ. վերջերը պահպանվել էր ազգակցական և հարևանական կցաթաղերով ապրելու սովորույթը, որը տոհմական հին հարաբերությունների մնացուկային երևույթներից էր: Երրորդ՝ հայկական ավանդական բնակավայրի բնորոշ գծերից մեկն էլ միմյանց կպած տներով, ներսից բաժանաբար պատերի մեջ թողնված ակնատներով և դրսից՝ նույն ուղղությամբ բացվող մուտքերով սերտ հաղորդակցությամբ, անցուղիների և հրապարակների վերածված կտուրներով, ծուռումուռ, նեղլիկ նրբանցքներով համալիրների կառուցումն էր: Չորրորդ, գյուղական բնակավայրերի մեծ մասի յուրահատկություններից մեկն էլ տների բակերի սահմանագծումներ չունենալն էր, երբեմն էլ բակը պարսպով ձուլվում էր փողոցին: Հինգերորդ յուրահատկությունը տների կուտակվածությունն էր, մուտքերի դռների ուղղվածությունը դեպի արևմուտք: Վեցերորդ՝ տների երդիկավոր, գմբեթաձև ծածկերի և մուտքերի առաջնամասերում բարձրացված աթարի բուրգերի, խոտի և ծղոտի դեզերի, տանիքների վրա բարձրացող ծխնելույզների առկայությունն էր: Յոթերորդ՝ բնակավայրի կծկվածությունը, տների միմյանց կպած լինելը անձանոթ էր միայն Սասունի և Պոնտոսի հայությանը:

Рафик Наапетян, Факторы формирования традиционных армянских жилищных, принципы типизации, структурология, характерные и уникальные черты - В статье рассматривается роль и значение природно-экологических условий, особенностей рельефа местности, окружающей среды, социально-экономического уровня данного общества, преобладающих в экономике занятий, историко-политических реалий, национальных традиций и прочих факторов в формировании населённого пункта. Представлены принципы классификации жилищных комплексов, общественно-го разделения труда или преобладающих занятий населения, по факторам зональности или физико-географическим факторам и по форме поверхности и планировке.

На основании историографических и полевых этнографических материалов в статье показано, что в XIX веке и начале XX века в некоторых горных районах (например, Сасун) ещё продолжалось поселение не только родственными кварталами, но и отдельными национальными сёлами. Характеризуются также особенности заселения разрозненными домами, обусловленного историко-политическими реалиями в Сасуне, Амшене. Представлены закономерные и своеобразные стороны структурологии, исторического развития армянских жилых комплексов. Армянский сельский населённый пункт в структурном плане делился на два основных участка: а) сам или заселённый, т.е. жилая часть, включающая в себя жилые, хозяйственные, производственные, культовые строения, которые обычно называются деревня, село, б) окружающая его, культурно освоенная территория. Составляющими жилого комплекса являются центр, квартал и территория между жилыми и прочими строениями. Совпадение центра с географическими координатами не было обязательным. Он обычно находился во дворе церкви, около главного источника, играл важную социальную роль: был местом собраний мужчин, а источник – местом социального общения женщин и девушек. Важной составляющей социальной единицы был квартал, который был символом своеобразных национально-родовых и хороших отношений.

Rafik Nahapetyan, Factors of formation of traditional housing complexes of Armenia, principles of typization, structurology, characteristic and unique features - The article examines the role and significance of natural and ecological conditions, features of the terrain, the environment, the socio-economic level of a given society, occupations prevailing in the economy, historical and political realities, national traditions and other factors in the formation of a settlement. The principles of classification of housing complexes, social division of labor or prevailing occupations of the population, according to the factor of

zoning or physical and geographical factors and according to the shape of the surface and layout are presented.

On the basis of historiographic and field ethnographic materials, the article shows that in the 19th century and the beginning of the 20th century, in some mountainous regions (for example, Sasun), settlement continued not only by related quarters, but also by individual national villages. The features of the settlement of scattered houses, due to the historical and political realities in Sasun, Hamshen, are also characterized. The natural and peculiar aspects of the structureology, historical development of Armenian residential complexes are presented. The Armenian rural settlement was structurally divided into two main areas: a) itself or inhabited, i.e. residential part, which includes residential, economic, industrial, religious buildings, which are usually called a village, hamlet, b) the surrounding culturally developed territory. The components of the residential complex are the center, the quarter and the area between residential and other buildings. The coincidence of the center with the geographic coordinates was not required. It was usually located in the courtyard of the church, near the main source, played an important social role: it was a meeting place for men, and the source was a place for social communication between women and girls. An important component of the social unit was the quarter, which was a symbol of a kind of national-clan and good relations.

ԱՐՎԵՍՏԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՐՄԿԱԿԱՆ ԱՐՎԵՍՏԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ և ԲՆԱԿԵԼԻ ՏՆԵՐԻ ՈՐՄՆԱՆԿԱՐԶՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ (XVII-XVIII ԴԱՐԵՐ)

ՄԵՀՐԱՂ ՍՈՄԵՆԻ

Բանալի քառեր – Օմար Խայամ, Այդին Ադղաշլու, «Կործանման հուշեր», գավաթ, կուժ, թաս, իրանական ժամանակակից արվեստ:

Շահ Աբբաս առաջին Սաֆավիի կառավարման շրջանը (XVII-XVIII դարերում), Եվրոպայի հետ հարաբերությունների ոսկե շրջանն էր: Այս շրջանում, Իրանի քաղաքական սահմանները ընդլայնվել էին արևելքում եւ արևմուտքում, ինչի պատճառով կառավարությունը մեծ հարստություն էր ձեռք բերել: Սպահանը, որը հռչակվել էր որպես մայրաքաղաք, ամենայն շքեղությամբ կառուցվեց, որ կարողանար մրցակից լինել Կոնստանտինոպոլսին, որը Արևելյան Եվրոպայի ամենաշքեղ քաղաքն էր:

Սպահանի նկարագարողման ոճը, որ ձևավորվել էր 1628 թվականին Շահ Աբբաս առաջինի օրոք, և Իրանի նկարչության հիմքն էր համարվում, թեքվեց դեպի եվրոպական նոր եռաչափ ոճը, որի պատճառ կարելի է համարել Իրանի նկարչության երկչափ լինելը և զարդարանքին համահունչ գույների շեշտադրումը: Այսպիսով արևմուտքի արվեստի շեշտը դրված էր գծերի և նրանց ազդեցիկ դերի վրա, քան գույների: Արդեն գծի դերը չի սահմանափակվում մարմինների և դեմքերի նկարագրումով, այլ ազատ եվ անգույն վրձինի հարվածներով և շարժումներով դարձել էր պատկերացումներն ավելի իրատեսական դարձնելու գործոն: Այս ժամանակահատվածի աշխատանքներում հստակ երևում է իրանցի նկարիչների միտումը՝ ընդգծել պատկերների ինքնությունը, որոնք իրենց արտահայտությունն են գտել Ջուղայի հայկական եկեղեցիների ու շքեղ բնակելի առանձնատների ներսույթների հարդարանքներում:

Իրականում Շահ Աբբասը մի կողմից ցանկանում էր Իրանի համար ստեղծել իրեն բնորոշ արվեստի շուկաներ, և դա ինչ-որ չափով օտար մշակույթների արտադրանքի ընդօրինակման միջոցով: Մյուս կողմից, ցանկանում էր պաշտպանել հայրենական շուկաները, քանի որ իրանցիների մոտ ևս հետաքրքրություն էր առաջացել չինական արտադրության նման արտասահմանյան խեցեղեն ամանների նկատմամբ: Այդ

իսկ պատճառով կառավարության խրախուսմամբ ու հովանավորությամբ Իրանի մեծ քաղաքներում հիմնվեցին մանածագործական ֆաբրիկաներ, խեցեգործության ու գորգագործության արհեստանոցներ:

Անվիճելի է, որ Շահ Աբբասը գեղարվեստական իրերը դիտարկում էր իբրև կարևոր տնտեսական կապիտալ և այդ ստեղծագործությունների տեսքն ու արտաքինը առավելապես պայմանավորված էին տեղացի և օտար գնորդների և ոչ թե թագավորի ճաշակով:

Իրանցի գեղագիրների, մտավորականների, բանաստեղծների ու գեղանկարիչների արտագաղթի արագ ընթացքը դեպի հնդկական արքունիք և տասնյոթերորդ դարի ընթացքում այդ գործընթացի շարունակությունը պարզ վկայությունն է այն բանի, որ Շահ Աբբասի իշխանության ժամանակահատվածում առավելապես ծաղկում էին արվեստի այն ճյուղերը, որոնք ունեին տնտեսական առավելություններ:

Սակայն այդ ամենով հանդերձ, չի կարելի թաքցնել արվեստի տարբեր ճյուղերի նկատմամբ Շահ Աբբասի կողմից ցուցաբերված բարձր հովանավորչությունը և ջերմ կապը: Օրինակ, Ռեզա Աբբասիի կողմից ստեղծված գեղանկարը այնքան էր գերել թագավորին, որ նա համբուրեց այդ արվեստագետի ձեռքը: Նաև ասում են, որ երբ Ռեզա Աբբասին զբաղվում էր գեղագրությամբ, թագավորը անձամբ էր մոմը պահում:

Երբ Շահ Աբբասը մայրաքաղաքը տեղափոխում էր Սպահան, գեղանկարչության այնպիսի ներկայացուցիչների, ինչպիսիք էին Մոզաֆար Ալին, Սիավաշը, Շեյխ Մուհամմադը, Մադեդի Բեյզը և Ռեզա Աբբասին, իր հետ տեղափոխեց նոր մայրաքաղաք: Մյուս արվեստագետները, այդ թվում՝ Հաբիբուլլահ Մաշհադին, Մուհամմադ Հասանը, Մուհամմադ Ռեզա Թավրիզին և մյուսները ևս ժամանակի ընթացքում տեղափոխվեցին Սպահան: Այդ հանգամանքը նպաստեց Սպահանի գեղանկարչության դպրոցի ձևավորմանը և ըստ էության արվեստի այս ճյուղի համար սկսվեց նոր փուլ:

Շահ Աբբասը գահին բազմելուց հետո պատվիրեց <<Շահնամե>>-ի նկարազարդումը, որից այժմ մնացել են քսանմեկ ոսկեզօծված էջ և տասնվեց գեղանկար: Նա <<Շահնամե>>-ի նկատմամբ ունեցած հատուկ հետաքրքրության պատճառով արվեստագետներին պատվիրեց ևս երկու օրինակ, որոնցից սյատրաստվեց 1601թ. և ուներ 62 գեղանկար, իսկ մյուսը ավարտին հասավ 1614թ., որն ուներ 44 գեղանկար: Նա Սուլթան Հուսեյն Բայեդրայի կողմից նկարազարդված <<Մանթեղ-օլ-Թեյրե Աթթար>> գիրքը 1607թ. ավարտին հասցնելուց հետո նվիրեց Արդաբիլում գտնվող Շեյխ Սեֆևիի տաճարին: Բացի դրանից, թուրքերեն լեզվով Նիշափուրի «Ղեսաս-օլ-Անբիյա» և Հեյդար Խարազմիի «Մախզան-օլ-Ասրար» գրքերը ևս Շահ Աբբասի հրամանով ու աջակցությամբ նկարազարդվեցին:

Թագավորը առանձին գեղանկարների նկատմամբ ևս ցուցաբե-

րում էր հատուկ հետաքրքրություն և նրա իշխանություն ժամանակ, ի տարբերություն գրքերի նկարագարուման, այս տեսակ գեղանկարների քանակական ու որակական նշանակալից առաջընթաց արձանագրվեց:

Շահ Աբբասը բացի Իրանի ավանդական գեղանկարչությունից, հատուկ ուշադրություն էր դարձնում նաև եվրոպական գեղանկարչությանը, այնքան, որ այդ գեղանկարիչներից ոմանք, օրինակ Յան Վան Հասսելտը, որպես արքունիքի գեղանկարիչ, կայուն աշխատավարձով աշխատում էին նրա համար:

Վերջում պետք է անդրադառնալ այն հանգամանքին, որ չնայած Շահ Աբբասի իշխանության ժամանակաշրջանում գեղանկարչությունը այլ արվեստների պես թագավորի ուշադրության կենտրոնում չէր և այդ հովանավորության բացակայությունը հանգեցրեց գրքերի նկարագարուման արվեստի դիրքերի թուլացմանը, սակայն ամեն դեպքում Սեֆնեյան դինաստիայի վարչաքաղաքական կենտրոնացումը այդ շրջանում, արվեստի բազում արվեստանոցները, թագավորի լավ հարաբերություններն ու աջակցությունը արվեստագետներին, Սպահանի ծաղկումը որպես կենտրոն, Իրանի հարաբերությունների ընդլայնումը Արևելքի ու Արևմուտքի հետ և արևմտյան արվեստի ընդունումը և նրան ընդառաջ գնալը պատճառ դարձան, որ պայմաններ ստեղծվեին Սպահանի գեղանկարչության դպրոցի հիմնադրման համար: Ուստի, որ տեսանկյունից էլ դիտարկենք, չենք կարող ուրանալ Շահ Աբբաս Առաջինի կարևոր դերակատարությունը արվեստի այդ դպրոցի ձևավորման ու զարգացման գործում:

Ինչպես վկայում են հրապարակի վրա առկա բազում աշխատությունները, XVII-XVIII դարերում որմնանկարչական արվեստն իր զարգացման գագաթնակետին հասավ Նոր Ջուղայում և իրանական այլ գաղթօջախներում:

Հայկական որմնանկարչական արվեստը զգալի զարգացում է ունեցել XVII-XVIII դարերում, որի փայլուն դրսևորումներն են Սբ. Էջմիածնի, Ջուղայի Ամենափրկիչ, Ագուլիս, Վարագավանք, Մուղնու Սբ. Գևորգ, Մեղրիի եկեղեցիների, ինչպես նաև մի շարք բնակելի ապարանքների օրինակները: Հատկանշական է Նոր Ջուղան, որը հայ վաճառականության, բազում տաղանդավոր հոգևորական ու աշխարհիկ նկարիչների ու գրիչների շնորհիվ նշված դարաշրջաններում վերածվել էր մշակույթի ու արվեստի զարգացած կենտրոնի:

Ինչպես գիտենք, Իրանի Սպահանի նկարագարուման ոճի ամենա հռչակավորներից է Ռեզա Աբբասին, ով հիշատակվել է ներքին և արտաքին բազմաթիվ աղբյուրներում: Նա իր ստեղծագործություններից շատերում, որոնք ստեղծվել են 1616թ.-ից հետո, մեծ ուշադրություն է դարձրել բնությանը և արտացոլել այն, ինչպես որ կար: Նա հիմնեց նոր ոճ, որը

փոխեց Հարաթի եվ Թավրիզի հիմունքները: Այդ ոճի առանձնահատկություններից էր դեմքերի ժեստերը, արտահայտություններն ու մանրամասները նկարելը: Նա կերպարների դեմքերն ավելի ազդեցիկ և մեծ է նկարել, քան Թավրիզի ոճն է: Այստեղ Հին Ջուղան, մասնավորապես իրանական և եվրոպական արվեստի ազդեցությամբ, ընդօրինակում էր ոճերը:

Այս ժամանակաշրջանի հոգևոր և աշխարհիկ շինություններն առանձնանում էին իրենց ներքին հարդարանքով ու արվեստաբանական ճաշակով՝ շնորհիվ մանրանկարչության, որմնանկարչության, գեղանկարչության և դեկորատիվ իրերի ինքնատիպ գուգակցման: Հոգևոր և աշխարհիկ շինություններն ուսումնասիրելիս ակնհայտ է դառնում, որ որմնանկարներում գերիշխում են ինչպես աշխարհիկ թեմաներով նկարազարդումները, այնպես էլ՝ կրոնական կերպարների պատկերումները: Դրանց մեջ հեքիաթների պատկերները ստեղծելուց, երևակայական պատկերների փոխարեն իրական պատկերներ էր օգտագործում: Այս տների նկարների անհատականությունների մարմնավորման աշխատանքներում, գույնը շատ կարևոր դեր էր խաղում: Ի տարբերություն եվրոպական ոճերի, սրանց ոճը նրբագործությունից հեռացել և ավելի շատ շեշտը դրել է գծի ու ստվերների վրա: Սրանց ոճի հատկությունները ավելի նկատելի և տպավորիչ են խոշոր որմնանկարների մեջ: Սպահանի ոճը այնքան ազդեցիկ էր, որ Նոր Ջուղայի հախճաասլիկի մանրանկարչությունը, որը մնացել էր հին շրջանից, այլափոխեց: Այս ոճն ընդունվեց բոլոր արվեստագետների կողմից: Դրա ազդեցությունն այնքան մեծ էր, որ անգամ «Սպահանի ոճը», Շահ Աբբաս առաջինի ժամանակաշրջանում, համանուն է դառնում «Ռեզա Աբբասի» հետ և բոլոր նկարիչները նրա ոճն են ընդունել:

Հարկ է նշել, որ 1613 թվականից ի վեր Նոր Ջուղայում կառուցված բոլոր եկեղեցիները, բացառությամբ Սբ. Նիկողայոսի, նկարազարդված են: Սբ. Ամենափրկիչ վանքի, Սբ. Բեթղեհեմի և Սբ. Աստվածամոր եկեղեցիներում ականատես ենք դառնում ներսույթի ամբողջական որմնանկարչական պատկերազարդումների: Վերջիններում ներսույթի հարդարանքն արված է գմբեթից մինչև հատակ, որմնախորշերն ամբողջովին պատված են որմնանկարներով, զարդանկարներով, ինչպես նաև հախճապակիներով: Քննվող ժամանակաշրջանում կառուցված մյուս եկեղեցիներում ներքին հարդարանքներն արված են ավելի պարզ ու համեստ:

Եկեղեցիների ներսույթն արվում էր բազմաշերտ սալիկների կիրառմամբ, ինչը համարվում է իրանական տեխնիկա և հայտնի է „օրվա գույն“, (յոթը գույներ, որոնք խորհրդանշում են շաբաթվա յոթ օրերը) եզրույթով: Տարածված գույներն էին դեղինը, կապույտը, փիրուզագույնը, դարչնագույնը, կանաչը, մանուշակագույնն ու սպիտակը: Պատերի ու

սյունների՝ շաբաթվա օրերը խորհրդանշող գունային հախճասալերը, որոնց տարմագիծը 120-140 սմ է, ներկայացնում են աստվածաշնչյան տեսարաններ, կենդանիներ, հրեշտակներ, առասպելական կերպարներ, ինչպիսիք են փյունիկը և վիշապները:

Հետաքրքրական են Նոր Ջուղայի Մբ. Սարգիս եկեղեցում արված երկու ծավալուն լանդշաֆտային որմնանկարները, որոնցում զգացվում է հնդկական արվեստի ազդեցությունը: Այստեղ պատկերված են արմավենիներ, կապիկներ, վագրեր, փղեր և այլն, որոնք վկայում են Հնդկաստանի հետ ջուղայեցիների սերտ կապերի մասին:

Նոր Ջուղայի ծաղկողները, անշուշտ, պահպանում էին հայկական ավանդույթները՝ ստեղծելով ինքնատիպ, տեղական Նոր Ջուղայի ոճը, քանի որ վերջիններս լայնորեն տիրապետում էին իրանական և եվրոպական արվեստներին: Հարկ է նշել, որ իրանական մանրանկարչությունը 17-րդ դարում բավականին հարուստ էր ու բազմազան, և օգտվում էր եվրոպական արվեստի նորություններից, թեև այդ փոխազդեցությունների ճշմարտացիությունը վիճահարույց է մնում տարբեր ուսումնասիրողների տեսանկյունների համատեքստում:

Սպահանի ոճի մյուս հատկանիշներից է գույների լուսապատկերների օգտագործումը, որից ամենաշատը սրճագույն, դեղին եվ կարմրագույն են: Նկարչությունը որոշ մասով փոխվել է, ծառերը, ժայռերը և կերպարները ավելի հաստ ու խոշոր են դարձել, համադրությունները տարածվել են, անձերի քանակը ավելի քիչ է, ասպարեզի շարժումները մոտավորապես ոչնչացել են: Դեմքերը, ի տարբերություն Ղազվին նկարչության ոճի (որը բարակ ու երկար էր), ուռած դարձան: Այս մեթոդը, որը մինչև օրերս մնացել է եկեղեցիների և բնակելի տների ներսույթի նկարազարդումների մեջ, պարզ երևում է :

Ինչպես փաստում է Առաքել Դավրիժեցին, Նոր Ջուղայում մեծ հռչակ էին վայելում վարպետ Մինասը (Մբ. Բերթխեհեմի եկեղեցու, Խոջա Սաֆրազի և Պետրոս Վելիջանյանցի տների որմնանկարների հեղինակը), Հովհաննես Մրքուզն (Մբ. Ամենափրկիչ վանքի բոլոր նկարազարդումները) ու Տեր Ստեփանոսը:

Ինչպես հոգևոր, այնպես էլ աշխարհիկ կառույցների նկարազարդումներում ակնհայտ է գլխավոր կերպարին կարևորություն տալու և կոմպոզիցիայի կենտրոնում զետեղելու միտումը, ինչպես նաև կերպարների սահմանափակումը, բազմակերպարից մի կերպարին անցումը: Ջուղայի որմնանկարներում պատկերված կերպարները տարբեր տարիքի են, արված են տարբեր դիրքերով՝ կիսադեմ, գլուխը թեքված կամ ամբողջությամբ:

Այսպիսով, ուշագրավ են բնակելի ապարանքների ու եկեղեցիների ներքին հարդարումները: Այս ստեղծագործություններից մի խոջայի տան

հյուրասարահում երկու նկար կա, և այդ երկու աշխատանքները շատ նման են Ռեզա Աբբասիի աշխատանքներին: Այս պատկերները տարբերվում են արվեստի մյուս գրաֆիկական գործերից, և մենք դիտարկում ենք դրանք, որոնք հիմնված են ամպային ծագման վրա, որը ոգեշնչված է չինական ամպերից, կիպարիս ծառերից, նոճից, ծաղիկների թփերից և ուռենու ճյուղերից: Ֆոնային գույնը բաց թեթև դեղին է և համապատասխանում է դեղին, կարմիր գլխարկի ու գոտիների հետ:

Մեկ այլ խոջայի տանը կան պատկերներ, որոնք ունեն ներքին էներգիա և արտահայտիչ են: Մարդկանց մարմինները, հագուստներն և բնությունը ոգեշնչված են Ռեզա Աբբասի ոճից: Բոլորը ունեն նուրբ գույներ և դրանք ստեղծվել են մեղմ գույներով և ոսկեջրով: Գծերը ավելի կենդանի և ընդգծված են, դեմքերը հատուկ զգացմունք չունեն, բայց անձինք կարծես թե շարժվում են:

Պետք է նշել, որ Նոր Զուղայի մանրանկարչական ու որմնանկարչական արվեստներում, ճարտարապետական ինքնատիպ շինություններում, բնակելի տներում պահպանվել են հայկական մշակույթի լավագույն ավանդույթները, որոնք նպաստել են Նոր Զուղայի աշխարհիկ կառույցների նկարագրողումներում որմնանկարչական կատարողական տեխնիկայի բազմազանությանը: Դրանցում ակնհայտ է ինչպես ազգային ավանդական մանրանկարչության, այնպես էլ արևելյան (այդ թվում՝ իրանական) արվեստների ազդեցությունը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, Երևան, 1988:
2. Ահմադ Թաջբախշ, Սեֆևիների պատմությունը, Նավիդե Շիրազ, 1999:
3. Ռաջեր Սիվերի, Սեֆևիների շրջանի Իրանը, թարգ.՝ Ահմադ Սաբա, Զեթաբե Թեհրան, 1984:
4. Մուհամմադ Խազայի, Սպահանի գեղանկարչության դպրոցի ձևավորման վրա ազդեցություն թողած գործոնները, Ֆարհանգեսթան հոնար, 2007:
5. Անթոնի Վելշ, Շահ Աբբասը և Սպահանի արվեստները:
6. Յադուբ Աժանդ, Կերպարվեստի Սպահանի դպրոց, Ֆարհանգեստանե հոնար, Թեհրան, 2006թ:
7. Դելվիդ Թալբոթ Ռայս, Իսլամական արվեստ, թարգ. Մահմալեք Բահար, Էլմի Ֆարհանգի, Թեհրան, 2-րդ հրատ., 2002:
8. Ժան Շարդեն, Ճանապարհորդագրություն /հատոր 3/, թարգ. Էդրալ Եաղմայի, Թուս, Թեհրան, 1584:

9. Շիլա Քոնքայ, Իրանի գեղանկարչությունը:
10. Իսա Սադիդ, Իրանի մշակույթի պատմություն, Թեհրանի համալսարանի հրատ., Թեհրան 7-րդ հրատ., 1975:
11. Արդուվաջիդ Շարիֆզադե, **Գեղանկարչության պատմությունը Իրանում, Թեհրան, 1996:**
12. Ֆարիադ Գոշայեշ, Իրանի և աշխարհի արվեստի պատմություն, Աֆաֆ, 6-րդ հրատ., Թեհրան, 2002:
13. Ժան Բատիստ Թավերնիե, Թավերնիեի ուղենոթեր, թարգ.՝ Համիդ Արքաբ Շիրանի, Նիլուֆար, Թեհրան, 2001:
14. Փեդրո Դելլա Վալլե, Դելլա Վալլեի ուղենոթեր:
15. **Արդուվաջիդ Շարիֆզադե, Ուսմանկարչությունը Իրանում, Մշակութային ժառանգություն, Թեհրան, 2002թ., էջ 114:**
16. Թոմաս Հերբերտ, Բազմամյա ճամփորդություններ դեպի Աֆրիկա և Ասիա, Լոնդոն:
17. Էնզլերտ Քեմպֆեր, Քեմպֆերի ճամփորդագրությունը:

Мехрдад Момени, Влияние восточного и иранского искусства на искусство настенной живописи Новой Джульфы (17-18 вв.) - В 17-18 веках Исфахан превратился в важное культурное сообщество, где искусство и ремесла, в частности , настенная роспись и развернутая. Разнообразие этих искусств, а также значительное влияние иранского и восточного (иранского, индийского) искусства в сочетании с армянскими эстетическими традициями и принципами способствовали созданию уникальных местных стилей Новой Джульфы, которые нашли свое выражение в внутреннее убранство армянских церквей и роскошных жилищ.

Mehrdad Momeni, The influence of the eastern and Iranian arts on the mural paintings art of New Julfa (17th-18th centuries) - In the 17th and 18th centuries, Isfahan had turned into an important cultural community, where arts and crafts, in particular, the wall-painting and developed. The diversity of those arts, as well as significant influences of Iranian and Eastern (Iranian, Indian) arts, combined with Armenian aesthetic traditions and principles, have contributed to the creation of unique, local styles of New Julfa, which have been expressed in the interior decorations of the Armenian churches and luxury dwellings.

ՕՍԱՐ ԽԱՅԱՄԻ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ
ԱՇԽԱՐՀԻ ԱՐՏԱՑՈԼՈՒՄԸ ԱՅԴԻՆ
ԱՂԴԱՇԼՈՒԻ ՆԿԱՐՆԵՐՈՒՄ

ԶԱՀՐԱ ՄԱԼԵՔԻ

Բանալի բառեր – Օմար Խայամ, Այդին Ադղաշլու, «Կործանման հուշեր», գավաթ, կուժ, թաս, իրանական ժամանակակից արվեստ

Օմար Խայամի քառյակներից ներշնչվել են իրանցի տարբեր գեղանկարիչներ և ստեղծել բազմաթիվ նկարներ: Մահմուդ Ֆարշյանն ստեղծել է մի ամբողջ գրքի ծավալով գեղանկարներ ու պատկերներ, իսկ Հանիբալ Ալխասն իր բազմաթիվ գործերում ներառել է դրվագներ Խայամի քառյակներից:

Իրանական ժամանակակից արվեստում ամենամնայուն արժեքներից է իրանցի գեղանկարիչ, գրաֆիկ, գրող և կինոքննադատ Այդին Ադղաշլուի (ծնվ. 1940) «Կործանման հուշեր» գեղանկարչական շարքը, որտեղ ակնհայտ է Խայամի այս բանաստեղծության ազդեցությունն ու ներկայությունը՝

(նկ. 1) (شعر: جامی است... (1))

*«Մա գավաթ է, որն արարել է բանականությունը,
Միրո հարյուրավոր համբույրներով է ողողել նրա ճակատը,
Աշխարհի բրուտն այսպիսի նուրբ գավ է արարում,
Ու կրկին այն հարվածում գետնին»:*

Պատկերում տեսնում ենք «Քուֆի» գրչագրությամբ¹ զարդարված ափսե, որը կոտրվել է: Ռուբայաթում Խայամը խոսում է այն մասին, որ բրուտը կամ կավագործը ստեղծում է շատ գեղեցիկ ափսե կամ կուժ: Կուժը փոխաբերական իմաստով խորհրդանշում է մարդ արարածին, որ ստեղծվում է արարչի՝ կավագործի կամ բրուտի կողմից: Մարդն արարվում է կավից՝ չափազանց նուրբ ու գեղեցիկ, մի քանի տարի ապրում դժվարություններով ու խոչընդոտներով լի այս աշխարհում, այնուհետև հասնում իդեալական պայմանների, բայց երբ կատարելագործվում և հասնում է գեղեցիկ ծաղկունքի, հանկարծ մի փոքրիկ հարվածով կործանվում է, նորից վերադառնում իր նախնական վիճակին՝ հող դառնում:

¹ «Քուֆի»-ն իսլամական հին ձեռագրերի կամ գրչագրության ճյուղերից է, որի սկզբնավորումը վերագրվում է արաբական Քուֆեի քաղաքին (ներկայիս Իրաքի տարածքում): Ղուրանի առաջին ձեռագիր օրինակները գրվել են այս գրչությամբ, սակայն հետագայում այն դուրս է եկել շրջանառությունից և մեծ մասամբ ունեցել է դիզայներական և դեկորատիվ կիրառում:

Գրող Սադեղ Հեդայաթն այսպես է մեկնաբանում Խայամի խորհրդածությունը. Խայամի համոզմամբ՝ արարչագործության մեջ մի գաղտնիք է թաքնված, որ մեզ համար վերածվել է գոյատևման ցավի, կենդանի մնալու ցավի: Այնուհետև բանաստեղծը եզրակացնում է, թե գուցե առաջին իսկ օրվանից գրվել է մեր ամբողջ ճակատագիրը և մենք այստեղ ոչ մի դեր չունենք, հետո բողոքում է ժամանակի շրջապտույտից՝ ինձանից առաջ եղել է հազար հոգի, ինձանից հետո էլ լինելու է հազար հոգի: Մենք հող ենք, դառնում ենք կուժ, այնուհետև վայր ընկնում, մահանում և կրկին վերակենդանանում, վերածվում պտտվող մասնիկների, ասես, ես և դու հենց ինքներս չենք, մենք մեզանից առաջ ապրած այն հազար հոգին ենք և մեզանից հետո եկող հազար հոգին: Մենք մեկն ենք և միևնույն ժամանակ շատ ենք: Վերջում Խայամը բոլորին կոչ է անում ապրել ներկայում, հենց այս պահում, զգալ ու վայելել ներկա ակնթարթի հաճույքը:

Կոտրված կուժը և նրա ցրված բեկորներն այլևս չեն վերականգնվելու: Սրանք նշաններն են այն պատրանքի, որի շուրջ պտտվում ենք բոլորս խամաճիկների պես, ինչպես քառյակում է ասվում. ... ما لعبت كانييم و شعر:

*«Տիկնիկ ենք մենք, ճակատագիրը՝ դերասան,
Պատկեր չէ սա, այլ՝ հավաստի և իրական,-
Մի քանի օր կիսադանք այս բեմ-աշխարհում,
Մինչ մեզ նորից նետեն սնդուկն անէություն»¹:*

Կոտրված ամանները Աղդաշլուի գեղանկարներում խորհրդանշում են ժամանակի ընթացքում գեղեցկության և արժեքների անցողիկ լինելը: Գեղանկարիչը մեզ ցույց է տալիս մահվան պահը, որի մասին երգել է նաև Խայամը: Պատանեկան տարիքում Աղդաշլուն հաղորդակցվել է այս քառյակին, ամբողջ կյանքում այն կրել իր ներաշխարհում և վերջում արտահայտել գեղանկարչական լեզվով: Իր գեղանկարներում նա պատկերում է կավե գեղեցիկ ամանների կոտրվելը, որը Խայամի փիլիսոփայության արտահայտումն է գեղանկարչության միջոցով: Այդ կավե ամանները սովորաբար տեղակայված են կտավի չափազանց պարզ ֆոնի վրա: Ինքն այդ մասին գրում է, որ «Նպատակ է ունեցել ցույց տալ Աստծո միակը լինելը և տիեզերքի անեզրությունը»:

Աղդաշլուի կտավում (նկ. 2) յուրահատուկ նրբագեղությամբ է պատկերված կավե կուժը. ասես, այդպես մնալու է հավերժության մեջ: Սակայն կուժի գլուխը կոտրվել է ու բաժանվել մարմնից, փոքրիկ բեկորները թռել են կուժի մարմնից, և ընդհանուր առմամբ կուժը բաժանվել է յոթ կտորի: Այս հայացքով էլ Աղդաշլուն մուտք է գործում խայամական աշխարհ: Մուգ գույնի երկու հարթությունները միմյանցից առանձնացվել

¹ **Օմար Խայամ**, Քառյակներ, Գևորգ Էմինի թարգմանությամբ, պարսկերենից տողացի թարգմանությունը՝ Արմանուշ Կոզմոյանի, Երևան, «Նաիրի», 1993, էջ 7:

են դեղին շրջագծով: Ամանի գլխավոր մասը գտնվում է աջ կողմի կտավի վրա, սակայն կուժի թեքությունը և կոտրված բեկորների տեղն ու ձևը հավասարակշռություն են հաստատում գործի ամբողջական կոմպոզիցիայում: Ֆոնի վրա՝ ներքևից դեպի կենտրոն և ձախ կողմում տեսնում ենք սպիտակավուն գույն, որն աստիճանաբար անհետանում է՝ թողնելով անապատի խավարում վառվող խարույկի տպավորություն: Կուժի դեղին և փիրուզագույն երանգները հարուստ են ու նրբին, ինչպես Խայամի քառյակները, որոնք պարզ լինելով հանդերձ՝ ընդգրկում են ու հագեցած:

Այս կտավում սակավաթիվ գույների կիրառումը և նրա պարզ կոմպոզիցիան խայամական ոճի շարունակումն է: Նկարիչը յուղաներկով ամբողջովին ռեալիստական կերպով գունավորել է կավե ամանի ծավալը և նյութը, իսկ նրա զարդանախշերը պատկերել է ուռուցիկ և շատ վարպետորեն: Աղդաշլուն իր հարցազրույցում պատմում է, թե որտեղից են գալիս կավե ամանեղենի հանդեպ նրա սերն ու հետաքրքրությունը. «Դեռ մանկուց հաճախում էի Հին արվեստի թանգարաններ և դիտում կավե ամաններն ու ափսեները, որոնց վրա կային Քուֆի գրությամբ տողեր»¹: Կավե գավաթների, ափսեների ու ամանների հանդեպ ունեցած սերն ու հետաքրքրությունը նախապատրաստել է Խայամի քառյակների նկատմամբ հետաքրքրությունը, որն արտահայտվել է նրա գեղանկարներում:

Հարկ է նշել, որ ըստ իսլամական ուսմունքի՝ իսլամի ընդունումից հետո ոսկյա և արծաթյա ամաններում ճաշելը համարվեց «հարամ» և առավել տարածում գտավ կավե ամանների գործածությունը. «Կավե գավաթներն ու թասերը խորհրդանշո՞ղ դարձան բանաստեղծների, այդ թվում՝ Խայամի, Աթթարի, հետագայում նաև Ռումիի, Սա'ադիի և այնուհետև Հաֆեզի համար»²:

Այս աշխատանքում տեսնում ենք, որ կուժի կենտրոնում արված է դեղին երիզով վայելչագրություն, որը, կարծես, կուժի զարդանախշի մի մասն է: Աղդաշլուն բացատրում է. «Կավե աման ենք տեսնում, որ ամենայն նրբությամբ է պատրաստվել և ունի բարակ վիզ ու կոթ: Խայամն այսպես է մեկնաբանում ամանը՝ դա նման է սիրեցյալին ու յարին, որ իր ձեռքն օղակել է սիրածի վզի շուրջ: Մենք ևս երբ ուզում ենք խմել կուժից, մեր ձեռքը օղակում ենք ամանի վզի շուրջ: Խայամի կարծիքով՝ այս իրավահաջորդ շարքը շարունակվում է»³:

¹ Նկարչի հետ անձնական զրույցից:

² **Բազուքի Շահբաւ**, Միստիցիզմը Բուհի հայացքից, <http://soroushmolana.ir/FA/RatakhizII/7/8/2015>.

شهرام بازوی. "عرفان از نگاه مولانا"

³ **Սայերի Մյոլին**, Հարցազրույց Այդին Աղդաշլուի հետ իր 72-ամյակի առիթով, «Թաջրոբեհ» հանդես, Թեհրան, 2012, էջ 16 և 17:

Իրանցի արվեստագետն իր ինքնությունը ժառանգել է նախնիներից: Աղդաշլուն ևս նախորդ սերունդների հետ կապվող շղթայի օղակներից է և իր ստեղծագործություններում արտահայտում է այդ կապը: «Աղդաշլուն այն համոզման է, որ արվեստագետն անհատ անձը չէ, այլ անցյալին շաղկապված մի ընթացք ու հոսանք, ում ճանապարհը շարունակում են ապագա արվեստագետները, այդ իսկ պատճառով պահպանում է իր կապը հին արվեստագետների հետ»¹:

Թեև Խայամն ունի այլ բովանդակությամբ քառյակներ և ստեղծում է նաև այլ միջավայրեր, սակայն Աղդաշլուի համար հենց այս քառյակն է համարվում հանգուցային և խայամական աշխարհի մուտք գործելու բանալին է, այդ իսկ պատճառով իր բազմաթիվ գործերում արտացոլում է այս քառյակի խորհրդանիշերը, մոտիվներն ու տրամադրությունը: (նկ. 3)

Այս նույն քառյակի մոտիվներով կա մեկ այլ գեղանկար, որի ֆոնը նախորդ գեղանկարի պես է, սակայն կոմպոզիցիան՝ տարբեր: Կոմպոզիցիան չպետք է իր անհավասարակշռության պատճառով դիտողի հայացքը շեղի, այս նկարում ամանի տեղադրման ձևը և ամանի բեկորների ցրվածությունը ստեղծում է զուգակշիռ հավասարակշռություն: Ուղղահայաց այս կտավում պատկերված է մեծ կապտագույն աման, որի մեկ չորրորդ մասը կոտրվել է և ցրվել կտավի սև հարթության վրա: Ներքևից կրակի բոցերի կամ փոթորկի պես դեպի վերև բարձրացող սպիտակ գույնը գեղեցիկ սիմետրիկ համադրություն է ստեղծում նկարի միակ բաղադրիչի՝ կապույտ ամանի հետ, իսկ ակնահաճ կապույտ գույնն իր կողմն է գրավում մյուս բոլոր գույները: Կտավի նրբաճաշակ կոմպոզիցիան դիտողի հայացքը ներքևից ուղղորդում է դեպի կենտրոն և այնուհետև կտավի աջ անկյունից՝ դեպի դուրս: (նկ. 4)

"جاميست كه عقل..."

*«Սա գավաթ է, որն արարել է բանականությունը,
Մի՞թե հարյուրավոր համբույրներով է ողողել նրա ճակատը,
Աշխարհի բրուտն այսպիսի նուրբ գավ է արարում,
Ու կրկին այն հարվածում գետնին»:*

Այս քառյակի համար պատկերվել է նաև մեկ այլ գեղանկար՝ կապույտ գեղեցիկ կավե աման: Կտավը բաժանված է երկու մասի՝ երկիր ու երկինք և հիշեցնում է Սալվադոր Դալիի կտավը: (նկ. 5)

Երկու գործերում կան մի քանի ընդհանրություններ.

مصاحبه کننده از آیدین آغداشلو: مرجان صابی، «گفتگو با آیدین آغداشلو به مناسبت 72 سالگی». مجله تجربه، صفحه 16 و 17. تهران، دسامبر 2012.

¹ **Բեյգայի Բահրամ**, Այդին Աղդաշլուի և նրա արվեստի մասին, «Բոխարա» հանդես, 67-րդ համար, Թեհրան, 2008, էջ 322-331:

بهرام بیضایی. درباره آیدین آغداشلو و هنر او. مجله بخارا، شماره 67. 2008. از صفحه 322 تا 331.

1. Լուսավորությունից դեպի մոայություն գնացող երկինք:
2. Մեջտեղում հայտնված լեռը՝ ինչպես երկրի և երկնքի սահմանագիծ:

3. Կտավի գրեթե կեսը զբաղեցրած երկինքը:

Սալվադոր Դալիի գործում երկնքից կախված է մի բաժակ, որ մոտավորապես Ադդաշլուի կտավի կավե ամանի ապրանքից է: «Ադդաշլուն ազդեցություն է կրել Սալվադոր Դալիի գործերից և այդ պատճառով նրա գեղանկարչական գործերը ռեալ և ճշգրիտ չեն պատկերված: Նրա գործերը ռեալիստականին մոտ լինելով նման են նաև Քամալ ալ-Մոլքի ստեղծագործությունների ոճին և ունեն ազատ ֆորմա»¹:

Պարզ չէ, թե Սալվադոր Դալիից կրած ազդեցությունը կամա՞, թե՞ ակամա է տեղի ունեցել: Սակայն պարզ է, որ Ադդաշլուն ամբողջապես ըմբռնել է Խայամի խոսքը և հաղորդակցվել նրա խորհրդին: Երկինքն ու երկիրը կյանքի և մահվան խորհրդանիշերն են: Գեղեցիկ ամանը խորհրդանշում է մարդուն, իսկ ամանի վրա գունագարդված նախշերը և նրբագեղ վայելչագրությունը խորհրդանշում են հում և նախնական վիճակից կատարելագործման հասած մարդուն, ով Աստծու հրամանով հանկարծակի կոտրվում ու կործանվում է: Ամանը առկախված է անեզրության մեջ, ամանի բեկորները ցրված են: Ի տարբերություն ապակու կամ այլ նյութերի, երբ կավե ամանը ջարդվում է, կարելի է բեկորները կպցնել, պահպանվել են հայկական մշակույթի լավագույն ավանդույթները կոտրվածքի հետքը մնում է հավիտյան և այլևս չի դառնում նախկինը: Խայամի աշխարհայացքում կավե գավաթը խորհրդանշում է նյութը և մարմինը, իսկ նրա մեջ պարունակվող գինին՝ մարդկային հոգին:

Ամանի փիրուզագույնը հին արմատներ ունի իրանական-իսլամական արվեստում: «Փիրուզագույնը ստեղծվում է կապույտ և կանաչ գույների համադրումից (սակայն կանաչի համամասնությունը գերակշռում է կապույտին): Փիրուզագույնը շատ է օգտագործվել Սելջուկյան դարաշրջանի սալիկապատման գործերում: Բացի այդ, կավե ամանների ջնարակման գույներից ամեն մեկն ունի առանձին իմաստ և խորհուրդ²: Իրանական արվեստում կապույտը համարվում է սրբազան գույն և կիրառվում է իսլամական արվեստի բոլոր ճյուղերում ու ժանրերում: Ադդաշլուի գործերում շատ է կիրառվում նաև մուգ կրեմագույնը և մոխրագույնի երանգներ ունեցող դեղինը, որը ստացվում է երեք հիմնական

¹ Մորիզի Նժդի, Այդին Ադդաշլուի կյանքի տարեգիրքը, Թանդիս հանդես, 97-րդ համար, էջ 4-7:

حسن موریزی نژاد. «سالمشمار زندگی آیدین آغداشلو». مجله تندیس. شماره 97 صفحه 4 تا 7.

² Մոսայեք Օստվար, Գույն, Ռազմամեհ հրատարակչություն, Թեհրան, 2012, էջ 9:

مسیب استوار. «رنگ». نشر رازنامه. تهران. 2012. صفحه 9. کل صفحات 89.

գույների և սպիտակի համադրությունից և նման է հողի գույնին: Բանաստեղծ Խայամն իր քառյակներում ոչ մի ակնարկ չի անում թասի գույնի, ձևի և նախշերի մասին, սակայն գեղանկարիչ Ադդաշլուն խորացել է մանրամասնությունների մեջ: Ադդաշլուի գեղանկարներում գույների կիրառումը նման է Պոլ Սեզանին: «Ի տարբերություն Ջոզեֆ Մելլորդ Ուիլյամի գործերի, որտեղ գույներն ամբողջովին բնական են, Պոլ Սեզանի կողմից գույների կիրառումը, ինչպես և չինացի գեղանկարիչների մոտ, չունի գիտականություն: Պոլ Սեզանի մեթոդի պես Ադդաշլուի մոտ ևս գույները սիմվոլիկ իմաստ ունեն»¹:

Անշուշտ, երբ Խայամը և մյուս բանաստեղծներն իրենց գործերում կիրառում են «գինի», «գինու գավաթ», «յար» և այլ նման բառեր, ոչ թե նկատի ունեն այդ հասկացությունների նյութական և մակերեսային իմաստը, այլ խոսում են ճշմարիտ սիրուց, որով արբենում ու ոգեշնչվում են մարդիկ: Նյութական և երկրային գինու ըմպումը բերում է կարճատև արբեցում, ժամանակավորապես վանում մարդու վիշտը և պարզում վաղանցիկ ու խաբուսիկ ուրախություն: Սակայն միստիկները, «սուֆիներն» ու «արեֆներն» իրենց ստեղծագործություններում խոսում են բոլորովին այլ գինուց: Սուֆիական մեկնաբանությամբ՝ գինին խորհրդանշում է ճշմարտության ընկալումը, ճշմարտության իմացությունից ձեռք բերվող արբեցումը, հոգեզմայլանքը և զվարթությունը:

(նկ. 6) Այս ստեղծագործության համար հեղինակը ներշնչվել է (شعر: نقاش ازل...)

*«Անուշաբույր ու կաթնաթույր, Տեր իմ, դու ես արարել ինձ,
Գեղահասակ, նման բարդու ու նոճու ես արարել ինձ,
Բայց այնպես էլ չհասկացա, աշխարհի ճոխ այս խնջույքում,
Ո՛վ նկարիչ արարչագործ, թե ինչու՞ ես արարել ինձ»²*
բանաստեղծությունից ու նաև մեկ այլ քառյակից՝ (شعر اگر از باده)
*«Խայամ, հարբած ես թե անուշ գինուց, - երջանիկ եղի՛ր,
Եթե հարբած ես սիրունի սիրուց - երջանիկ եղի՛ր,
Ամեն բանի վերջն անէությունն է այս փուլ աշխարհում,
Կարծիր, թե... չկաս, բայց քանի որ կաս՝ երջանիկ եղի՛ր»:*

Այստեղ տեսնում ենք երեք հատվածի բաժանված գեղանկար: Ինչպես նախորդ գործերում, այստեղ ևս կտավի աջ կողմի ներքևի մասից բարձրանում են կրականման գծեր, բայց այստեղ կավե ամանը շատ

¹ **Հերբերտ Էդվարտ.** Արվեստի իմաստը, թարգմանիչ՝ Նաջաֆ Դարյաբանդի, Գիտամշակութային հրատարակչություն, Թեհրան, 2000, էջ 4:

Edward Herbert, ادوارد هربرت. معنى هنر. ترجمة نجف دریابندی. تهران. انتشارات علمی و فرهنگی. 2000. تعداد صفحات 246.

² Պարսկերենից թարգմանությունը՝ Ազատ Մաթյանի Օմար Խայյամ (azadmatian.com)

տարբեր ձևով է նկարված, ամանի ներսի մասը թեքված է դիտողի կողմը, ամանի կապույտ երիզում գրված են անուններ, ամանի ներսը պատկերված է գեղեցիկ կրեմագույնով և եզրագծվել է սև գրիչով:

Ամանի ներսում պատկերված են երկու մարդու կերպար, և նրանց միջև վեր է խոյացել բարդի ծառը: Ամանի կոտրվածքի պատճառով նկարված մարդկանցից մեկի իրանը բաժանվել է ամանից: Ամանը կոտրվում է, սակայն այդ երկուսի հայացքները սևեռված են իրար վրա, նրանց գլուխները և հասակները մոտավորապես եռակողմ թեքությամբ իրար դիմաց են դրված: Փոքր ձեռքերը և գիրուկ երեսները ոչ իրական են դարձրել մարմնի համամասնությունը և հեռանկարը:

Եթե այս ստեղծագործությանը նայենք այն դիտողի աչքերով, ով ծանոթ չէ Խայամին կամ Աղդաշլուի կերպարվեստի մթնոլորտին, ապա առաջին հերթին կնկատենք երեք ուղղահայաց և իրար կապակցվող շրջանակներ, որոնց մեջ պատկերված է մի կոտրվող իր, իսկ գլխավոր իրադարձությունը տեղի է ունենում մեջտեղում գտնվող կտավում: Ամանից բաժանված բեկորները ցրվում են, իսկ ամանի ներսում նկարված իրար նայող դեմքերը՝ դիտողի հայացքն ուղղորդում ամանի ներսի տարբերին: Գլուխների շուրջ դեղնավուն պսակը խորհրդանշում է այդ կերպարների սրբությունը և առաքինությունը: Դեմքերում կիրառված գրչի տեխնիկան (գրչանկարը) արված է Մելչուկյան դարաբջանի գրչանկարի ոճով:

Այս գեղանկարում դժվար է տարբերակել ֆիգուրների սեռը, քանի որ երկու ֆիգուրներն էլ երկար մազեր ունեն, իսկ հագուստներից հնարավոր չէ գուշակել կանացի՝ են արդյոք, թե՞ տղամարդու: Այս նկարում ևս կրկին տեսնում ենք մի քանի բեկորներով փշրված աման, և կրկին արտահայտված է կործանման ու վերացման գաղափարը: Այստեղ ամանը ոչ միայն կոտրված է, այլև վայր է ընկնում, նախորդ նկարներում չկար անկման ու վայր ընկնելու պատկերը: Օրինակ (նկ. 3) կապույտ կավե ամանը, որտեղ մասնիկները կախված են օդում, այդուհանդերձ կտավն իր ամբողջությամբ դիտողին փոխանցում է խաղաղություն: Թեև ամանը ջարդված է նկարված, սակայն մասնիկների տեղակայման և դրվածքի պատճառով դիտողի մոտ առաջացնում է հանդարտության և խաղաղության գգացողություն:

Ինչպես տեսնում ենք՝ վերը դիտարկված ստեղծագործություններն ուղղակիորեն կապված են Խայամի քառյակների հետ: Աղդաշլուի նպատակն է ցույց տալ, որ մարդու կործանումն ու վերացումը վրա է հասնում մեկ ակնթարթում և դա պատկերում է կոտրվելու, փշրվելու և քայքայման պահով: Այստեղ է Խայամի պոեզիայի սիմվոլիկայի փոխակերպումը և պատկերավոր արտահայտությունը Աղդաշլուի գեղանկարներում: Գավաթը, կուժը կամ թասը խորհրդանշում են մարդուն, նրա մարդկային բնույթն այս աշխարհում: Սա իրանական-իսլամական միստիցիզմից սե-

րող գաղափար է:

Խայամի պոեզիայում «զինին» ևս մեկ այլ գլխավոր սիմվոլ է, որը խորհրդանշում է մարդկային հոգին կամ էլ Աստծու գոյությունը: Աղդաշլուն իր կտավներում պատկերում է բանաստեղծի այս հասկացություններն ու խորհրդանիշները և դրանք ներմուծում գեղանկարչության մեջ:

Захра Малеки, Поэтический мир Омара Хайяма в картинах Айдына Агдашлу - Четверостишия Омара Хайяма вдохновили многих иранских живописцев и подвигли их на создание картин. Так, Махмуд Фаршчян написал картин и иллюстраций объемом с целую книгу, а Ганнибал Алхас включал в свои работы строки из четверостиший Хайяма.

К числу непреходящих ценностей в истории современного иранского искусства относится живописная серия Айдына Агдашлу «Воспоминания о гибели», в которой очевидно влияние и присутствие поэзии Хайяма.

Цель Ардашлу – показать, что гибель человека наступает в одно мгновение, и для передачи этого мгновения он использует момент разбивания, раскалывания, разрушения. Такова в живописи Агдашлу метафора, образное выражение символики поэзии Хайяма. Кубок, кувшин или чаша символизируют человека, человеческую природу в этом мире.

В поэзии Хайяма «вино» также является важным символом, обозначающим человеческую душу или существование Бога. Агдашлу в своих полотнах изображает используемые поэтом отмеченные понятия и символы и вводит их в живопись.

Zahra Maleqi, The poetic world of Omar Khayyam in Aydin Aghdashloo's paintings - Omar Khayyam's quatrains have inspired a great many Iranian painters and motivated them to create pictures. Thus, Mahmood Farshchian painted a whole book of pictures and illustrations, while Hannibal Alkhas included lines from Khayyam's quatrains into his works.

Among the perennial values in the history of modern Iranian art, the painting series “Memories of Death” by Aydin Aghdashloo is to be mentioned, in which the influence and presence of Khayyam's poetry is evident.

Aghdashloo's goal is to manifest that death happens in a split second, no longer than the moment of breaking, cleaving, razing. Such is the metaphor, the figurative expression of symbolism of Khayyam's poetry in Aghdashloo's painting, where a goblet, a pitcher or a bowl symbolize a human being, the human nature in this world.

In Khayyam's poetry “wine” is a no less important symbol, denoting a human soul or the existence of God. Aghdashloo depicts the mentioned notions and symbols in his canvases and introduces them into painting.

Նկ. 1. **Այդին Աղդաշյու**, Memories of destruction, թուղթ, գուաշ , 2012, մասնավոր հավաքածու. 100x75 սմ

Նկ. 2. **Այդին Աղդաշյու**, (dyptich), յուղաներկ կտավի վրա, 2008, մասնավոր հավաքածու. 280x400 սմ

Նկ. 3. **Արշին Աղդաշյու**, յուղաներկ կտավի վրա, 2010, մասնավոր հավաքածու. 200x140 սմ

Նկ. 4. **Արշին Աղդաշյու**, Memories of Destruction, Sand Storm, 1980, յուղաներկ կտավի վրա, 200x140 սմ, 2002, մասնավոր հավաքածու

Նկ. 5. Մարկ Ռոտկո, «Հսկա թռչող մոկայի գավաթ», 1946, յուղաներկ կտավի վրա, մասնավոր հավաքածու

Նկ. 6. Արշակ Աղաջյան, Galactic destruction, Oil on Canvas, triptych, կտավ, յուղաներկ, 200x300 սմ, 2010, յուղաներկ կտավի մասնավոր հավաքածու

ՎԱՀՐԱՄ ԲԱԲԱՅԱՆԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՀ ԱՆԿԱՌՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

ԼԻԼԻԹ ԱՐՏԵՄՅԱՆ

Բանալի բառեր - Վահրամ Բաբայան, կոմպոզիտոր, դաշնակահար, օպերա, բալետ, օրատորիա, կանտատ, սիմֆոնիկ երաժշտություն, կամերային երաժշտություն, խմբերգային երաժշտություն:

Անկախության շրջանում հայ երաժշտագիտությունը պարբերաբար անդրադարձել է կոմպոզիտոր, դաշնակահար, ՀՀ Արվեստի վաստակավոր գործիչ, «Հայկական երաժշտական համաժողով» հասարակական կազմակերպության փոխնախագահ, Երևանի Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիայի պրոֆեսոր Վահրամ Օհանի Բաբայանի առանձին ստեղծագործությունների ուսումնասիրությանը և հրատարակվել են երաժշտագետներ՝ արվեստագիտության դոկտոր Մարգարիտա Ռուխկյանի, արվեստագիտության թեկնածու Նելլի Ավետիսյանի, արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր Սվետլանա Մարգարյանի, արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր Աննա Արևշատյանի, տողերիս հեղինակի և այլոց գիտական և քննադատական հոդվածները¹: Ավելին՝ թավջութակահար Հովհաննես Ալանսկյանը 2013 թվականին Ալաբամայի Համալսարանում (ԱՄՆ) պաշտպանել է «The Phathotype Motive asa a Constructional Element in the Solo Violoncello Sonatas of Vahram Babayan» խորագրով դոկտորական ատենախոսությունը² և արժանացել երաժշտության դոկտորի

¹ **Արևշատյան Ա.**, «Մեծ եղեռնի թեման հայ արդի կոմպոզիտորների երկերում», Հայոց ցեղասպանություն-100. Ճանաչումից հատուցում միջազգային գիտաժողովի զեկուցման ժողովածու, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2016, էջ 478-486: **Արտևյան Լ.**, Վահրամ Բաբայանի «Pro e Contra» դաշնամուրային պիեսի կոմպոզիցիոն առանձնահատկությունների և կատարողական մեկնաբանման շուրջ, Երիտասարդ հայ արվեստաբանների գիտական տասներորդ նստաշրջանի նյութեր, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2016, էջ 50-58: **Аветисян Н.**, Эстетические особенности Музыкального театра Ваграма Бабаяна, Երաժշտական Հայաստան 1(2), Երևան, 2000, էջ 7-9: **Ռուխկյան Ս.**, Կյանքին նմանվող սիմֆոնիաներ, «Ազգ» օրաթերթ, 28 հոկտեմբերի, 1998: **Рухкян М.**, Юбилар, он совсем не «Постороний», газ. «Новое Время», 15 апреля 1998. . **Рухкян М.**, Исполнителям посвящается, газ. Республика Армения, 20 ноября 1998. **Рухкян М.**, Запах розы, газ. «Голос Армении», 2 декабря 2010. **Рухкян М.**, Портреты армянских композиторов, изд. «Наири», Ереван, 2009, стр. 54-106. **Sarkisian S.**, Armenian Music and Composers, Yerevan, GIND Printing House, 2004, p.28-3, և այլն:

² **Alanakyan H.**, «The Phathotype Motive asa a Constructional Element in the Solo Violoncello Sonatas of Vahram Babayan», University of Alabama, Tascaloosa, Alabama, 2013, 47 p..

(Doctor of Music) գիտական աստիճանի: Սակայն մինչ օրս առանձին ուսումնասիրության առարկա չի դարձել ՀՀ անկախության շրջանում երաժշտի ծավալած գործունեությունը:

Վահրամ Բաբայանի¹ ստեղծագործական գործունեությունն անկախության շրջանում ընթացել է հետևյալ հիմնական ուղղություններով՝ ստեղծագործական, կազմակերպական և մանկավարժական:

1. Ստեղծագործական գործունեությունը.

Կոմպոզիտորն այս շրջանում ևս շարունակել է ծավալել ակտիվ ստեղծագործական գործունեություն, որի արդյունքում նրա երկացանկը համալրվել է նոր, հետաքրքիր և բազմաժանր նմուշներով. Երաժշտական-թատերական ժանրը ներառում է “Liramlarum” օպերան մեկ գործողությամբ (օպերա-աբսուրդ)՝ սուպրանոյի, կոնտրալտոյի, բասի, մանկական ձայնի և փոքր սիմֆոնիկ նվագախմբի համար՝ ըստ Կոնստանտե Յոնի համանուն պիեսի (2002), «Երգ սիրո և գեղեցկության մասին» օպերան մեկ գործողությամբ՝ սուպրանոյի և փոքր սիմֆոնիկ նվագախմբի համար՝ Դազմար Շումանի խոսքերով (2003), «Մուսա լեռան 40 օրը» օպերան երեք գործողությամբ՝ ըստ Ֆրանց Վերֆելի համանուն վեպի (լիբրետոն՝ հեղինակի և Կարպիս Լեփեջյանի, 2004), «Փոքրիկ իշխանը» բալետը երկու գործողությամբ՝ ըստ Անտուան դը Սենտ-Էքզյուպերիի համանուն հեքիաթի (լիբրետոն՝ հեղինակի, 1998) «Դեպի լույս» բալետը երկու գործողությամբ՝ ըստ Ռիչարդ Բախի «Ջոնաթան Լիվինգսթոն անունով ճայր» վիպակի (լիբրետոն՝ Ռուդոլֆ Խառատյանի, 1995): Ի դեպ վերջին ստեղծագործությունն առաջին անգամ մեծ հաջողությամբ ներկայացվել է 1995թ. դեկտեմբերի 7-ին ԱՄՆ-ի Բալթիմոր քաղաքում՝ ՀՀ ժողովրդական արտիստ, բալետմայստեր Ռուդոլֆ Խառատյանի բեմադրությամբ: Ստեղծագործության պրեմիերան իրադարձություն էր ամերիկյան երաժշտասեր հասարակության շրջանում, իսկ երաժշտական քննադատների կարծիքով այն համեմատելի էր Պյոտր Չայկովսկու հանրահայտ «Շչեկունչիկ» բալետի հետ²:

Կանտատ-օրատորիալ ժանրը ներկայացնում են «Հիսուսն է խոսում» օրատորիան՝ սուպրանոյի, բասի, խառը երգչախմբի և մեծ սիմֆոնիկ նվագախմբի համար՝ Շառլ Պեգիի խոսքերով (1991), «1915 թիվ» կանտատը՝ սուպրանոյի, բարիտոնի, խառը երգչախմբի և մեծ սիմֆոնիկ նվագախմբի համար՝ ժողովրդական, Կոմիտասի, Հովհաննես Հովհաննիսյան

¹ Վահրամ Բաբայանի մասին տեղեկություններ քաղել ենք Մ. Ռուսկյանի «Портреты армянских композиторов» մենագրությունից: **Ружьян М.** Портреты армянских композиторов, изд. «Наири», Ереван, 2009, стр. 54-106:

² Ռուդոլֆ Խառատյանը մարտահրավեր նետեց «Շչեկունչիկին», Ազգ օրաթերթ, 12 դեկտեմբերի 1995:

նի, Հովհաննես Թումանյանի և Սմբատ Շահազիզի խոսքերով (1995), «Քրիստոսի կյանքից» Սրբազան օրատորիան՝ սուպրանոյի, տենորի, բարիտոնի, բասի, խառը երգչախմբի և մեծ սիմֆոնիկ նվագախմբի համար՝ միջնադարյան և հայ բանաստեղծների խոսքերով (1995):

Կամերային ստեղծագործություններին են պատկանում “Aria” մենանվագ շեփոր B-ի, լիտավրների և լարային նվագախմբի համար (1994), «Վերջի սկիզբը» փողայինների, հարվածայինների, կլավեսինի և լարային նվագախմբի համար (1996), “Nostalgia” լարային նվագախմբի համար (1998), “Hymn” դաշնամուրի և լարային նվագախմբի համար B-A-C-H թեմայով (2000), «Մենք գիտենք...» լարային նվագախմբի համար (2000), «Խոստովանություն» ջութակի և կամերային նվագախմբի համար (2001), «Եվ ծագում է արևը» լարային նվագախմբի համար (2000), «Ֆրիդելմ Լախի քարերի պոլիֆոնիան» վարիացիաներ լարային նվագախմբի համար (2002), «Այնտեղ, այստեղ և ամենուր» լարային նվագախմբի համար (2006)¹, «Էպիտաֆիա» լարային նվագախմբի համար (2015) գրված ստեղծագործությունները, թավջութակի և նվագախմբի համար (1992), կոնտրաբասի և նվագախմբի համար (1997), դաշնամուրի և նվագախմբի համար չորրորդ (1999) և հինգերորդ (2003), ջութակի և նվագախմբի համար (2005), գալարափող in F-ի և նվագախմբի համար (2014), լիտավրների և նվագախմբի համար (2015), շեփոր in B-ի և նվագախմբի համար (2016) գրված Կոնցերտները, «Խաղաղ երգեր» սուպրանոյի, ֆլեյտայի, հոբոյի, գալարափող in F-ի, եռանկյունու, դափի, զանգակների և դաշնամուրի համար՝ ըստ Կոնֆուցիոսի աֆորիզմների (1996)², «Ես հանգչում եմ ամեն ինչում» սուպրանոյի, անգլիական եղջերափողի, գալարափող in F-ի, ջութակի, ալտի և թավջութակի համար՝ Դազնար Շումանի խոսքերով (2002), «Ուր է վարդը» սուպրանոյի և դաշնամուրի համար՝ Ալ. Պուշկինի խոսքերով (ռուսերեն, 1998), «Չինական երգեր» սուպրանոյի և նվագախմբի համար՝ Լի Շանգի և Չու Յանի խոսքերով (2018) գրված վոկալ շարքերը, “Muldenquartett” վեցերորդ (1999), «Լայպցիգյան» յոթերորդ (1999), «Կվարտետ» (2001) լարային կվարտետները, «Լինցյան» տրիոն՝ ջութակի, թավջութակի և դաշնամուրի համար (2001), ջութակի և դաշնամուրի համար երկրորդ (1995), դաշնամուրի համար յոթերորդ (1999), մենանվագ ալտի համար (2000), «Es war» (թարգմ. «Դա եղել է») բարիտոնի և թավջութակի

¹ Ստեղծագործությունն առաջին անգամ հնչել է Հայաստանի կոմպոզիտորների և երաժշտագետների միության 2007 թվականին կազմակերպած Գարնանային փառատոնի մայիսի 26-ի համերգի ընթացքում՝ «Ալան Հովհաննես» կամերային նվագախմբի կատարմամբ, դիրիժոր Մերուժան Սիմոնյանի ղեկավարությամբ:

² **Բաբայան Վ.**, Խաղաղ երգեր վոկալ շարք մեցցո սուպրանոյի, ֆլեյտայի, հոբոյի, գալարափողի (F), եռանկյունու, փոքր դափի, զանգակների և դաշնամուրի համար, Պարտիտուր, Երևան, «Կոմիտաս» հրատ., 2003, 41 էջ:

համար՝ Յոգեֆ ֆոն Այխենդորֆի խոսքերով (2001), մենանվագ ֆլեյտայի համար (2000), երկու ջութակի համար երկրորդ (2004), մենանվագ ջութակի համար երրորդ (2005), մենանվագ թավջութակի համար երրորդ (2006), թավջութակի և դաշնամուրի համար (2010), մենանվագ կլարնետ in B-ի համար (2013), մենանվագ տուբայի համար (2013), մենանվագ կոնտրաբասի համար (2013), մենանվագ ֆագոտի համար (2013), մենանվագ թավջութակի համար չորրորդ (2017), մենանվագ ջութակի համար չորրորդ (2017) գրված Սոնատները, “Pro e contra” (1996), Վեց երաժշտական ակնթարթ (1998), Տասներկու պիես (2011), Էտյուդների տետր առաջին (2007) և երկրորդ (2012), «Հիշողություններ մանկությունից» մանկական ալբոմ թիվ 4 (4 ձեռք, 2007), «Յոթ բազատել» (2016) դաշնամուրային ստեղծագործությունները, Մերենադը թիվ 2-ը՝ սոպրանոյի, ջութակի, թավջութակի և դաշնամուրի համար (1993), “Monada”-ն՝ ֆլեյտայի, հոբոյի և դաշնամուրի համար (1995), «Մեդիտացիաներ»-ը երկու դաշնամուրի համար (1997), «Երեք ինտրոսպեկցիա»-ն ջութակի և դաշնամուրի համար (1991), “Mantra N2”-ը՝ ալտ սաքսոֆոնի և դաշնամուրի համար (2004), “Mantra N3”-ը տենոր սաքսոֆոնի և դաշնամուրի համար (2006), «Շարժում և դադար» պիեսը կոնտրաբասի և դաշնամուրի համար (2008), «Երեք ֆուտուրոսպեկցիա»-ն ջութակի և դաշնամուրի համար (2011), “Dialogue”-ը շեփորի in B-ի և դաշնամուրի համար (2001), «Կատակային պար»-ը քանոնի և դաշնամուրի համար (2009), «Բախ-Բաբայան» Բրանդենբուրգյան թիվ 3 կոնցերտը ջութակի, էլեկտրական կիթառի, կոնտրաբասի, բանդոնեոնի և դաշնամուրի համար (2007) գործիքային ստեղծագործությունները:

Սիմֆոնիկ ժանրին են պատկանում «Տոնական նախերգանքը» (1993), 8-րդ (1998) և 9-րդ (2009) Սիմֆոնիաները՝ մեծ սիմֆոնիկ նվագախմբի համար, Սիմֆոնիան՝ հարվածայինների համար (2001), «Կապույտ երկինք և պարզ արև» երրորդ կամերային սիմֆոնիան (2009):

Խմբերգային երաժշտության ժանրը ներառում է «Սա դեռևս վերջը չէ, սա միայն սկիզբն է» երրորդ երգչախմբային սիմֆոնիան՝ a capella խառը երգչախմբի համար՝ ըստ Գրիգոր Նարեկացու «Մատյան ողբերգության» պոեմի (2001), «Լեռան քարոզը» չորրորդ երգչախմբային սիմֆոնիան՝ a capella խառը երգչախմբի համար՝ Աստվածաշնչի թեմաներով (2008) և «Նուբար» մանկական եռաձայն երգչախմբի և դաշնամուրի համար (2009) ստեղծագործությունը:

Վահրամ Բաբայանը դեռևս 20-րդ դարի վաթսուհին թվականներին դարձավ երաժշտական ավանգարդի ներկայացուցիչ: «Ավանգարդ» հասկացությունն այն ժամանակ ենթադրում էր որևէ նոր կոմպոզիցիոն տեխնիկայի պարտադիր կիրառում, մինչդեռ Արևմտյան Եվրոպայում երաժշտական արվեստի այդ ուղղությունը մեկնաբանվում էր ավելի լայնո-

րեն: Այսպես, առաջին հերթին ավանգարդին էին վերաբերում այն ստեղծագործությունները, որոնց բովանդակությունը կապված էր կերպարային նորարարության, գաղափարների արտահայտման նոր ձևերի հետ, իսկ գաղափարներն ընդգրկում էին կերպարների բավականին լայն շրջան:

Վ. Բաբայանի ստեղծագործության մեջ ինչպես նախընթաց տարիներին, այնպես էլ այս շրջանում նկատելի է հակումը ավանգարդի ոչ թե արտաքին դրսևորման նկատմամբ, որը կապված է նոր ստեղծագործական հնարների կիրառման հետ, այլ կերպարային նորարարության նկատմամբ, որն ընդունակ է հաղորդելու ժամանակակից պատկերացումները տիեզերքի և հասարակության մասին:

Կոմպոզիտորի նախընթաց տարիներին և այս շրջանում գրված երկերը պարբերաբար հնչել են և՛ Հայաստանում, և՛ միջազգային հեղինակավոր բեմահարթակներում՝ Ֆրանսիայում, ԱՄՆ-ում, Կանադայում, Բելգիայում, Մեծ Բրիտանիայում, Չեխիայում, Սլովակիայում, Բուլղարիայում, Գերմանիայում, Ավստրիայում, Իտալիայում, Հունգարիայում, Ռումինիայում և այլուր:

Տարբեր տարիներին կազմակերպվել են Վահրամ Բաբայանի երաժշտության փառատոներ ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ՝ Ֆրանսիայում:

Այսպես՝ ՀՀ ազգային ժողովի, ՀՀ մշակույթի նախարարության, Հայկական երաժշտական համաժողովի, Արամ Խաչատրյանի տուն-թանգարանի և Էներգետիկ ճարտարագետների միջազգային ասոցացիայի Հայաստանի մասնաճյուղի աջակցությամբ 1998 թվականին հոկտեմբերի 26-ից նոյեմբերի 1-ը կայացավ Վահրամ Բաբայանի երաժշտության առաջին փառատոնը, որը նվիրված էր կոմպոզիտորի ծննդյան 50-ամյա հոբելյանին: Փառատոնի նպատակն էր հայ երաժշտասեր հասարակությանը ներկայացնել կոմպոզիտորի տարբեր տարիների բազմաժանր գործունեության համայնապատկերը: Փառատոնի բացման համերգին «Արամ Խաչատրյան» մեծ համերգասրահում հաջողությամբ հնչեցին կոմպոզիտորի հինգերորդ և վեցերորդ սիմֆոնիաները՝ Երևանի սիմֆոնիկ նվագախմբի կատարմամբ, դիրիժոր Ռուբեն Ասատրյանի ղեկավարությամբ, որոնք «անվիճելիորեն հանդիսանում են կոմպոզիտորի և ամբողջ հայ երաժշտության ստեղծագործական խոշոր նվաճումներ»¹: Հաջորդող վեց համերգների ծրագրերը կազմված էին նրա կամերային, վոկալ, խմբերգային, մանկական տարիներին գրված ստեղծագործություններից: Փառատոնն առանձնանում էր պրեմիերաներով. առաջին անգամ հնչեցին Սոնատները՝ ֆլեյտայի և դաշնամուրի համար, երկու ջութակի համար, “Aria”-ն մենանվագ շեփորի և լարային նվագախմբի համար, Կոնցերտը՝ թավջութակի և նվագախմբի համար, «Սգացող Հայաստանին» երկրորդ

¹ Ռուխլյան Մ., Կյանքին նմանվող սիմֆոնիաներ, “Ազգ” օրաթերթ, 28 հոկտեմբերի, 1998:

երգչախմբային սիմֆոնիան (Սիմֆոնիա-ռեքվիեմ) խառը երգչախմբի a capella՝ Վլադիմիր Բատաշովի խոսքերով գրված ստեղծագործությունները:

2005 թվականի նոյեմբերի 24-ից դեկտեմբերի 2-ը Նաբեկացի արվեստի միության աջակցությամբ կայացավ կոմպոզիտորի երաժշտության երկրորդ փառատոնը՝ նվիրված ստեղծագործական գործունեության 50-ամյակին: Փառատոնի ընթացքում կայացած չորս համերգների ծրագրերում ընդգրկվել էին կոմպոզիտորի կամերային ստեղծագործությունները: Արամ Խաչատրյանի տուն-թանգարանի դահլիճում կայացած բացման համերգի ընթացքում հաջողությամբ հնչեցին կոմպոզիտորի մենանվագ ալտի համար գրված Սոնատը՝ միջազգային մրցույթների դափնեկիր Վաչե Հովեյանի կատարմամբ¹, “Pro e contra” պիեսը դաշնամուրի համար՝ Աստղիկ Լևոնյանի կատարմամբ, “Es war” Սոնատը բարիտոնի և թավջութակի համար՝ Հրանտ Խաչիկյանի (բարիտոն) և Արամ Թալալյանի (թավջութակ) կատարմամբ, «Mantra N1» quasi sonata սուպրանո-սաքսոֆոնի և դաշնամուրի համար՝ Արթուր Եղիազարյանի (սուպրանո-սաքսոֆոն) և Աստղիկ Լևոնյանի (դաշնամուր) կատարմամբ, «Mantra N2» ալտ սաքսոֆոնի և դաշնամուրի համար՝ Ալեքսանդր Մանուկյանի (ալտ սաքսոֆոն) և Նատալյա Մնացականյանի (դաշնամուր) կատարմամբ²: Ներածական խոսքով ելույթ ունեցավ արվեստագիտության թեկնածու, պրոֆեսոր Արաքսի Սարյանը, ով ամփոփ և բովադակալից ներկայացրեց կոմպոզիտորի անցած ուղին և արժևորեց նրա առավել նշանակալից երկերը: Փառատոնի հաջորդիվ երեք համերգների ընթացքում առաջին անգամ հնչեցին թիվ 3 Սոնատը մենանվագ ջութակի համար՝ ջութակահարուհի Սիբիլե Չոփի (Շվեյցարիա) կատարմամբ³, «Աշունը Կիստ լեռներում» վոկալ շարքը սուպրանոյի և դաշնամուրի համար՝ Բասյի բանաստեղծություններով՝ Աննա Գասպարյանի (սուպրանո) և Առնո Բարիտուդարյանի (դաշնամուր) կատարմամբ:

Վահրամ Բաբայանի երաժշտության 3-րդ փառատոնը նվիրված էր կոմպոզիտորի ծննդյան 70-ամյակին, որը կայացավ 2018 թվականի հոկտեմբերի 14-ից դեկտեմբերի 19-ը: Փառատոնի բացման համերգը տեղի ունեցավ Երևանի Կոմիտասի անվան կամերային տան դահլիճում, որի ընթացքում Հայաստանի պետական կամերային նվագախմբի կատարմամբ, դիրիժոր Վահան Մարտիրոսյանի ղեկավարությամբ, հնչեցին կոմպոզիտորի Դասական սիմֆոնիա, «Ֆրիդիլեմ Լախի քարերի պոլիֆոնիան» վարիացիաներ, «Ռեքվիեմ», «Այնտեղ, այստեղ և ամենուր» ստեղ-

¹ Ստեղծագործությունը նվիրված է միջազգային մրցույթների դափնեկիր, արվեստագիտության թեկնածու, ալտահար Վաչե Հովեյանին:

² Ստեղծագործությունը հնչում էր առաջին անգամ և նվիրված էր սաքսոֆոնահար, պրոֆեսոր Ալեքսանդր Մանուկյանին:

³ Ստեղծագործությունը նվիրված է ջութակահարուհի Սիբիլե Չոփին (Շվեյցարիա):

ծագործությունները լարային նվագախմբի համար: Հաջորդող չորս համերգների ընթացքում, որոնք կայացան Նարեկացի արվեստի միության և Բյուրականի արվեստի ակադեմիայի դահլիճներում հնչեցին կոմպոզիտորի կամերային ստեղծագործությունները: Դեկտեմբերի 19-ին Կոմիտասի թանգարան ինստիտուտի դահլիճում կայացավ փառատոնի փակման համերգը և կոմպոզիտորի «Դեպի լույս». Վահրամ Բաբայան ֆիլմի ցուցադրությունը: Փառատոնն առանձնանում էր երիտասարդ կատարողների ակտիվ մասնակցությամբ:

2014 թվականի մարտի 30-ին Ֆրանսիայի Նանտ քաղաքում կազմակերպվեց “Vahram Babayan, un compositeur arménien d’aujourd’hui” (թարգմ. «Վահրամ Բաբայան, հայ ժամանակակից կոմպոզիտոր») խորագրով առաջին փառատոնը, որը միտված էր Ֆրանսիայի երաժշտասեր հասարակությանը ներկայացնելու հայ արդի կոմպոզիտորական արվեստի ներկայացուցչի ստեղծագործական ինքնատիպ նմուշները: Կոմպոզիտորի ստեղծագործությունները հնչեցին Սոֆի Արսենյանի (դաշնամուր), Իզաբել Բլինի (մեներգչուհի), Իվ Սյուլերի (ֆլեյտա), Ֆիլիպ Ալերի (դաշնամուր) կատարմամբ:

Կոմպոզիտորի ստեղծագործությունները իրենց ուրույն տեղն են գրադեցրել Հայաստանի պետական սիմֆոնիկ նվագախմբի գեղարվեստական ղեկավար և գլխավոր դիրիժոր Մերգեյ Սմբատյանի նախաձեռնությամբ 2010 թվականից անց կացվող ամենամյա Հայ կոմպոզիտորական արվեստի փառատոնի ծրագրերում (2011, 2012):

Կազմակերպական և մանկավարժական գործունեությունը.

Վահրամ Բաբայանը Հայաստանի կոմպոզիտորների միության անդամ է (1973-ից), 2013-2018-ը՝ վարչության: 2013-2018 թվականներին ղեկավարել է սիմֆոնիկ և կամերային սեկցիայի աշխատանքները: Այդ ընթացքում կոմպոզիտորն ակտիվ մասնակցել է Միության փառատոնների ստեղծագործական-կազմակերպական աշխատանքներին, ընգրկվել է Միության ընդունող հանձնաժողովների կազմում, ինչպես նաև Հայ-վրացական երաժշտական համագործակցության շրջանակներում Վրաստանի կոմպոզիտորների միության հրավերով ՀԿՄ նախագահ Արամ Սաթյանի գլխավորությամբ 2017 թվականի դեկտեմբերին Թբիլիսի մեկնած հայկական պատվիրակություն կազմում: Այդ համագործակցության շրջանակներում կազմակերպված երկու համերգներին հնչել են Վահրամ Բաբայանի թավջութակի և դաշնամուրի համար գրված պիեսները՝ Նինո Թարգամաձեի (թավջութակ) և Ինգա Լորջանիձեի (դաշնամուր) կատարմամբ: Կոմպոզիտորի ստեղծագործությունները պարբերաբար ընդգրկվել են Միության նախագահ Արամ Սաթյանի նախաձեռնությամբ և ՀՀ մշակույթի նախարարության աջակցությամբ (2015-ից) 2014 թվականից անց

կացվող Հայ ժամանակակից երաժշտության փառատոների ծրագրերում: Այսպես՝ Հայ ժամանակակից երաժշտության առաջին փառատոնի ընթացքում հնչեց թիվ 8-րդ Սիմֆոնիան, որը «ջերմ ընունելության արժանացավ Էդուարդ Թոփչյանի ղեկավարությամբ և Հայաստանի ազգային ֆիլհարմոնիկ նվագախմբի բարձրարվեստ կատարմամբ»¹: 2015 թվականի հոկտեմբերի 20-ին «Խաչատրյանը և մեր ժամանակները» խորագրով Հայոց մեծ եղեռնի 100-ամյա տարելիցին նվիրված երկրորդ փառատոնի բացման համերգին առաջին անգամ հնչեց «Մուսա լեռան 40 օրը» օպերայի նախերգանքը, Հայաստանի պետական սիմֆոնիկ նվագախմբի բարձրարվեստ կատարմամբ, դիրիժոր Սերգեյ Սմբատյանի ղեկավարությամբ: Ինչպես նշում է արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր Աննա Արևշատյանը. «Նախերգանքն աչքի ընկավ ցայտուն թեմատիզմով, դինամիկ ու նպատակասլաց զարգացումով և դրամատիզմով»²: 2016 թվականի ապրիլի 8-ին «Պրեմիերա» խորագիրը կրող երրորդ փառատոնի բացման համերգին հնչեց կոմպոզիտորի արդեն հարուստ կատարողական կենսագրություն ունեցող³ թիվ 5-րդ Սիմֆոնիան՝ Հայաստանի ազգային ֆիլհարմոնիկ նվագախմբի կատարմամբ, դիրիժոր Հարություն Արզումանյանի ղեկավարությամբ: Ի դեպ Հայաստանի կոմպոզիտորների միության «Տարվա լավագույն ստեղծագործություն-2016» մրցանակաբաշխության արդյունքների ամփոփման ընթացքում, համաձայն Ժյուրիի որոշման՝ «Սիմֆոնիկ երաժշտություն» անվանակարգում հաղթող ճանաչվեց կոմպոզիտորի 5-րդ սիմֆոնիան:

Վահրամ Բաբայանը «Հայկական երաժշտական համաժողով» հասարակական կազմակերպության հիմնադիր-անդամ է (1994-ից առ այսօր) և կազմակերպության փոխնախագահը (նախագահն է Լևոն Չաուշյանը). ակտիվ մասնակցել է կազմակերպության ստեղծագործական և կազմակերպական աշխատանքներին: Նրա ստեղծագործությունները հնչել են Համաժողովի փառատոների, Հայաստանում և արտերկրում կայացած համերգների ընթացքում և լույս տեսել տարբեր հրատարակություններում:

Համաժողովի նախագահ Լևոն Չաուշյանի նախաձեռնությամբ և ՀՀ Կրթության գիտության և սպորտի նախարարության աջակցությամբ,

¹ **Ասատրյան Ա.**, Հայաստանի կոմպոզիտորների միություն-85, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2017, էջ 79:

² **Արևշատյան Ա.**, «Մեծ եղեռնի թեման հայ արդի կոմպոզիտորների երկերում», Հայոց ցեղասպանություն-100. ճանաչումից հասունում միջազգային գիտաժողովի զեկուցման ժողովածու, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2016, էջ 482:

³ Ի դեպ ստեղծագործությունն առաջին անգամ հնչել է 1984թ. Երևանում, Հայաստանի պետական սիմֆոնիկ նվագախմբի կատարմամբ, դիրիժոր Վալերի Գերգինի ղեկավարությամբ: Տե՛ս **Ասատրյան Ա.**, Հայաստանի կոմպոզիտորների միություն-85, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2017, էջ 83:

կազմակերպության հիմնադրման 25-ամյա հոբելյանի կապակցությամբ 2020 թվականին լույս ընծայվեց «Հայ ժամանակակից կոմպոզիտորների ստեղծագործություններ» խորագիրը կրող Համաժողովի ներկայիս կոմպոզիտորների անհատական ձայնասկավառակները: Վահրամ Բաբայանի ստեղծագործությունների հեղինակային առաջին խտասալիկը ներառում է “Pro e contra” պիեսը դաշնամուրի համար, դաշնամուրի համար թիվ 2 և թիվ 3, դաշնամուրի և լիտավրների համար, ալտի և դաշնամուրի համար, ջութակի և դաշնամուրի համար Սոնատները՝ հեղինակի (դաշնամուր), Ֆրոբել Մելիքյանի (լիտավրներ), Խաչատուր Ամիրխանյանի (ալտ), Վիկտոր Խաչատրյանի (ջութակ) կատարմամբ:

Երևանի Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիայի պրոֆեսոր Վահրամ Բաբայանը դասավանդում է «Գործիքավորում», «Նորագույն երաժշտության տեխնոլոգիաներ», «Սիմֆոնիկ պարտիտուրի ընթերցում» առարկաները:

Վահրամ Բաբայանն արժանացել է մի շարք մրցանակների. 2009 թվականին «Թեքեյան» մշակութային միության մրցանակաբաշխության «Երաժշտություն» անվանակարգում հաղթող է ճանաչվել նրա «Լայպցիգյան» յոթերորդ լարային կվարտետը: Նույն թվականին Ռուսաստանի հայերի միության և Համաշխարհային հայկական կոնգրեսի ստեղծագործական և գիտական աշխատանքների մրցանակաբաշխության «լավագույն ստեղծագործություն» անվանակարգում հաղթող է ճանաչվել “Hymn” դաշնամուրի և լարային նվագախմբի համար գրված ստեղծագործությունը:

Վ. Բաբայանին շնորհվել է պետական պարգևներ. ՀՀ երրորդ նախագահ Սերժ Սարգսյանի հրամանագրով 2014 թվականի մայիսին Վահրամ Բաբայանին շնորհվել է արվեստի վաստակավոր գործչի պատվավոր կոչում, իսկ 2011-ին արժանացել է ՀՀ Մշակույթի նախարարության Ոսկե մեդալի:

Այսպիսով, Վահրամ Բաբայանը շարունակել է ծավալել ակտիվ ստեղծագործական գործունեություն, որի արդյունքում նրա երկացանկը համալրվել է նոր, հետաքրքիր, բազմաժանր և արժեքավոր նմուշներով, իսկ կազմակերպական ակտիվ գործունեությունը նպաստել է հայ երաժշտության պահպանմանն ու զարգացմանը:

Лилит Артемян, Деятельность Ваграма Бабаяна в период независимости РА - Деятельность композитора, пианиста, заместителя председателя (председатель-Левон Чаушян) Армянской музыкальной ассамблеи, профессора Ереванской государственной консерватории имени Комитаса, Заслуженного деятеля искусств РА Ваграма Бабаяна в период независимости

РА развивалась по следующим основным направлениям: творческом, организаторском, педагогическом.

Он продолжил активную творческую деятельность, в результате которой список его произведений пополнился новыми интересными, ценными и многожанровыми образцами, а его активная организаторская деятельность способствовала сохранению и развитию армянской музыки.

Lilit Artemyan, Vahram Babayan's Career in the Years of Independence of RA - The career of the composer, pianist, Vice President of the Armenian Music Assembly (President Levon Chaushyan), Honored Worker of Art of the Republic of Armenia, Professor at Yerevan Komitas State Conservatory Vahram Babayan's activities evolved in the following main directions: creative work, organizational, pedagogical.

As during recent years the composer was very active in creative activities, which resulted the production of new, interesting, valuable and multi-genre works, and his active organizational activity contributed to the preservation and development of Armenian music.

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՎԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԱՌԱԿՆԵՐԻ ԱՍՏՎԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՆԵԼԼԻ ԺԱՄԿՈՅՑԱՆ

Բանալի բառեր - Ավետարանական առակներ, աստվածաբանական, քրիստոսաբանական, Քրիստոս, այլաբանական, Աստծո Թագավորություն, Երկնային արքայություն, վարդապետություն, ավետարանիչ, Տիրոջ գալուստը:

Մույն հոդվածը նվիրված է ավետարանական առակների ուսուցողական, բարոյախրատական և աստվածաբանական նշանակությանը, ինչպես նաև բովանդակային վերլուծությանն ու ամենակարևորը՝ այսօրվա պատգամին: Այստեղ մենք կենտրոնանում ենք Հիսուս Քրիստոսի առակների վրա և ընդգծում դրանց ոչ միայն աստվածաբանական, այլև առօրյա-կենցաղային կյանքում խրատական նշանակությունը:

Ավետարանական առակները Հիսուսի վարդապետության ինքնատիպ դրսևորումներից են: Ավետարանական առակների առաջին սկզբունքն աստվածաբանական է՝ քրիստոսաբանությունը: Առակների մեկնաբանումն ու դրանց պատգամի կիրառումը գլխավորապես քրիստոսաբանական եղանակով է իրականացվում: Այդպիսով Քրիստոս փորձել է ունկնդիրներին բացատրել Իր անձի ու առաքելության էությունը: Առակները դարձի գալու կոչեր են, ինչպես նաև դատաստանի վերաբերյալ զգուշացումներ: Առակների գլխավոր նյութը Աստծո Թագավորության ներկայությունն է և համբերությունն ու դատաստանը¹:

Ավետարանական առակներն ավելի շատ Աստծո արքայությունը հռչակելու համար են, և դրանցում պետք է նախ տեսնել Քրիստոսի պատգամը իր հետևորդներին. «Այդ օրը Հիսուս տնից դուրս գալով՝ նստեց ծովեզերքին: Եվ նրա մոտ շատ ժողովուրդ հավաքվեց, այնպես որ նա նավակ մտավ ու նստեց. իսկ ամբողջ ժողովուրդը կանգնած էր ծովեզերքին: Եվ նրանց հետ առակներով շատ բաներ էր խոսում և ասում» (Մատթ. ԺԳ

¹<http://www.shoghakat.com/am/series/129>,

<http://www.avetaran.com/%D5%B0%D5%B8%D5%A3%D6%87%D5%B8%D6%80/%D5%A1%D5%BE%D5%A5%D5%BF%D5%A1%D6%80%D5%A1%D5%B6%D5%A1%D5%AF%D5%A1%D5%B6-%D5%A1%D5%BC%D5%A1%D5%AF%D5%B6%D5%A5%D6%80>

1-3), «Նորից նա սկսեց ուսուցանել ծովեզերքի մոտ, և նրա շուրջը խոնվեց բազում ժողովուրդ, այնպես որ նա մտավ ու նստեց մի նավակի մեջ, ծովի վրա, մինչ ամբողջ ժողովուրդը ծովեզերքին շուրջանակի բռնել էր ցամաքը» (Մարկ. Դ 1-2):

Մատթեոսի Ավետարանի ցայտուն կողմերից մեկը Երկնքի Թագավորություն արտահայտությունն է:

Հիսուսին վերջին անգամ տեսանք խառն ժողովրդով շրջապատված և Տիրամայրը նրան փնտրելիս: Մատթեոս ավետարանիչը այս խոսքերով է սկսում. «Յաւոր յայնմիկ ելեալ Յիսուս ի տանէն նստէր առ ծովեզերն»: Այսինքն՝ Հիսուսին նորից ժողովրդի բազմության մեջ ենք տեսնում, Կափառնայումից դուրս՝ դեպի հյուսիս տարածվող լճափնյա տափարակի վրա, որը Հիսուսի քարոզների գլխավոր լսարանն էր դարձել: Բազմությունն էլ այնքան շատ էր, որ հեշտությամբ խոսել կարողանալու համար Հիսուս ստիպված իր սովորական միջոցին դիմեց. Ինքը նավ մտավ և այնտեղից խոսեց ափին խոնված ժողովրդի հետ, ինչը որ ուրիշ անգամ էլ էր արել¹:

Առաջին առակը, որ Հիսուս նավից խոսեց, սերմ ցանողի առակն է (Մատթ. ԺԳ 4-23, Մարկ. Դ 3-25, Ղուկ. Ը 5-18)՝ սերմնահան կամ սերմանող կամ սերմնացան:

Հիսուսի առակը բավական պարզ էր իր քարոզների արդյունքը ցույց տալու և իր ունկնդիրների տեսակները տարբերելու համար, բայց տեղում ժողովրդին բացատրություն չի տալիս, թողնում է որ նրանք մտածեն ու իմանան:

Սերմնացանի առակը պատմվել է, երբ Հիսուսին հանդիպած վայրերում հողագործներն այդ աշխատանքն էին անում. որոմների առակն էլ պատմվել է, երբ կալի աշխատանքներն էին կատարվում, սակայն ավետարանիչները, իրենց ընդունած ոճի համաձայն, իրար նմանները կողք-կողքի էին բերում ու զանազան առակներ իրար ետևից հիշատակում²:

Սերմնացանի առակը պատմելու օրը, երբ ժողովուրդը ցրվում է, և Հիսուսն իր աշակերտների հետ մենակ է մնում, վերջիններս դիմում են Հիսուսին, որպեսզի առակի մեկնությունը լսեն: Եթե աշակերտները չէին հասկացել առակի իմաստը, ժողովուրդն էլ չէր կարող հասկացած լինել, և այս բանն աշակերտները չեն հասկանում. ուստի նրանք Հիսուսին հարցնում են. «Ընդէր առակօք խօսիս ընդ նոսա» (Մատթ. ԺԳ 10): Հարց

¹ **Օրմանյան Մ.** արք., Համապատում, Ս. Էջմիածին, 1997, էջ 214-215, տե՛ս նաև՝ <https://www.youtube.com/watch?v=9D9wDZ6ByZU>, https://www.youtube.com/watch?v=6AUtCHzFZmc&list=PLC8jJ5vmia3_qL5ZR3nPHFc-LyVuEdc65, <https://www.youtube.com/watch?v=aksqcXKcm8g>, Մելոյեան Վ. վրդպ., Մեր Տիրոջ եւ Փրկիչին՝ Յիսուս Բրիստոսի առակներուն բացատրութիւնը, Ա հտ., Պէրյութ, 2009, էջ 246-271:

² **Օրմանյան Մ.** արք., նշվ. աշխատ., էջ 217-218:

տվող աշակերտների հետ ուրիշներ էլ կային: Այս է Հիսուսի խոսքերի իմաստը. «Քանզի ձեզ տուեալ է գիտել զխորհուրդս Արքայութեան Երկնից և նոցա չէ տուեալ... Նոցա որ արտաքինքն են ամենայն ինչ առակօք լինի (Մատթ. ԺԴ 11, Մարկ. Դ 11): Խոսքը նորից ժողովրդի ըմբռնման վրա ուղղելով, որ միայն երևակայության ազդեցությունն է զգում, առակով խոսելու նպատակն է բացատրում. «Որովհետև,- ասում է, - ինչ-որ բան տեսնում են, բայց կատարյալ չեն տեսնում, ինչ-որ բան լսում, բայց կատարյալ չեն լսում, կարծում են՝ հասկացել են, բայց կատարելապես խելահաս չեն լինում»¹:

Այստեղից պետք է դաս քաղենք, թե սրտի որքան զգուշությամբ և հեզությամբ ենք պարտավոր Աստծո խոսքը մեր մտքի մեջ ընդունել և ամփոփել: Որովհետև, եթե մեր մտքում խոսքի իմաստը տպավորվի, ապա չարն այլևս չի կարող հափշտակել այն, իսկ եթե խոսքի իմաստը և ուժը չմտնեն մեր մտքի մեջ, այլ միայն երևակայության մեջ սոսկ հնչումը պատկերվի, ապա այդ ժամանակ չարը, որ իշխում է միայն երևակայության վրա և ոչ թե մտքի, երևակայությունը լցնելով բազմատեսակ ունայնություններով, որոնք միշտ պատկերում է մոլորեցնելու համար, հափշտակում է, այսինքն՝ խոսքի իմաստը եղծում, ինչպես որ սերմը, որ ընկնում է ճանապարհի եզերքին և անցորդների կոխտումամբ կարծրացած մնում հողի երեսին, թռչունների համար կերակուր է դառնում: Հողի միջինը միտքն է, իսկ ճանապարհը՝ երևակայությունը: Արդարև, եթե կամենում ենք, որ խոսքի սերմը մեր մեջ մնա և ոչ թե դներին կերակուր դառնա, ապա թե՛ ընթերցելիս, թե՛ Ավետարանը կամ քարոզները լսելիս, հասկանանք սիրով և պահենք հոժարությամբ:

«Սերմնացան» չի ասում, որովհետև «սերմնացանը» կարող է նաև նշանակել վարձակալված մշակը, որինը չէ սերմը, իսկ «սերմնահանը» սերմերի հեղինակին է մատնանշում: Սերմնահանը Տերն է, սերմը՝ Աստծո խոսքը և շտեմարանը, որից հանում է սերմը, աստվածային միտքն է՝ խորին և ծածուկ խորհրդով լցված: Իսկ սերմնացանն առաքյալներն ու վարդապետներն են և նրանց շտեմարանները, որից հանում են սերմը, խորհրդապես աստվածաշունչ Ս. Գիրքն է: Ուշադրություն դարձնենք. եթե սերմնացանը չսերմանի, ապա մեր ագարակն ինքնիրեն բարի պտուղ չի կարող տալ, այլ միայն մեղքի փուշ, ինչպես որ նյութական ագարակն էլ առանց բարի սերմի մոլախոտներ և փուշ է բուսցնում: Ուստի պարզ է, որ ամեն բարի արդյունք Աստծո Շնորհից է առաջանում, թեպետև մեր գործակցությամբ, որովհետև եթե մեր անձնիշխան կամքը հնազանդությամբ չլինի արգավանդ հողի նման, ապա պտուղ չի տա: «Եվ երբ սերմանում էր, սերմի մի մասն ընկավ ճանապարհի եզերքին»: Ոչ ոք չի կարող խոսքի

¹ Նույն տեղում, էջ 218:

նշանակությունն ավելի լավ իմանալ, քան Նա, ով [այն] ասում է. ուստի պետք է ուշադրություն դարձնել Տիրոջ մեկնությանը (Մատթ. ԺԳ 19):

Մերմնացանի առակը մեկնաբանվում է համեմատության իմաստով: Այն արտահայտում է աստվածային ճշմարտության թաքնված բնույթը: Այնպես, ինչպես Փրկչի գալուստն այնպիսի իրադարձություն է, որի նշանակությունը չեն կարող ընկալել զգայարաններն ու բանականությունը և բացահայտվում է միայն հավատքով, այդպես էլ Երկնային թագավորությունը գաղտնիք է, մատչելի չէ անմիջական հասկացողության տեսակետից: Հիսուսի խոսքը, ինչպես նաև դրան ուղեկցող նշանները, հասցեագրվում է միայն նրանց, ովքեր աչքեր ունեն տեսնելու և ականջներ՝ լսելու համար: Քրիստոսի աչքը նայում է Երկնքի թագավորության միջոցով, թագավորություն, որի օրենքներն իրենց ստվերն են նետում առօրյա իրադարձությունների և հարաբերությունների վրա: Աստված ոչ միայն հայտնում է Իր խոսքը, այլև նրանով երաշխավորում է կյանքը: Այդ խոսքը Հիսուս Քրիստոսինն է: Նա Մերմնացանն է և Մերմը: Աստվածային խոսքը, որն ուղեկցում է սերմին, մնում է կենդանի: Նրա Խոսքը գործում է խորքից և ազատագրում է: Քրիստոսի մահն ու հարությունը նշանավորում են հրաշքի իրականությունը մեր կյանքում: Այս առակով Քրիստոս կոչ է անում նմանվել պարարտ հողի, որպեսզի կարողանանք պտուղ բերել. սիրտ պտուղներ՝ դառնացած սրտերը քաղցրացնելու, հեգոության պտուղներ՝ հպարտներին խոնարհության բերելու, ազնվության պտուղներ՝ կոպիտներին ուղղության բերելու, համբերության պտուղներ՝ ուրիշներին տոկալ սովորեցնելու, վկայության պտուղներ՝ ուրիշների համար օրինակ հանդիսանալու համար:

Մերմնացանի և որոմների առակների հետ ավետարանիչները հիշում են փոքր առակներ՝ Մերմերի առակը (Մարկ. Դ 26-29), Մանանեխի հատիկը (Մատթ. ԺԳ 31-32, Մարկ. Գ 30, Ղուկ. ԺԳ 30, Ղուկ. ԺԳ 18-19), Խմորի առակը (Մատթ. ԺԳ 33, Ղուկ. ԺԳ 20-21), Գանձի առակը (Մատթ. ԺԳ 45-46), Մարգարտի առակը (Մատթ. ԺԳ 45-46) և Ուռկանի առակը (Մատթ. ԺԳ 47-50): Բոլորն էլ Երկնքի Արքայությանը կամ Ավետարանի հասնելու ու տարածվելու, կամ կազմությունը բացատրելու նպատակ ունեն ժողովրդական զգալի և գրեթե շոշափելի օրինակներով:

Երկնքի Արքայությանը վերաբերող առակներից առանձնանում է Որոմների առակը (Մատթ. ԺԳ 24-30, 36-43, 51-52), որը տրված է ընդարձակ, մանրամասն, և մեկնությունն էլ հենց Բնքը Հիսուս է տվել: Առակն օրինակ է, ոչ թե պատմություն: Պետք է բացահայտի նմանությունը, այլ ոչ թե ամբողջ եղելությունը: Աշավերտները մի քանի առակներ արդեն լսել էին, սակայն որոմներինը մանրամասնություններով և դժվարիմաց կողմերով ավելի էր գրավել վերջիններիս: Որոմների աճելուն տրված համաձայ-

նությունը շփոթության էր մատնել նրանց միտքը: Միմյանց հետ խորհրդակցելով՝ մեկաբանել չէին կարողացել և, վերջապես, չվարողանալով գոհացում տալ իրենց հետաքրքրասիրությանը և հանդարտվել, դիմում են, որ մեկնի:

Հիսուսի առակներում որոմների առակը նշանավոր տեղ է գրավում, որովհետև բացատրում է Աստվածային նախախնամության գաղտնիքներից մեկը՝ չարերի նկատմամբ ցուցաբերված աստվածային երկայնամտության խորհուրդը: Ուռկանի առակում ևս առկա է աշխարհի վերջում չարերին բարիներից զատելու հանգամանքը, սակայն չի հիշատակվում չարերի և բարիների համատեղ կեցությունը և աճելու թույլտվությունը: Մա հանդիսանում է Աստվածային նախախնամության անթափանցելի գաղտնիքներից ամենամեծը:

Աստվածային բարկության և արդարության նշաններն անմիջապես չեն սփռվում աշխարհի վրա, որովհետև չարերին հասած վտանգներից կարող են վնասվել նաև բարիները, քանի որ աշխարհում դեռևս խառն է նրանց կենցաղը, և նրանց բոլոր հարաբերությունները կապված են միմյանց հետ¹:

Երկնքի արքայություն ասելով՝ Արքայությունը չպետք է փնտրել միայն Երկնքում. այն թե՛ Երկնքում է, թե՛ երկրում: Քանի Աստված ամեն տեղ է, ուրեմն իր թագավորությունն էլ ամենուրեք պետք է լինի՝ թե՛ Երկնքում, թե՛ երկրում:

«Աշակերտները մոտեցան և ասացին Հիսուսին. «Մեկնի՛ր մեզ համար արտի որոմների առակը» (ԺԳ 36): Քրիստոսի պատմած առակների մեջ սա ավելի դժվարըմբռնելի էր, և առաքյալները, չկարողանալով ամբողջովին հասկանալ, Տիրոջից առակի մեկնությունը խնդրեցին: Մեկնում է Տերն Իր խոսքերը, որոնք մեծամիտներից ծածկում էր առակով և այժմ խոնարհներին է հայտնում: «Նա, ով սերմանում է բարի սերմը, Մարդու Որդին է» (Մատթ. ԺԳ 37): «Բարի սերմ»-ով ընդհանրապես բոլոր մարդիկ են հասկացվում, ովքեր բնությամբ բարի ստեղծվեցին: Տերը սրանով հայտնում է, որ մարդկանց ստեղծման հեղինակն Ինքն է: «Իսկ արտն այս աշխարհն է» (ԺԳ 38): Նախորդ առակում սերմն Աստծո խոսքն էր, իսկ արտը՝ մարդու սիրտը, իսկ այստեղ սերմը մարդիկ են, իսկ արտը՝ այս աշխարհը, ուստի ասում է. «Բարի սերմը նրանք են, ովքեր արքայության որդիներն են», այսինքն՝ սրբերը, արդարները և բարեպաշտները: «Իսկ ուրումը չարի որդիներն են», այսինքն՝ հետևողությամբ:

Երկնքի արքայությունը մարդու սերմանելն է: Հիսուս առակը պատմում է՝ բացատրելու համար Իր քարոզած Ավետարանի կազ-

¹ **Օբանյան Մ.** արք., Համապատում, էջ 225-226, <https://www.youtube.com/watch?v=4aaXdcMhpqg>, <https://www.youtube.com/watch?v=6AUtCHzFZmc&list=PLC8jJ5vmia3qL5ZR3nPHFc-LyVuEdc65>, <https://www.youtube.com/watch?v=gxmVfNj4G2Y>:

մությունն ու ապագան, որի մեջ կարող են անարժաններ ևս լինել, ովքեր մտել են այդ խորհրդավոր ագարակը, բայց նրանց մուտքն անօրինական է: Բայց քանի որ մտել են, կմնան, ու մի օր կառանձնացվեն և կհեռացվեն:

Քրիստոսն է արդարև Երկնքի արքայությունը: Երկնքի արքայությունը Հորը տեսնելու մեջ է՝ ըստ այնմ. «Ով Ինձ տեսավ, Հորը տեսավ» (Հովհ. ԺԴ 9): Որովհետև մարդու սիրտն արտի նման է՝ Աստծո խոսքի սերմն ընդունող, իսկ միտքը մշակն է: Պետք է արթնությամբ պահպանել ականջների և աչքերի դռները, որպեսզի որոմնացանը մուտք չգործի, ուստի ասում է. «Ամենայն զգուշությամբ պահի՛ր քո սիրտը, որովհետև նրանից է բխում 116 կյանքի աղբյուրը» (Առակ. Դ 23): Այսպիսով՝ առական արձանագրում է մարդու սկիզբն ու վախճանը:

Հիսուս առակը մեկնելուց և ուրիշ փոքրիկ առակներ էլ պատմելուց հետո շրջվում է դեպի աշակերտները և հարցնում. «Իմացարո՞ւք զայս ամենայն»: Աշակերտներն իրենց լսած մեկնություններից առանց վարանելու պատասխանում են. «Այո՛, Տէր»: Իրենց գոհունակությունն ու իմանալու մխիթարությունը Հիսուսի ասած Երկնքի արքայության քարոզները լսելու և ընդունելու արդյունք էր: Որպեսզի այդ իրենց մտքում լավ տպավորվի, Հիսուս ավելացնում է. «Իրավունք ունեք հասկացած լինելու գոհունակությունը հայտնել, որովհետև դուք, որ լսել եք իմ քարոզությունները, աշակերտել եք Երկնքի արքայությանը, դուք Ավետարանի ուսուցանողները կամ դպիրներն եք եղել, և ձեզ հետ ձեր նման Ավետարանի ուրիշ աշակերտներ էլ, նմանվում եք մի հարուստ տանտիրոջ, որ իր գանձերի մեջ ամեն տեսակի ինչք ու հարստություն ունի, դուք էլ, ձեր մտքի գանձից կարող եք հանել թե՛ Հին Օրենքի պատգամների նշանակությունը և թե՛ Նոր Օրենքի քարոզությունների իմաստը»¹:

Որոմների առակը լույս է սփռում Թագավորության երկակի բնույթի վրա. մի կողմից Թագավորությունն արդիական է ու թաքնված, մյուս կողմից՝ հավերժական ու լուսավոր: Այն նաև բացահայտում է Երկնային թագավորության և Երկրային թագավորության՝ ժամանակի ու տարածության միջև ի սկզբանե գոյություն ունեցող հարաբերությունը, որն ավարտվում է աշխարհի վախճանով: Առակի գլխավոր նյութը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ Աստծու թագավորությունը: Երկնային թագավորությունը կայանում է այն հրաշքով, որ հավատն է, և որը Քրիստոսի մեջ արտահայտում է նրա փառքով գալստյան խոստումը:

Արքայության խոկման վերաբերյալ իր մտորումները Քրիստոս արտահայտում է նաև Մատթեոսի Ավետարանի ԺԳ 31-ում. «Երկնքի արքայությունը նման է մանանեխի հատիկի, որ մի մարդ առնելով՝ սերմա-

¹ **Բերդուլյան Պ.** արք., Աղբյուր բացյալ (Ավետարանական առակների մեկնություն), Սուրբ Գրքի մեկնություններ, Դ, Ս. Էջմիածին, 2008, էջ 118:

նեց իր արտի մեջ»: Մանանեխը թզի սերմի նման է, որ փոքր է բոլոր սերմերից: Բայց երբ աճում է, բոլոր բանջարներից ավելի է մեծանում, մինչև որ Երկնքի թռչունները նստում են նրա ճյուղերի վրա:

Այլաբանորեն՝ մանանեխը մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսն է, ով խոնարհությամբ բոլոր մարդկանցից փոքր էր, բայց երբ մարդիկ, այսինքն՝ Հովսեփն ու Նիկողեմոսը, վերցրին Նրան ու թաղելով սերմանեցին գերեզման արտում, հարություն առնելով՝ աճեց և մեծ ծառ դարձավ, ինչպես Կենաց ծառը՝ դրախտում. «Եվ մեծ ճյուղեր տվեց»:

Նրա ճյուղերը տասներկու առաքյալներն էին, ովքեր աշխարհով մեկ տարածվեցին, և նախասահմանված հեթանոս իմաստուն թռչուններից շատերը հավատալով նրա ճյուղերի վրա թառեցին: Այս ծառը հույժ մեծացավ Դանիելի ծառի նման (Դան. Դ 7-9). նրա բարձրությունը հասավ երկինք, իսկ լայնությունը երկրի երեսին տարածվեց, նրա ներքևի մասում գազանները՝ հեթանոսներն են բնակվում, իսկ ճյուղերին հրեաների թռչունները թառում: Այս ծառի մեծ ճյուղերից մեկը սուրբ Պողոսն էր:

Խորհրդապես՝ մանանեխը Քրիստոսի Եկեղեցին է, որովհետև սա մանանեխի հատիկի նման խիստ փոքր էր, բայց երբ այս աշխարհի ազարակում Քրիստոսի կողի կրկնակի վտակներով ոռոգվեց, շատ մեծացավ, սուրբ վարդապետների ճյուղերն արձակեց, որոնց վարդապետության հովանու ներքո խոնարհ մարդիկ բնակվեցին, ովքեր թռչունների նման բարձրաթռիչ էին՝ ըստ այնմ. «Թող խոնարհ եղբայրը պարծենա իր բարձրությամբ» (հմմտ. Հակ. Ա 9):

Բարոյապես՝ մանանեխը արքայության և Սուրբ Ավետարանի խոկումն է, որը Քրիստոսի արքայության հայելին է: Երբ արքայությունը խոկմամբ մարդու սրտի մեջ է ընկնում, սկզբում մանանեխի հատիկի նման փոքր է, բայց երբ ամենօրյա խոկմամբ արմատանում է, զորանում, աճում է հույժ և առաքինությունների մեծ ճյուղեր արձակում, այսինքն՝ կուսության, աղքատության, խոնարհության և հեգության, մինչև գալիս է երկնային թռչուն Քրիստոսը և հաստատվում նրա ճյուղերի վրա¹:

Ուստի, ավետարանական խոսքերը, որոնք արքայության մասին են խոսում, նմանվում են կայծի, որ մանանեխի նման փոքր է, բայց երբ ընկնում է մարդու սրտի անտառի մեջ, մի խոսքից՝ ասես մի կայծից, բորբոքվում է Քրիստոսի սիրո հուրը, և բարոյական մանանեխից առաքինության ծառն է բուսնում:

Դարձյալ՝ արքայության խոկումը, որ Քրիստոսի խոսքից է բխում, անձրևների կաթիլների է նման, որոնք մանանեխի հատիկից էլ փոքր են,

¹<https://www.youtube.com/watch?v=I0h7edNOkec>,
<https://www.youtube.com/watch?v=S27qZBPm5uo>,
<https://www.youtube.com/watch?v=pdEgJAD5QOA>.

բայց շնորհների մեծամեծ գետերի պատճառ են դառնում, որով ամբողջ հոգին է ոռոգվում, ուստի առաքյալը հոգուտ մեզ պատվիրում է. «Վերին բաների մասին խորհեցեք, ուր Քրիստոսը նստած է Աստծո աջ կողմում» (Կող. Գ 2): Նման է նաև այն աղբյուրին, որ փոքր էր, բայց հորդեց և մեծ գետ դարձավ (Եսթ. Ա 10): Հավատքը կլոր մանանեխի նման շարժում է դների լեռները, և աղավնի Հոգին թռչուններ է ընդունում¹:

Այսպիսով՝ հակիրճ անդրադարձանք ավետարանական առակներին, որ մատնանշում են Երկնային արքայությունը, Տիրոջ համբերությունը և Տիրոջ գալուստը՝ ընդգծելով ավետարանական առակների աստվածաբանական նշանակությունը:

Нелли Жамкочан, ТЕОЛОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ЕВАНГЕЛЬСКИХ ПРИТЧ-
В статье представлены евангельские притчи и их богословские значения. Здесь мы приводим богословскую спецификацию, христологическую важность и толкование притч.

В притчах Иисус Христос выступает в роли Великого толкователя, учителя и проповедника. Этот метод представляет собой речь и учение Христа.

Таким образом, важно знать толкование притч, потому что через них Иисус Христос открывает Царство Небесное и посылает нам Любовь и Небеса Благословения.

Nelli Zhamkochyan, Theological importance of Evangelistic parables -
This article represents the Evangelical Parables and underlines their theological importance. Here we outline the theological specification, Christological importance and exegesis of Parables.

In parables Jesus Christ acts as a Great interpreter, teacher and preacher. This method represents the speech and teaching of Christ.

Thus, it is important to know the interpretaton of Parables because through them Jesus Christ reveals marvels of Heaven Paradise and sends to us Love and Heaven Blessings.

¹ Բերդուպյան Պ., նշվ. աշխատ., էջ 125-128:

**ԷՎԹԱՆԱԶԻԱՅԻ ՀԻՄԱՆԱԽՆԴՐԻ
ԿԵՆՍԱԲԱՐՈՑԱԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ
ՏԵՄԱՆԿՑՈՒՆՆԵՐԸ**

ՍՈՆԱ ԴԱՎԹՅԱՆ

Բանալի բառեր - մարդ, առողջություն, առողջությունը որպես արժեք, մահ, էվթանազիա:

Կենսաբարոյագիտությունը, ակադեմիկոս Ի.Տ. Ֆրոլովի պատկերավոր արտահայտությամբ, մի առանցք է, որի շուրջ պտտվում են կյանքի, առողջության և մահվան վերաբերյալ մարդկանց մտքերն ու զգացմունքները, և որոնց տեսանկյունից լուծվում են բազում հարցեր¹: Գիտատեխնիկական առաջընթացը հարստացրել է մարդկությանը կենսաբժշկական նոր գիտելիքներով ու տեխնոլոգիաներով՝ միաժամանակ հարուցելով ամենատարբեր սպառնալիքներ մարդու կյանքին և նրա արժանապատիվ մահվան իրավունքի իրագործմանը: Չի կարելի նաև չնկատել, որ ինտենսիվ բուժման, ռեանիմատոլոգիայի նորագույն տեխնոլոգիաների կիրառման շնորհիվ ներկայումս կյանքի և մահվան սահմանն աստիճանաբար անորոշ է դառնում, իսկ մահանալու գործընթացն արհեստականորեն երկարաձգվում է (վեգետատիվ վիճակ և այլն):

Ժամանակակից բժշկական կենսատեխնոլոգիաներն ընձեռել են հնարավորություն կարգավորելու սեփական կյանքի սահմանները, սակայն ինքնին այդ տեխնոլոգիաներն ի վիճակի չեն լուծելու էվթանազիայի, օրգանների փոխպատվաստման կամ մարդու կլոնավորման բարոյական հիմնախնդիրները: Խոսքն այստեղ ոչ թե պարզապես հիվանդի, բժշկի, գիտնականների բարոյական ընտրության, այլ ողջ մարդկության բարոյական ընտրության մասին է: XXI-րդ դարասկզբին մարդկությունը հայտնվել է յուրօրինակ երկրնտրանքի առաջ՝ էվթանազիան, օրգանների փոխպատվաստումը կամ մարդու կլոնավորումը և այլն բարի ք են, թե՛ չարիք:

Հայտնի է, որ «էվթանազիան հասկացությունն առաջացել է հունարեն երկու բառից՝ eu – բարիք, բարօրություն, thanatos – մահ: Այդ եզրույթն առաջինն օգտագործել է անգլիական փիլիսոփայության դասական Ֆրենսիս Բեկոնը՝ «Արժանապատվության և գիտությունների բազմապատկման մասինն աշխատությունում (1623): «Էվթանազիան հասկա-

¹ Загадка жизни и тайна человека: поиски и заблуждения. Беседа с акад. И. Т. Фроловым. «Вопросы философии», 1999, №8, с. 36-61.

ցության տակ նա հասկանում էր, թեթև, ոչ ցավագին մահը¹: Սակայն էվթանազիայի որպես փիլիսոփայական հիմնախնդրի խորաքննին ուսումնասիրությունը սկսվել է XX-րդ դարի 60-70-ական թվականներին, երբ կենսաբարոյագիտությունը սկսեց կայանալ որպես ինքնուրույն գիտակարգ²:

«Էվթանազիան ասելով հասկացվում է ցանկացած գործողություն կամ, ընդհակառակը, անգործություն, որն իր էությամբ կամ դիտավորությամբ հանգեցնում է մահվան: Այսինքն՝ իր ուղղակի նշանակությամբ, էվթանազիան բժշկի օգնությամբ կանխամտածված սպանությունն է³:

Դեռևս Վերածննդի դարաշրջանում եվրոպական երկրներում ձևավորվել է մարդկային անհատականության՝ որպես անկրկնելի անձի մասին գաղափարը: Հենց Եվրոպայում է սկսել ձևավորվել հումանիստական (մարդասիրական) էթիկան, որի գաղափարների ազդեցությամբ Նոր ժամանակներում պետությունների մեծ մասի օրենսդրության մեջ ներմուծվել է «կյանքի իրավունքե հասկացությունը: Հենց այդ շրջանում առաջին անգամ սկսել են խոսել էվթանազիա կիրառելու մարդու իրավունքի մասին: Հետագայում Ֆ. Նիցշեի «կյանքի փիլիսոփայությանն մեջ կարելի է գտնել էվթանազիայի, ինքնասպանության մարդու իրավունքի արդարացմանը համահունչ մտքեր: Զարգացնելով «կյանքի փիլիսոփայությանն գաղափարները, էկզիստենցիալիզմի հիմնադիրներ՝ Մ. Հայդեգերը, Կ. Յասպերսը, Ժ. Պ. Սարտրը, հենվելով ֆենոմենոլոգիայի մեթոդի վրա, զարգացրել են այն գաղափարը, ըստ որի մահվան վախը որոշում է մարդու գիտակցությունը: Մ. Հայդեգերի կարծիքով, մահը որպես ներքին հնարավորություն, այնուամենայնիվ, կյանքի անբաժան տարրն է, որը ցույց է տալիս մարդու արտաքին կեցության ողջ ոչնչությունը: Այդ իսկ պատճառով մահվան հետ շփումը մարդու կողմից ապրվում է որպես ինչ-որ ստեղծագործական ազդակ, յուրօրինակ կատարսիս: Մյուս բոլոր կենդանի էակներից միայն մարդը գիտի իր գոյության վախճանի մասին: Եվ որ մարդու միակ և հիմնական խնդիրն ամփոփված է կանսյան հայտնի հարցի մեջ՝ ինչպե՞ս ապրել⁴:

Դեռևս XX դարի 20-40-ական թվականներին Եվրոպայում էվթանազիան մեկնաբանվում էր որպես «կարեկցող սպանություն: Տարբեր երկրներում ձևավորվել էին էվթանազիայի կողմնակիցների ընկերություններ: 1935թ. Անգլիայում հիմնադրվել էր «Կամավոր էվթանազիայի ընկե-

¹ Бэкон Ф., Опыты или наставления нравственный, или политические. М., Политическая литература, т.2, 1971, с. 354-355.

² Տե՛ս Գյոտ Փ., Эвтаназия. Философские науки, 1990, №6, էջ. 62-68.

³ Демичев А. В., Дискурсы смерти: Введение в философскую танатологию. СПб, Медицина, 1997, с. 25

⁴ Հսոս Մարտինա X., Философия и современность. М., Политиздат, 1981, էջ. 125-126.

րությունը (հիմնադիր՝ Կ. Միլարդ): Ավելի ուշ, 1980 թ. այն վերանվանվել էր «Հանուն արժանապատիվ մահվան ընկերակցություն»: 1938թ. համանման ընկերություն ստեղծվեց ԱՄՆ-ում (հիմնադիր՝ Չ. Ֆ. Փոթեր): 1967թ. այն վերանվանվեց «Մտահոգություն մահվան մասին ընկերություն»:

Էվթանազիայի օրինականացմանն ուղղված բոլոր նախաձեռնությունները հիմնականում պայմանավորված էին ազատական արժեքների ու մարդու իրավունքների ակտիվ քարոզչությամբ: Մահվան նկատմամբ մարդու վերաբերմունքի հիմնախնդիրն ուսումնասիրվել է փիլիսոփայության ողջ պատմության ընթացքում: Ժամանակակից կենսաբարոյագիտության մեջ ձևավորվել է էվթանազիայի գնահատման երկու մոտեցում՝ ազատական և պահպանողական:

Ազատական մոտեցումը թույլատրելի է համարում էվթանազիան որոշ դեպքերում՝ ելնելով բժշկական ցուցումներից՝ այդ գործողության նկատմամբ իրավաբանական վերահսկողության պայմանով: Այդ շրջանակներում մշակվել են փաստարկներ, որոնցից երկուսը կարելի է գնահատել որպես բարոյագիտական-իրավաբանական մոտեցում: Ըստ էվթանազիայի կողմնակիցների փաստարկների՝ բնավ չի կարելի վերացական բարոյական դոգմաները վեր դասել մարդու իրական տառապանքներից. եթե դուք իրոք մարդասեր եք, ապա տառապյալի նկատմամբ սովորական խղճահարությունից կանցնեք անթույլատրելիի սահմանը և վերջ կտաք նրա տանջանքներին: Հենց այս մտածածին փաստարկի հիման վրա էվթանազիան մեկնաբանվել է որպես «գթասրտությունից դրդված սպանություն»: Այնուհետև՝ մարդն իրավունք ունի ինքն ընտրելու իր մահվան ժամանակը. նա իր կենսագրության միանձնյա տերն է, և ոչ ոք չպետք է պարտադրի նրան որոշում ընդունել՝ «շարունակել լ տառապալից կյանքը, թե՛ դրան վերջ դնել»¹:

Հաջորդ երկու փիլիսոփայական փաստարկները օգտապաշտական և գործնապաշտական (պրագմատիկ) բնույթի են: Դրանց կողմնակիցները պնդում են, թե բժշկական նորագույն տեխնոլոգիաներով կյանքն ամեն կերպ պահպանելն անխուսափելիորեն հանգեցնում է բնակչության ծերացմանը և անգործունակ հաշմանդամների թվի աճին: Ավելի ճիշտ կլինի հասարակության նյութական միջոցները, թանկարժեք ժամանակը և բարոյական ուժերը խելամտորեն ծախսել այն մարդկանց բուժման վրա, ովքեր կարող են վերադառնալ բնականոն, ակտիվ կյանքի և փոխհատուցել նրանց վրա ծախսված միջոցները: Վերջապես, շրջանառվում է նաև հեղոնիստական բնույթի այն փաստարկն, ըստ որի կյանքը մարդուն տրված է հաճույքի և վայելքների համար, երջանիկ լինելու և շրջապատողներին երջանկացնելու համար, ուստի անիմաստ է շարունակ կառչել

¹ Власов В. О., О привлекательности смерти и эвтаназии. Врач, 1999, №2, с. 44-45.

կյանքից, եթե առջևում տառապանքներն են և ինչ-որ մեկի համար բեռ լինելու տխուր հեռանկարը: Լավագույն ելքը մահն է՝ որպես անիմաստ չարչարանքների ավարտ:

Պահպանողական մոտեցման տեսանկյունից էվթանազիայի վերաբերյալ գնահատականները վիճելի են: Ուշադրություն դարձնենք, առաջին հերթին, «անբուժելիությունն հասկացության հարաբերական բնույթի, երկրորդ՝ հնարավոր իրավաբանական սխալի կամ չարաշահման վտանգի, երրորդ՝ «ապրելու պարտք և մեռնելու իրավունքն հասկացությունների վրա: Չարժե սահմանափակել մարդկային գոյության իմաստը օգուտի և հաճույքի հորիզոնով կամ «գթասրտությունից դրդված սպանությունն հասկացության երկիմաստությամբ: Կյանքն արհեստականորեն ընդհատելու բարոյական թույլատրելիության ազատական քարոզը՝ հասարակական և անհատական կյանքում նպաստում է ընկճախտային տրամադրությունների աճին: Բժշկությանը հայտնի են բազմաթիվ դեպքեր, երբ մարդիկ ասես հրաշքով ապաքինվել են՝ ի հեճուկս բժիշկների ախտորոշումների և կանխատեսումների: Բժիշկները երբեմն արձանագրում են քաղցկեղի պես սարսափելի հիվանդությունից ինքնուրույն բուժման դեպքեր, երբ մարդը ոչ միայն ապաքինվել է, այլև վերադարձել է լիարժեք կյանքի: Ասվածի լույսի ներքո «անբուժելիությունն հասկացությունը դառնում է իրոք հարաբերական և հազիվ թե այն կարող է ավելի ծանրակշիռ լինել, քան կշեռքի մյուս նժարը՝ հույսը, որը մարդուն տալիս է պայքարելու և չհանձնվելու ուժ՝ անգամ ամենաանհուսալի թվացող իրավիճակներում¹:

Կանգ առնենք նաև իրավաբանական սխալի կամ չարաշահման վտանգի խնդրի վրա:

Էվթանազիայի կողմնակիցները համոզված են, որ դրա ներառումը բժշկական պրակտիկայում մարդու բարոյական և սոցիալական առողջության համար ցավոտ չի լինի, եթե այն իրավաբանորեն գրազետ կանոնակարգվի և ենթարկվի պետական խստագույն վերահսկողության: Այստեղ առաջանում են մի շարք մտահոգիչ հարցեր, որոնք ստիպում են կասկածի տակ դնել նման պնդման արդարացիությունը: Միշտ էլ իրավաբանական մակարդակում առկա է «սայթաքելու և վտանգ, քանի որ անգամ ամենակատարյալ օրենքի տառից գատ, առկա է մարդկային գործոնը: Որչա՞փ պրոֆեսիոնալ ու բարոյական կլինեն այն մարդիկ, որոնց կվստահվի կոնկրետ մարդու վերաբերյալ էվթանազիայի որոշում կայացնելը:

Բոլորովին էլ ոչ անհիմն է այն ենթադրությունը, որ օրինականացված էվթանազիան՝ ելնելով դրա քրեական անպատժելիությունից, կարող է վերածվել անցանկալի մարդկանց հետ իսկական հաշվեհարդարի: Կեղծ

¹ Залманов А. С., Чудо жизни. Тысячи путей выздоровления. М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2002, с. 45-50.

ախտորոշում կատարելու համար, որի արդյունքում կարող է կյանքից զրկվել «ոչ այնքան հիվանդը, կարող են լինել տարբեր շահագրգռող խթաններ՝ կաշառում, հաշվեհարդարի սպառնալիք, բուժաշխատողի անձնական անբարյացակամություն և այլն: Քրեական նպատակներով կարող է օգտագործվել նաև կամավոր էվթանազիան, քանի որ «թեթև մահվանն համաձայնություն կարելի է կորզել անգիտակից վիճակում գտնվող կամ նույնիսկ գիտակից վիճակում գտնվող մարդուց՝ մերձավորներին չվնասելու սպառնալիքով:

Էվթանազիան իրավաբանորեն հիմնավորելու ցանկացած փորձը կարող է հանգեցնել բժշկության և ընդհանուր առմամբ հասարակության քրեականացմանը: Քննարկելով էվթանազիայի խնդրաշարը, մենք պետք է մեզ հարց տանք. ո՞րն է առաջնային՝ կյանքը, թե՞ մահը, ո՞րի վրա պետք է շեշտը դնել և ի՞նչը պետք է պաշտպանենք առաջին հերթին: Արդյոք մարդն ունի՞ կյանքից ինքնակամ հեռանալու իրավունք: Բարոյական տեսանկյունից թույլատրելի՞ է խոչընդոտել մարդու որոշումը՝ վերջ տալու անտանելի տառապանքներին՝ մահ ընդունելով:¹

Առողջապահության բնագավառում անցկացված բազմաթիվ սոցիոլոգիական հետազոտությունները հաստատում են, որ հիվանդ մարդը մեծամասամբ պահպանում է ապրելու ցանկությունը՝ նույնիսկ ամենատանջալից իրավիճակներում: Որքան դաժան են փորձությունները, այնքան մարդը համառորեն է կառչում կյանքից: Մյուս կողմից, գիտենք, որ լինում են կամավոր մահվան դեպքեր, որոնք արտառոց չեն: Ինքնասպանությունների քանակը բնավ ոչ միշտ է ուղղակիորեն կապված կյանքի որակի հետ: Բարեկեցության բարձր մակարդակ ունեցող եվրոպական երկրներում բավականին բարձր է ինքնասպանությունների տոկոսը, որի պատճառը դեպրեսիան է՝ մարդկային քաղաքակրթության հիմնական հիվանդությունը: Կյանքից հրաժարվելը հաճախ պատճառաբանվում է ոչ այնքան տառապանքներով, որքան դրանց դիմակայելու անընդունակությամբ, ապրելու ցանկության բացակայությամբ²:

Միայն առաջին հայացքից է էվթանազիա կիրառելը թվում զուտ բժշկական թեմա: Իրականում այդ խնդրի բոլոր եզրերը ուղղակիորեն մեզ դուրս են բերում դրա հասարակական, արժեքանական և փիլիսոփայական իմաստավորման մակարդակ: Այս թեման չի կարող լինել միայն բժշկության առանձնաշնորհը, այն պետք է բաց լինի տարբեր ոլորտների մասնագետների՝ իրավաբանների, սոցիոլոգների, հոգեբանների և առա-

¹ **Иванюшкин А. Я.**, Здоровье и болезнь в системе ценостных ориентаций человека. Вестник АМН СССР, 1982, №4, с. 45-52.

² **Марков Б. В., Солонин Ю. Н., Шилков Ю. М.**, Жизнь как предмет философских размышлений. Социально-политический журнал, 1996, №4, с. 112-113.

ջին հերթին կենսաբարոյագետների և փիլիսոփաների համար, քանի որ կապված է իրական կյանքի բարոյահուզական կողմերի հետ, որոնց հետ վաղ թե ուշ կարող ենք առնչվել յուրաքանչյուրս: Մահվան խնդրակարգը քննարկելիս հարկավոր է առանձնահատուկ ուշադրություն դարձնել ոչ միայն ինքնին էվթանազիայի փաստին, այլև դրա անուղղակի հետևանքներին: Ոչ մի դեպքում չի կարելի թույլ տալ, որպեսզի մարդասիրության վերաբերյալ մեր պատկերացումները զարգանան «թեթև մահը» իրավաբանորեն օրինականացնելու և բարոյապես արդարացնելու ճանապարհով:

Մահվան փիլիսոփայության տեսանկյունից խոշոր սխալ կլիներ իրար հետ նույնացնել մահը և մահանալը: Մահանալն ունի իր ֆիզիոլոգիական, հոգեկան և սոցիալական արժեզրեքը: Մահանալը սկսվում է ավելի վաղ, երբ մարդը սկսում է աստիճանաբար հրաժարվել ստեղծարար գործունեությունից, ակտիվ գործելակերպից, սկսում է ենթարկվել հոգնության, բարոյական և հոգեկան ընկճվածության տրամադրություններին: Մարդկային հոգու տևական ընկճվածության և անվստահության վիճակը մի քայլ է դեպի մահը: Մարդը, էկզիստենցիալ փիլիսոփայության տեսանկյունից, մահանում է աստիճանաբար և երկար, անձնական նպատակների, սիրո և ատելության տենչանքների մահվան հետ միասին: Մահը ներհյուսված է մեր անհատական և հասարակական կյանքին՝ բազմաթիվ թելերով: Մահը հանդիսանում է մարդկային գործերի և ապրած ժամանակի հզոր կարգավորիչը: Մահվան հանդեպ իսկական փիլիսոփայական, արժեքային վերաբերմունքը զգաստացնում է ողջերին, շոշափելի է դարձնում նրանց համար կյանքի իմաստը¹: Ըստ էության, կենսաբարոյագիտությունը մեզ ուսուցանում է, որ մարդու հարաբերությունն իր կյանքի, առողջության և մահվան, առհասարակ ողջ կենսաշխարհի հետ միայն հայեցողական, տեսական և անհույզ չէ, այլ լինելով առաջին հերթին պրակտիկ հարաբերություն, միշտ ունի հուզական երանգավորում, միշտ ներառում է նաև որոշակի բարոյագիտական գնահատական: Ինչպես արդարացիորեն նշում է փիլիսոփա Ի. Ն. Սմիրնովը՝ «Կենսաբարոյագիտությունը որպես բժշկական գիտության և պրակտիկայի ոլորտ, կենսաբժշկության և մարդկանց բուժման բժշկական նոր տեխնոլոգիաների դերի և նշանակության փիլիսոփայական-աշխարհայացքային իմաստավորման և արժեքանական գնահատումների խիստ կարիք ունի»²:

Մարդկային կյանքի արժեքի հարաբերականացման գործընթացը հաղթահարելը պետք է սկսել դեռևս չձևված մարդու սաղմի կյանքի և

¹ Դավթյան Ս. Ա., *Հարությունյան Ս. Ա.*, Կյանքի և առողջության պրակտիկ փիլիսոփայություն, Երևան, Նաիրի, էջ 16:

² Смирнов И. Н., Философские измерения биоэтики. «Вопросы философии», 1987, № 12, с. 83.

մահվան շեմին հայտնված մարդու կյանքի նկատմամբ հասարակության մեջ արժեքային վերաբերմունք ձևավորելուց:

Արդի բժշկությունն ունակ է դառնում ոչ միայն բուժելու մարդուն, այլև կառավարելու նրա ողջ կյանքը: Էապես փոխվում է բժշկության հնարավորությունների դաշտը, այն ձեռք է բերում կյանք «տալու-շնորհելու», մահը «վերահսկելու» սկզբունքորեն նոր հնարավորություններ: Դա պահանջում է կյանքի առողջության և մահվան խնդրաշարի նկատմամբ կենսաբարոյագիտական, փիլիսոփայական իմաստավորման նոր մակարդակ:

Сона Давтян, Биоэтические и философские взгляды на проблемы эвтаназии - В статье рассматриваются некоторые биоэтические и философские вопросы жизни и здоровья человека. Философский анализ проблемы эвтаназии показал, что философская мысль XX-го и XXI-го вв. рассматривает смерть не как нечто чуждое человеческому существованию, а как экзистенциальный компонент самой жизни. Причем философски трактуются не только граничащие вопросы жизни и смерти, но и экзистенциальные основы человеческой жизни, то есть свободы и ответственности.

Sona Davtyan, Bioethical and philosophical views of the problem of euthanasia - The article discusses some of the bioethical and philosophical questions of human life and health. The philosophical analysis of the problem of euthanasia has shown that the philosophical mind of the 20-21st centuries doesn't view death as an alien to human existence, but as an existential component of life itself. Not only the problems of life-death bordering situations are implemented philosophically, but also the existential bases of human life i.e. freedom and responsibility.

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ

ՀԱՅ-ԹՈՒՐԳԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԼԵՈՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴՐԻ ՏԻՐՈՒՅԹՈՒՄ

ԱՖՍԱՆԵՋ ՇԻՐԱՆԻ

Բանալի բառեր – Լեռնային Ղարաբաղ, հայ - թուրքական հարաբերություններ, հիմնախնդիր, պատերազմ, Կովկաս, տարածաշրջան, քաղաքական, կայունություն, զարգացում:

1. Հարավային Կովկասի էթնոկրոնական իրավիճակը

Ամբողջ պատմության ընթացքում կովկասյան տարածաշրջանը իր աշխարհաքաղաքական դիրքի շնորհիվ եղել է Արևելքի և Արևմուտքի խաչմերուկը և մրցակցության բեմահարթակը: Տարածաշրջանը 7-րդ դարից ի վեր, կարելի է ասել, եղել է իսլամական և քրիստոնյա աշխարհի սահմանը: Այս տարածաշրջանը գտնվել է ցարական, սեֆյան և օսմանյան, իսկ վերջին դարի ընթացքում տարածաշրջանային ուժային տերությունների՝ Ռուսաստանի, Իրանի և Թուրքիայի ուշադրության կենտրոնում: Եվրասիական մայրցամաքի՝ Կասպից և Սև ծովերի ափերի արանքում ընկած կովկասյան տարածաշրջանը ժամանակակից աշխարհի քաղաքական զարգացումների հետևանքով եղել է էթնոքաղաքական հակամարտությունների, բախումների և պատերազմների թատերաբեմ:

Հարավային Կովկասում ապրում են հայեր, ադրբեջանցիներ, վրացիներ և ուրիշ ազգեր: Ըստ Կենտրոնական հետախուզական գործակալության (The Central Intelligence Agency-CIA)¹ էլեկտրոնային բազայի վերջին տվյալների, տարածաշրջանի երեք հանրապետությունների բնակչության ընդհանուր թիվը կազմում է 18227566 մարդ, այդ թվում՝ Հայաստանի² բնակչությունը՝ 3,011,609³ (2021.), Ադրբեջանի բնակչությունը⁴

¹ <https://www.cia.gov/the-world-factbook/> (2021)

² Border countries (4): Azerbaijan 996 km, Georgia 219 km, Iran 44 km, Turkey 311 km

³ Age structure 0-14 years: 18.64% (male 297,320/female 265,969) 15-24 years: 11.63% (male 184,258/female 167,197) 25-54 years: 43.04% (male 639,101/female 661,421) 55-64 years: 14.08% (male 195,754/female 229,580) 65 years and over: 12.6% (male 154,117/female 226,607) (2020 est.)

⁴ Border countries (5): Armenia 996 km, Georgia 428 km, Iran 689 km, Russia 338 km, Turkey 17 km.

10,282,283¹ (2021), Վրաստանի բնակչությունը՝ 4,933,674 (2021) մարդ: Հայաստանը երեք անդրկովկասյան հանրապետությունների միջև 98.1% հայ բնակչությամբ միատարր (ոչ բազմազգ) հանրապետություն է: Ադրբեջանը և Վրաստան բազմազգ հանրապետություններ են: Ադրբեջանի բնակչության 91.6%-ը ադրբեջանցիներ են, 2% լեզգիներ, 1.3% ռուսներ, 1.3% թալիշներ, 2.4% այլ ազգեր²: Վրաստանի բնակչության 83.8%-ը վրացիներ են, 6.5%-ը՝ ադրբեջանցիներ, 5.7%-ը՝ հայեր, 1.5%-ը՝ ռուսներ, 2.5%-ը՝ այլ ազգեր: (Ավելի մանրամասն տե՛ս վերոհիշյալ էլեկտրոնային բազայում): Ներկայումս Ադրբեջանում ազգությամբ ադրբեջանցիները կազմում են երկրի ավելի քան 90 տոկոսը, իսկ ազգությամբ դադստանցիները ավելի քան 3 տոկոս և ռուսները՝ 2,5 տոկոս:³

2. Հարավկովկասյան տարածաշրջանի հակամարտությունները

Իրականում հարավկովկասյան տարածաշրջանի հակամարտությունները և դրանց դրդապատճառները պատմական ժառանգություն են այս տարածաշրջանի համար: Վերջին տասնամյակների ընթացքում այս տարածաշրջանը ականատես է եղել էթնիկական, քաղաքական և տարածքային հակամարտությունների: Հայ-թուրքական և հայ-ադրբեջանական հակամարտությունները Մերձավոր Արևելյան տարածաշրջանի երկու հիմնական և փոխկապակցված հակամարտություններն են: Հայ-թուրքական հակամարտության պատմական արմատները ընդգրկում են երկհարյուրամյա մի ժամանակաշրջան, որի առաջին նշանները արտահայտվում են Ադրիանապոլիսի պայմանագրից (1829թ.) հետո, իսկ ավելի ուշ՝ իր գագաթնակետին են հասնում Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո՝ կապված 1915թ. հայոց ցեղասպանության հետ:

Հարավային Կովկասի հակամարտությունները կարելի է բաժանել երկու հիմնական խմբերի.

1) Ինքնավարության արժեզրկմամբ պայմանավորված հակամարտություններ՝ ղարաբաղյան⁴, արխազական և հարավօսական հակամարտությունները, որոնք ազգերի ինքնորոշման իրավունքի համաձայն՝

¹ Age structure 0-14 years: 22.84% (male 1,235,292/female 1,095,308) 15-24 years: 13.17% (male 714,718/female 629,494) 25-54 years: 45.29% (male 2,291,600/female 2,330,843) 55-64 years: 11.41% (male 530,046/female 634,136) 65 years and over: 7.29% (male 289,604/female 454,769) (2020 est.)

² Estimates from “The World Factbook” Central Intelligence Agency. Available at: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/aj.html>

³ Estimates from “The World Factbook” Central Intelligence Agency. Available at: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/am.html>

⁴ Ղարաբաղյան հակամարտության իրավական ու քաղաքական փաստերի ու փաստարկների մասին տե՛ս. **Մանասյան Ա.**, Ղարաբաղյան հակամարտություն իրավաքաղաքական փաստերի ու փաստարկների նվազագույն փաթեթ, Եր., 2008:

Մանասյան Ա., Ղարաբաղյան ազատամարտը հայոց քաղաքական գիտակցության հայելու, Եր., 2003:

ձգտում են անկախության: Տվյալ երեք շրջանները փորձում են ճանաչվել և դուրս գալ Ադրբեջանի և Վրաստանի կազմից:

Հարավային Օսեթիան և Լեռնային Ղարաբաղը անկախացել են Վրաստանի և Ադրբեջանի կազմից, սակայն նրանց անկախությունը չի ճանաչվել Ադրբեջանի և Վրաստանի կողմից: Ադրբեջանը Լեռնային Ղարաբաղի ինքնորոշման հարցի վերաբերյալ պնդում է, որ այդ ոչ թե Ղարաբաղի հայ ժողովրդի ինքնորոշման խնդիր է, այլ Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև տարածքային վեճ¹: Բաքուն հակամարտությունը որակում է որպես Հայաստանի կողմից «ագրեսիա»՝ ուղղված Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականության դեմ²:

Միջազգային հանրության կողմից կատարած աշխատանքները վերոհիշյալ երեք հակամարտությունները կարգավորելու ուղղությամբ էական փոփոխությունների չեն հանգեցրել: «ԵԱՀԿ-ն և այլ միջազգային մարմիններ մասնակցել են բանակցությունների գործընթացին, սակայն արձանագրելով որոշ համեստ նախնական արդյունքներ, ցավոք, պետք է նշենք, որ երեք հակամարտություններն էլ դեռ փակուղում են», - գրում է պրոֆ. Ն. Քոթանջյանը³: Իսկ ԼՂ-ի հակամարտության դեպքում, ինչպես ցույց տվեց վերջին զարգացումները, հանգեց 2020թ. արցախյան երկրորդ պատերազմին:

2) ՀՀ և Թուրքիայի հակամարտությունը: 1991թ. Խորհրդային Միության փլուզումը նշանակալից հետևանքներ ու մեծ ազդեցություն թողեց տարածաշրջանում և միջազգային ասպարեզում: Այս փլուզման առավել ակնհայտ ազդեցությունը Կովկասում և Կենտրոնական Ասիայում հանգեցրեց աշխարհաքաղաքական զգալի վակուումի: Դրա հետևանքով արմատական փոփոխություններ տեղի ունեցան խնդրո առարկա տարածաշրջանի հակամարտությունների, տնտեսական և քաղաքական ճգնաժամերի և շահագրգիռ երկրների դերակատարության և գործելակերպի ոլորտում:

ՀՀ և Թուրքիայի փոխհարաբերություններին առնչվող հրատապ թեմայի հետ կապված երկու երկրների համադրությունը և հակադրությունը, խնդրո առարկա փոխհարաբերությունների տարածաշրջանային

¹ Այս կապակցությամբ մանրամասն տե՛ս **Kotanjian H. S.**, Ethnic Conflicts in Kosovo and Nagorno Karabakh in Comparative Perspective. “Center for Defense Information”. <http://www.cdi.org/issues/Europe/kotanjian.html>.
http://www.harvardbssp.org/files/2005/presentation/publications/KOTANJIAN_THE_SOUTH_C_AUCASUS_DEVELOPING_ENG.pdf

² **Քոթանջյան Ն.**, Հայաստանի ազգային անվտանգության ռազմավարության մշակման ուղեցույցները տարածաշրջանային անվտանգության ճարտարապետության համատեքստում, Եր., 2008, էջ 71:

³ **Քոթանջյան, Ն.**, նշվ. աշխ., էջ 72:

առաջնահերթությունը և կարևորագույն նշանակությունը հանգեցնում են նրան, որ հիմնահարցը դուրս է գալիս է զուտ տեղական շրջանակներից և երևակվում աշխարհաքաղաքական զարգացումների համատեքստում:

Կողմերի տարաձայնությունները ընդհանուր պատմական անցյալի մասին, հանցագործությունների փոխհատուցման և տարածքային վեճերի ու փոխադարձ վստահության պակասի պատճառներով, առ այսօր հայ-թուրքական հակամարտությունը մնում է աշխարհի չլուծված հակամարտությունների շարքում:

Ի դեպ, արդի Հայաստանի երկրառագմավարական գերակայությունների սահմանման պարագայում խնդիրը, ինչպես դիտարկել են քաղաքագետները, քննվել է երկշերտ կտրվածքով՝ միջազգային ու տարածաշրջանային՝ իմաստավորելով նրանց պատկերացումները արդի Հայաստանի նկատմամբ ու դրանց հակադարձումը:¹

Ինչ վերաբերում է Թուրքիայի միջազգային քաղաքական իրավիճակին, ապա տարածաշրջանային համատեքստում Թուրքիան ներգրավված է Մերձավոր Արևելքում՝ Եգիպտոսի և Լիբիայի ծանր անցումային փուլերի գործընթացների մեջ և հանդես է գալիս ընդդեմ Սիրիայի և Իրանի: Թուրքիան ներգրավված է նաև տարածաշրջանային այլ խնդիրներում, ինչպիսիք են՝ Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտությունը, Կիպրոսի և Հայաստանի հետ հարաբերությունների կարգավորման հիմնահարցերը: Հետևաբար, կարելի է եզրակացնել, որ ներկայումս Հայաստանը Անկարայի համար արտաքին քաղաքականության առաջնահերթություն չէ², բայց բավարար առաջնահերթություն է Հարավային Կովկասի կտրվածքով:

3. Ռուսաստանը և հայ-թուրքական հակամարտությունը

Նախկին ԽՍՀՄ-ի ազգային փոքրամասնությունների ինքնավարության հայեցակարգի արժեզրկումը նպաստել է ընդհանուր անկայունությանը Կովկասում: Ընդհանուր առմամբ Ռուսաստանը Կովկասում բնիկների նկատմամբ իրականացրել է հետևյալ քաղաքականությունը.

1. գերծ մնալ այն ամենից, ինչը կարող է թուլացնել Ռուսաստանի ուժը տարածաշրջանում,

2. ստեղծել առևտրային հարաբերություններ, առաջացնել այնպիսի պահանջումներ, որոնց կարիքը նրանք դեռևս չունեն,

3. պահպանել շարունակական հակամարտությունների իրավիճակ տարածաշրջանի տարբեր ազգերի միջև և երբեք չմոռանալ, որ նրանց միասնությունը կարող է ճակատագրական լինել Ռուսաստանի համար:

¹ **Շիրինյան Լ.**, Նոր աշխարհակարգը և Հայաստանը /Երկրաքաղաքական-քաղաքակրթական ակնարկ/, Եր., 2010, էջ 10:

² **Phillips D. L.**, Diplomatic History: The Turkey-Armenia Protocols, Institute for the Study of Human Rights in collaboration with the Future of Diplomacy Project, Harvard Kennedy School, 2012.

4. բացարձակապես կանխել նրանց հնարավոր կապերը Թուրքիայի և Պարսկաստանի հետ:¹

Ռուսաստանը ողջունել է Թուրքիայի և Հայաստանի միջև հակամարտության կարգավորումը՝ այն համարելով տարածաշրջանի խաղաղության միջոց: Մոսկվան փորձել է որպես տարածաշրջանային տերություն, իր ավանդական և առանցքային դերը ցուցադրել Թուրքիա-Հայաստան հարաբերությունների բարելավման հարցում: Ռուսաստանը փորձում է իր այս դիրքից օգտվելով բարելավվել իր հարաբերությունները Ադրբեջանի և Թուրքիայի հետ: Իսկ հիմնվելով իր տարածաշրջանային շահերի և նպատակների վրա՝ քայլեր ձեռնարկել նաև չեզոքացնելու Վաշինգտոնի՝ քաղաքական և տնտեսական միջոցներով տարածաշրջանից Ռուսաստանին հեռու պահելու նպատակները:

Մոսկվան սույն նպատակներին հասնելու համար փորձում է շահել տարածաշրջանի երկրների վստահությունը և այդ ուղղությամբ որոշակի հաջողություններ է ձեռք բերել: Պետք է նշել, որ Հայաստանը տնտեսական, քաղաքական և անվտանգության տարբեր կախվածությունների պառճառով, Թուրքիայի հետ իր հարաբերությունները կարգավորելու հարցում նկատի է առնում Կրեմլի պաշտոնյաների խորհուրդները:

Ըստ վերոհիշյալի՝ կարելի է եզրակացնել, որ Ռուսաստանը ձգտում է վերականգնել իր առաջատար դերը տարածաշրջանում իր ռազմական կապերը վերականգնելու միջոցով՝ հատկապես երկարաձգելով Հայաստանի հետ պայմանագրերը, որոնք շեշտադրում են էներգետիկ համագործակցությունը (միջուկային էներգետիկ բնագավառում համագործակցությունը Հայաստանի, իսկ գազի գնումները՝ Ադրբեջանի հետ): Ռուսաստանը այս միջոցով ձգտում է առաջատար դեր ունենալ Լեռնային Ղարաբաղի բանակցություններում: Ռուսաստանը Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության մեջ չկարողացավ չեզոք դիրքորոշում պահպանել: Ռուսաստանի դերը բանակցություններում ազդեցիկ է, քանի որ առանց նրա համաձայնության հակամարտող երկրները չեն կարող արդյունքի հասնել: Միննույն ժամանակ, Ռուսաստանը այլևս ի վիճակի չէ կառավարելու իրադարձությունների ընթացքը տարածաշրջանում, ինչը վկայում է իրավիճակի վատթարացումը Հյուսիսային Կովկասում²:

Ռուսաստանը Հայաստանի և Թուրքիայի, ինչպես նաև Ադրբեջանի հետ ռազմավարական, անվտանգության և առևտրային շահեր ունի: Մոսկվայի կարճաժամկետ ռազմավարական շահերը սպասարկում են

¹ **Cornell Svante E.**, Small Nations and Great Powers, A Study Etnopolitical Conflict in the Caucasus, 2005, p. 16.

² **Boonstra, Jos. Melvin, Neil.** “Challenging the South Caucasus security deficit”, FRIDE, 2011, p. 10. www.fride.org/download/WP108_South_Caucasus_Eng.pdf

երկու երկրների՝ Հայաստանի և Թուրքիայի հետ լավ հարաբերությունների ապահովմանը. Մոսկվան հետապնդում է մշակված քաղաքականության՝ հասնել մարտավարական ձեռքբերումների երկու երկրների հետ: Չնայած Թուրքիան նրա ավելի մեծ գործընկերն է, սակայն միաժամանակ Ռուսաստանի երկարաժամկետ ռազմավարական մրցակիցն է:¹

1995 թ. Ռուսաստանը ճանաչել է հայոց ցեղասպանությունը: Ռուսաստանը և Հայաստանն ունեն համագործակցության երկար պատմություն: Հայաստանը ռազմական կախում ունի Ռուսաստանից, որն անհրաժեշտ է Հայաստանի գոյատևման համար: Ռուսաստանը փորձում է վերահսկել Հայաստանի էլեկտրաէներգիայի արտադրության և բաշխման համակարգը, ինչպես և երկաթուղային ցանցը: Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև անվտանգության կապերը նույնպես լայն ոլորտ են ընդգրկում: 2010 թվականին Ռուսաստանը և Հայաստանը երկարաձգել են ՌԴ 102-րդ ռազմակայանի տեղակայումը Գյումրիում՝ մինչև 2044թ.: Ռուսական զորքերը ապահովում են Հայաստանի սահմանների անվտանգությունն ու վերահսկողությունը թուրք-հայկական սահմանի երկայնքով:

Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև Անվտանգության համագործակցությունը ընդլայնվում է նաև Հավաքական անվտանգության պայմանագրով (ՀԱՊԿ), որին 1992 թ. մայիսի 15-ին միացել է Հայաստանը: 1999 թվականին Հայաստանը և ՀԱՊԿ-ի հինգ այլ անդամ երկրներ երկարաձգել են իրենց մասնակցությունը այդ կազմակերպությանը: Սակայն նույն տարվա ապրիլին Վրաստանը, Ուզբեկստանը, Ուկրաինան, Ադրբեջանը և Մոլդովան դուրս են եկել և ստեղծել են մի արտադաշինքային միավորում, որ նրա անդամ երկրների անվան սկզբնատառերով կոչվում է «GUUAM»² (Ժողովրդավարության և տնտեսական զարգացման կազմակերպություն):

Ռուսաստանը շարունակում է գենք վաճառել և՛ Հայաստանին և՛ Ադրբեջանին, չնայած երկու երկրների միջև առկա է ԼՂ հակամարտությունը:³ Ռուս-թուրքական հարաբերությունների հայկական ընկալումը նույնպես ներթափանցված է կարծրատիպերով և տագնապնդում: Կարծիքներ կան, որ Ռուսաստանը և Թուրքիան հնարավոր է համաձայնության գան տարածաշրջանային մի նախագծի շուրջ, որը կարող է վտանգել Հայաստանի շահերը:

¹ David L. Phillips, DIPLOMATIC HISTORY: The Turkey-Armenia Protocols, Institute for the Study of Human Rights in collaboration with the Future of Diplomacy Project, Harvard Kennedy School, 2012.

² <http://www.globalsecurity.org/military/world/int/guam.htm>

³ David L. Phillips, 2012.

Սակայն Ռուսաստանը շարունակում է պնդել, որ հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորումը դիտարկվի անկախ Լեռնային Ղարաբաղի հարցից:

4. Հայաստանը և Թուրքիան որպես Կովկասյան տարածաշրջանի դերակատարներ

Հարավային Կովկասի երկրների ռազմավարական նշանակության մասին թուրքագետ ակադ. Ռ. Սաֆրաստյանը ներկայացնում է հետևյալ բնութագրումը: Կովկասյան տարածաշրջանի յուրաքանչյուր երկիր ռազմավարական հատուկ նշանակություն ունի: Տարածաշրջանում ռազմավարական նշանակություն ունեն Ադրբեջանի նավթային դիրքը, Վրաստանի տարանցիկ լինելը, Թուրքիայի կարևորությունը որպես Արևելքի և Արևմուտքի միջև կամուրջ, և Հայաստանի աշխարհաքաղաքական և ռազմավարական դերը ուժերի հավասարակշռությունը կայունացնելու կամ փոխելու հարցում:

Տարածաշրջանի երկրների ռազմավարական նշանակությունից կարելի է եզրակացնել, որ «Հայաստանը դառնում է «բանալի» պետություն տարածաշրջանում: Եթե Ադրբեջանը նավթ ունի, իսկ Վրաստանը կարևոր է որպես տարանցիկ պետություն, ապա երբ կասկածի տակ է առնվում Վրաստանի տարանցիկ լինելու հանգամանքը, կասկածի տակ է ընկնում նաև ադրբեջանական նավթի գործոնը: Այդպիսով մեծանում է Հայաստանի դերն ու նշանակությունը տարածաշրջանում»¹:

Թուրքիայի վերահսկողության ոլորտներում գործող Միջերկրական, Էգեյան և Սև ծովերը, Բոսֆորի և Դարդանելի ռազմավարական նեղուցները այս երկրի հատուկ ռազմավարական դիրքերից են համարվում, քանի որ այն բոլոր նավերը, որոնք Էգեյան և Սև ծովերի միջև են շարժվում, ստիպված են ավելի քան 320 կմ անցնել Թուրքիայի ջրերի միջով: Թուրքիայի նեղուցները միակ ելքն են Ռուսաստանի սևծովյան նավատորմի համար: Համաձայն որոշ տեսությունների՝ ելք դեպի ծով համարվել է որպես ազգային ուժի հիմքը: Ալֆրեդ Մահանը ծովերի և, հատկապես, ռազմավարական նեղուցների վերահսկողությունն անհրաժեշտ է համարել գերտերությունների համար, ինչը հայտնի է «Մահանի ծովային ուժ» ձևակերպմամբ²: Աշխարհաքաղաքական տեսակետից, քանի որ Թուրքիան եվրասիական տարածաշրջանի շփման տարածք է,

¹ Սաֆրաստյան Ռ., <http://www.tert.am/am/news/2008/10/01/safrastyanruben/>, Արմենպրես,

² Մանրամասն տե՛ս.

ֆալտզգրաֆ, «Դոնրտի, Ջիմզ, ֆալտզգրաֆ, րաբրտ, նշրիե հայ տեարսս Ծր րոաբտսս Բսն ալալ, տրճեա աոստ Բոռդդ, Էլսրսսա Էսս, նսր Գոսս, 1388, սս 113-114.

Doegherty James E., Pfaltzgraff Robert L., (1981) Contending Theories of International Relations A Comprehensive Survey.

համարվում է ծովային և ցամաքային ռազմավարական կապ¹:

Թուրքիան փորձում է լրացնել ԽՍՀՄ փլուզման հետևանքով առաջացած բացը: Սակայն այս նպատակին հասնելու համար որոշ խնդիրների առջև է կանգնել, որոնցից ամենակարևորը Լեռնային Ղարաբաղի և Հայաստան-Թուրքիա հակամարտությունն են: Այս խնդիրները ազդում են Թուրքիայի տարածաշրջանային և միջազգային դերակատարության վրա:

Ռազմավարական առումով Հայաստանի սերտ հարաբերությունները Ռուսաստանի և Իրանի հետ նույնպես պետք է դիտարկել Թուրքիայի հետ հարաբերությունների համատեքստում: Հայաստանում հաճախ են դատապարտում Թուրքիային և Ադրբեյջանին՝ համաթուրքական քաղաքականություն վարելու համար: Ըստ պրոֆ. Ն. Հովհաննիսյանի՝ հայերը համարվում են դեպի Կենտրոնական Ասիա թուրքական տարածմանը խոչընդոտող գործոն: Պարզ է, որ թուրքական ծավալումը, պանթուրքիզմը և թուրքական գոտին Բալկաններից մինչև Չինաստան և Սիբիր՝ մեծ սպառնալիք է բոլոր ոչ թուրք ժողովուրդների և երկրների համար, որ գտնվում են այդ հսկայական տարածքում: Հարկ է նշել, որ այդ ընդհանուր վտանգը կիսթանի Ռուսաստանի, Հայաստանի, Իրանի և այլ երկրների մերձեցումը:²

Այդ ուղղությամբ Հայաստանում ազդեցիկ և որոշակի շրջանակներ բացահայտորեն վկայակոչում են համաթուրքական վերոհիշյալ սպառնալիքը՝ հետամտելով կառուցելու համագործակցության ուժեղ առանցք՝ Հայաստանի, Ռուսաստանի և Իրանի հետ: Նման առանցքի հիմնական նպատակը, բնականաբար, ուղղված է կանխելու Թուրքիայի ազդեցության տարածումը Կովկասում և Կենտրոնական Ասիայում, նաև՝ Մերձավոր Արևելքում:

Ինչպես նշվեց, Թուրքիան փորձում է տարածաշրջանում ներկայանալ որպես առանցքային երկիր: Վերջին տարիների ընթացքում, չնայած ռազմական սերտ հարաբերություններ են ստեղծված Անկարայի և Թբիլիսիի միջև, Թուրքիան փորձում է պահպանել իր հավասարակշռված հարաբերությունները նաև Մոսկվայի հետ³:

Օգտվելով Կովկասում ունեցած իր աշխարհաքաղաքական դիրքից՝ Թուրքիան փորձում է էներգետիկ ռեսուրսների փոխանակման նե-

¹ احمد رضا محمد علي مدي، ايران - تركيه؛ موقعيت هاي استراتژيك و ژئواكونوميك، روزنامه اطلاعات، شنبه 17 بهمن /2009թ./1388

² Hovhannisyan, N., The Foreign Policy of Armenia, Yerevan, Noyan Tapan, 1998, p 39.

³ Charap Samuel, Welt Cory, 'A More Proactive U.S. Approach to the Georgia Conflicts', Centre for American progress, February 2011.

http://www.americanprogress.org/issues/2011/02/georgia_report.html12

րումն օգտագործել իր դիրքի ամրապնդման ուղղությամբ որպես տարածաշրջանի խոշոր առևտրական գործընկեր և ներդրող: Այդ ուղղությամբ Թուրքիան մեծ նշանականություն է տալիս Հարավային Կովկասի տարանցիկ ներուժին, քանի որ այն թույլ է տալիս անվտանգ օգտվելու Կասպից ծովի էներգետիկ ռեսուրսներից, ինչպիսիք են, օրինակ՝ Բաքու Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղը և Բաքու-Թբիլիսի-Էրզրում գազատարները: Դրանք թույլ են տալիս Թուրքիային ապահովել իր ներքին էներգետիկ պահանջները և ընդլայնել սեփական էներգետիկ տարանցիկ ներուժը, ինչը մեծացնում է նրա կարևորությունը ԵՄ-ի առջև:¹

Թուրքիայի հիմնական հետաքրքրություններից մեկը կապված է նավթի քաղաքականության հետ: Թուրքիան հայտարարել էր, որ շահագրգռված է կասպիական նավթի հոսքով՝ դեպի թուրքական միջերկրածովային Ջեյհան նավահանգիստ: Իրաքի նավթամուղների վերաբացումը և իրանական նավթի արտահանումը Թուրքիայի միջոցով՝ երկիրը կդարձնի էներգետիկ գերտերություն: Ինչ վերաբերում է Կասպից ծովի էներգետիկ ռեսուրսներին, ապա Թուրքիայի քաղաքականության նպատակները կարելի է ամփոփել հետևյալ կերպ.

– Կասպիական նավթը կլինի հիմնական աղբյուր՝ Թուրքիայի ներքին սպառման նկատառումներով, և առավելություն կունենա մերձավորարևելյան նավթից ու ռուսական գազից կախվածությունը նվազեցնելու համար: Բացի այդ, Թուրքիան ակնկալում է զգալի եկամուտներ միջազգային շուկաների հիդրոկարբոնների տարանցիկ փոխադրումից, ինչը կխթանի այս երկրի տնտեսության զարգացումը խողովակաշարերի շինարարության միջոցով:

– Կասպիական նավթը հստակ ռազմավարական նշանակություն է ունեցել, քանի որ դրա արտահանումը Թուրքիայից ենթադրում է տարածաշրջանային քաղաքականության այնպիսի զարգացումներ, որոնց շնորհիվ կբարձրանա Թուրքիայի նշանակալիությունը Արևմուտքի առջև, որը և կնպաստի Թուրքիայի անդամակցությունը ԵՄ-ին²:

Չնայած Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղի նախագծին³ Թուրքիայի, Ադրբեջանի և ԱՄՆ-ի կառավարությունների ուժեղ աջակցությանը, նավթային ընկերությունները ներգրավվել են Ադրբեջանի

¹ The South Caucasus Security Platform Strategy from the Perspective of the Civil Society, Editor Marit Rye Ramberg, Oslo, Norway September 2007. The Norwegian Atlantic Committee Fridtjof Nansens plass 8 N-0160, Oslo, Norway.

² **Altunisik Meliha**, ‘Turkey’s attitude towards the Eurasian Oil: From Euphoria to Pragmatism’, in Marco Polo Magazine, nos. 4–5, 1998, pp 24–25. See also: **Cornell Svante E.**, The Nagorno-Karabakh Conflict, Uppsala University, 1999.

³ Տե՛ս հավելվածում նկար 1:

միջազգային գործառական ընկերության կազմի մեջ /Azerbaijan International Operating Company (AIOC)/: Հատկապես ցանկություն կար գազատարը ֆինանսավորել 1998 թ., նավթի գները նվազելու ժամանակ, երբ մեկ բարելի գինը 10-12 \$ էր և բացի այդ, Իրաքում և Իրանում սպասվում էր պատժամիջոցների վերացում:¹

Թուրքիայի հիմնական հետաքրքրությունը առայժմ ուղղված է ընդլայնելու իր մշակութային, քաղաքական և տնտեսական հարաբերությունները թուրքական երկրների հետ:

Ամփոփելով՝ պետք է նշել, որ տեսանելի ապագայում գերտերությունների հետ համագործակցությամբ Թուրքիան մտադիր է Կովկասում և Կենտրոնական Ասիայում ստանձնել հիմնական դերակատարի դերը, ինչն ապացուցվեց 2020թ. դարաբաղյան երկրորդ պատերազմի հետ կապված զարգացումներով:

5. Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ հայ-ադրբեջանական հակամարտության կարգավորման հարցում

Հարավային Կովկասում խաղաղության հաստատման և անվտանգության ապահովման գործում առանցքային խնդիրներից մեկը Արցախյան հակամարտության կարգավորումն է: Մեր կարծիքով Արցախի հակամարտությունը Անդրկովկասի ամենամեծ խնդիրն է, որը խորացավ 1988 թվականին, երբ հայկական մեծամասնությունը Ղարաբաղում, որը ինքնավար շրջան էր Խորհրդային Ադրբեջանի կազմում, փորձեց անջատվել Բաքվի կառավարումից և միանալ Խորհրդային Հայաստանին:

Ժամանակագրական առումով Արցախի շուրջ հակամարտության պատմությունը կարելի է բաժանել հինգ փուլերի: Առաջինը, նախապատմությունը՝ հակամարտությունը տասնիններորդ դարի վերջում, երբ կողմերը դիմեցին ռազմական գործողությունների և երկու երկրներն ընդգրկվեցին Խորհրդային Միության կազմի մեջ, երկրորդը՝ հակամարտության ճնշելու ժամանակաշրջանը խորհրդային տարիների ընթացքում 1921-1987թթ., երրորդը, հակամարտության վերստեղծման՝ վերակառուցման ժամանակաշրջանն է՝ 1987-91 թթ., չորրորդը՝ պատերազմները 1992-94թթ., և վերջապես կարգավորման որոնման ժամանակաշրջան՝ 1994 թ. մինչ այսօր²: Իսկ 2020թ. արցախյան երկրորդ պատերազմի հետևանքով հակամարտությունը սկսում է իր նորագույն փուլը:

Ըստ որոշ վերլուծաբանների, հայ-թուրքական հակամարտության կարգավորումը չափի պայմանավորված լինի ԼՂ-ի հարցով: Մեկ այլ տեսանկյունից՝ հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորումը

¹ Turkish Press and RFE/RL Newsline, 30 October 1998.

² Cornell Svante E., 2005. p. 48.

կհանգեցնի Թուրքիայի և Ադրբեջանի հարաբերությունների վատթարացմանը: Ըստ այդմ, նրանց կարծիքով, «մեկ ազգ, երկու պետություն» կարգախոսը այլևս չի կազմում Անկարայի և Բաքվի հարաբերությունների համատեքստը:¹

Այս տեսանկյունից Հայաստանի և Թուրքիայի հարաբերությունների կարգավորումը սպառնալիք է ոչ միայն Թուրքիայի և Ադրբեջանի եղբայրական հարաբերությունների, այլև նրանց տնտեսական հարաբերությունների համար: Հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորումը, ըստ էության, կնպաստեր Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության խաղաղ կարգավորմանը: Սակայն արցախյան երկրորդ պատերազմը նպաստեց Թուրքիայի փառասիրական նպատակների իրականացմանը Կովկասում:

Թուրքիան Ադրբեջանին աջակցելով նպատակ ունի կոնֆլիկտում ամրապնդել Ադրբեջանի դիրքերը և տարածաշրջանում թուլացնել Ռուսաստանի ազդեցությունը:²

Ղարաբաղյան հակամարտության հարցում Թուրքիայի քաղաքականությունը ՀՀ-ի հանդեպ գնահատվել է որպես հարկադրման քաղաքականություն, որի նպատակն է պարտադրել որոշ նախապայմաններ, ինչպես ԼՂ-ում «տեղակայվելիք» միջազգային խաղաղապահ ուժերում ընդգրկել թուրքական ստորաբաժանումներ՝ ապահովելու Թուրքիայի ռազմական ներկայությունը Հարավային Կովկասում³:

Ձգձգվող բանակցությունների պատճառով հակամարտությունը անխուսափելիորեն փակուղի է մտնում Լեռնային Ղարաբաղի վերջնական կարգավիճակի հարցում: Արդեն մոտ երեք տասնյամյակ է, ինչ բանակցություններում միջնորդի դեր են կատարում Եվրոպայում անվտանգության և համագործակցության կազմակերպության Մինսկի խմբի երեք համանախագահները՝ Ֆրանսիան, Ռուսաստանը և Միացյալ Նահանգները: Նրանք կենտրոնացած են մադրիդյան սկզբունքների վրա, որն առայժմ հաջողություն չի արձանագրել և հակամարտությունը նորից հանգեց պատերազմին:

¹ Görgülü A., Iskandaryan A., Minasyan S., 2010.

² Kofman Michael (2 October 2020): «Armenia–Azerbaijan War: Military Dimensions of the Conflict»: *Russia Matters*: Belfer Center for Science and International Affairs: <https://www.russiamatters.org/analysis/armenia-azerbaijan-war-military-dimensions-conflict>.

³ Сафрастьян Р., Значение изучения армяно-турецких отношений для современной теории международных отношений: предварительные замечания, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Եր., 2002, թիվ 21, էջ 147-155:

5.1. Պոլ Գորլի և 1993թ. ԱՄՆ-ի ներկայացած ծրագրերի իրականացումը

Հարավկովկասյան քաղաքական դժվարին իրավիճակում պետք է գտնել լուծում, որը չի խախտի փոքրամասնության իրավունքները: Կարծիքներ կան, որ նման իրավիճակում անհրաժեշտ է արտաքին դերակատարների ներկայությունն ու ազդեցությունը, ովքեր ի վիճակի կլինեն կենտրոնական իշխանությունների դեմ ուժ գործադրել: Միջազգային երաշխիքների ազդեցության վերաբերյալ հիշատակվում է, օրինակ, Դայթոնի (Dayton) համաձայնագիրը Բոսնիա-Հերցեգովինայի մասին¹ և դրա իրականացումը:

Սակայն, ինչպես ցույց տվեցին տարածաշրջանի զարգացումները, միջազգային հանրությունը չկարողացավ վճռական դեր կատարել հարավկովկասյան տարածաշրջանում, մասամբ այն պատճառով, որ տվյալ տարածաշրջանը մնացել է Ռուսաստանի Դաշնության ազդեցության տակ: Հետևաբար, այդ փոքրամասնությունների առաջնորդները, ինչպես նաև հակամարտության գոտիների կենտրոնական կառավարությունները որպես երաշխավոր ուժի, ստիպված դիմեցին Ռուսաստանին:

Իսկ հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման վերաբերյալ ներկայացվել են կարգավորման որոշ ծրագրեր, այդ թվում՝ Պոլ Գորլի ծրագիրը, որով նախատեսվում էր ԼՂ-ի մի մասը միացնել ՀՀ-ին, իսկ մյուսը՝ ԱՀ-ին: Այդ ծրագրով ՀՀ-ն զրկվում էր ԻԻՀ-ի հետ ընդհանուր սահման ունենալու հնարավորությունից, իսկ Ռուսաստանը՝ Միջին Արևելքի հետ ցամաքային կապից²: 1993թ. ԱՄՆ-ը ներկայացնում է նման մի այլ ծրագիր, որի նպատակն էր հակամարտությանը վերջնական լուծում տալ: Ըստ այդմ՝ ապահովվում էր նաև Թուրքիայի և Ադրբեջանի ցամաքային անմիջական կապը՝ Նախիջևանի վրայով: Այդպիսով Կասպից ծովի նավթի փոխադրումը Թուրքիա կատարվելու էր Ադրբեջանի տարածքով:

Այսօր ականատես ենք վերոհիշյալ ծրագրերի իրականացմանը 2020թ. արցախյան երկրորդ պատերազմի հետևանքով՝ ի վնաս ՀՀ-ի և ԻԻՀ-ի:

Պետք է նշել, որ ըստ Է. Հերցիգի, դարաբաղյան պատերազմն ուղղակի սպառնալիք է Իրանի ազգային անվտանգությանը նրա հյուսիսային սահմաններում³:

1980-ականների վերջից ի վեր ԼՂ-ի հակամարտությունը եղել է Իրանի սահմաններին ամենամոտ հակամարտություններից մեկը: Սա-

¹ Դայթոնի համաձայնագրի մասին տե՛ս **Mirimanova Natalia**. Mediation and Dialogue: Official and Unofficial Strategies, *MEDIATION AND DIALOGUE IN THE SOUTH CAUCASUS: A reflection on 15 years of conflict transformation initiatives*, 2012, pp. 34-35.

² **Оганесян Н.**, Карабахский конфликт.Этапы. Подходы.Варианты решения, Ереван,1997, с. 55-57.

³ **Herzig E.**,Iran and the Former Soviet South, London, Royal Institute for International Affairs, London, 1995, p 30.

կայն Իրանի համար Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտությունը հաստուկ նշանակություն ունի: Առաջին հերթին՝ հակամարտության մեջ ներգրավված երկու երկրներն էլ Իրանի հարևաններն են, և հետևաբար, հակամարտությունն ուղղակիորեն ազդում է Իրանի անվտանգության վրա:

6. Վերլուծություն: 2020թ. զարգացումները և հակամարտության կարգավորման հնարավոր տեսությունները

Ինչ վերաբերում է հայ-թուրքական ամենակարևոր հիմնախնդրին և 2020թ. Արցախյան երկրորդ պատերազմի քաղաքական վերլուծությանը, ապա հաշվի առնելով Պատրիկ Մորգանի առաջառված վերլուծության հինգ մակարդակները¹, անհատական մակարդակի վերլուծության շրջանակներում ուշագրավ է ԱՀ-ի նախագահի պահվածքի վերլուծությունը: Ալիևի ինքնավստահությունը և արտահայած խոսքերը չեն կարող վերագրվել բացառապես բարձր ռազմական հզորության կամ առաջադեմ ռազմական տեխնիկայի պատճառով, այլ նման հուզական վարքագիծը և վստահությունը, պատերազմի մեջ գտնվող երկրի ղեկավարի կողմից բխում է նախապես որոշված ծրագրի մասին: Հաշվի առնելով Ադրբեյջանի ռազմական հզորությունը, տարածաշրջանի աշխարհաքաղաքականությունն այնպիսին չէր, որ ադրբեյջանական ռազմական ուժերը կարողանան կարճ ժամանակահատվածում արագորեն հասնել հաղթանակի: Այստեղ նպատակահարմար ենք համարում մեջբերելու Ֆրանկլին Ռուզվելտի հայտնի խոսքը, որի համաձայն «քաղաքականության մեջ ոչինչ պատահական չէ: Մի կասկածեք, որ պատահած յուրաքանչյուր դեպք պլանավորված է»:

Փաշինյանը իր քաղաքական գործողությունների ընթացքում կենտրոնացել էր ներքին քաղաքական զարգացումների վրա, իսկ մյուս կողմից՝ թերագնահատեց Ռուսաստանի դերը որպես երկարամյա և ավանդական տերություն Հայաստանում և տարածաշրջանում: Դա դժգոհությամբ ընդունվեց Պուտինի կողմից, քանի որ Ռուսաստանը չէր ցանկանում Վրաստանի և Ուկրաինայի իրադարձությունները տեղի ունենալին նաև Հայաստանում: Փաստորեն, ներքին բարեփոխումների շտապողականության պատճառով Փաշինյանը չկարողացավ պահպանել հավասարակշռությունը ներքին և արտաքին քաղաքականության միջև, ինչը հանգեցրեց պատերազմի: Իսկ Ռուսաստանը Ադրբեյջանին հնարավորություն տվեց օգտվել առիթից: Մյուս կողմից ԱՄՆ-ի ընտրությունները և աշխարհի ուշադրությունը այդ հարցի վրա կարևոր գործոնն էր, որ Ադրբեյջանն ու Թուրքիան օգտագործեցին: Իսկ ՀՀ-ը չկարողացավ պահպանել

¹ 1. Անհատական վերլուծություն (individuals), 2. Որոշումներ կայացնող ինստիտուտների վերլուծություն (groups of individuals), 3. Ազգ-պետության վերլուծություն (nation states), 4. Տարածաշրջանային միությունների և մոդելների վերլուծություն (groups of countries), 5. Միջազգային համակարգերի վերլուծություն (international systems).

ստատուս քվոն և միջազգային հանրության ուշադրությունը սկսեցին պատերազմի վրա՝ ազդեցիկ և խարզատիկ պետական այրի բացակայության պատճառով:

Այդ պատերազմի հետևանքով Ռուսաստանը ձեռք բերեց իր նախկին ազդեցությունը տարածաշրջանում՝ Ադրբեջանի և Հայաստանի կառավարությունների և նույնիսկ ժողովրդների պահանջով և կամքով: Անշուշտ ռուս խաղաղապահների ներկայությունը ԼՂ-ում նոր մարտահրավեր է Ադրբեջանի համար, որի հետ բախվելու է մոտ ապագայում: Ամփոփելով վերոհիշյալը, կարելի է ասել, որ Ռուսաստանը ամենաքիչ ջանքերով կարողացավ նպաստավոր իրավիճակ ստեղծել իր կարճաժամկետ և երկարաժամկետ նպատակների համար: Ռուսաստանը սպասում է Հայաստանում ներքին մթնոլորտի հանդարտեցմանը և ՀՀ-ում նոր կառավարության հաստատմանը, որից հետո տարածաշրջանում խաղաղություն և կայունություն հաստատել և ԼՂ-ի հիմնախնդիրին իրավական լուծում տալ:

Կովկասյան տարածաշրջանում առկա իրավիճակը կարող է կայուն և հուսալի լինել՝ Դեյվիդ Միտրանու ¹ ֆունկցիոնալության ² տեսության հիման վրա ստեղծվող մոդելի շրջանակներում: Միտրանին կարծում էր, որ իրավական համաձայնագրերը և բացառապես կառավարությունների միջև խաղաղության պայմանագրի կնքումը չեն կարող լուծել կառավարությունների միջև առկա խնդիրները և տարաձայնությունները, սակայն կայուն և ամուր համաձայնության համար անհրաժեշտ է համատեղ և գործնական քայլեր կատարել: Ֆունկցիոնալիզմի մոդելի հիման վրա՝ Թուրքիան, Ադրբեջանը և Հայաստանը, համագործակցելով Ռուսաստանի Դաշնության և Իրանի Իսլամական Հանրապետության հետ կարող են ծրագիր մշակել՝ ըստ տնտեսական ոլորտում յուրաքանչյուր երկրի ներուժի և եզակի կարողությունների հիման վրա: Հաշվի առնելով միջազգային հանրության համար տնտեսության ոլորտի կարևորությունը՝ դա կհանգեցնի տնտեսական-առևտրային դաշինքների, ինչն անշուշտ կնվազեցնի քաղաքական բացերը:

Դեյվիդ Միտրանին առաջարկեց ֆունկցիոնալության տեսությունը այն ժամանակ, երբ Եվրոպան կանգնած էր խոր ճգնաժամի առջև: Սույն տեսությամբ նա իրականում առաջարկեց գլոբալ կամ տարածաշրջանային ինտեգրումը: Ֆունկցիոնալությունը հենվելով տնտեսական զարգացման և սոցիալական բարեկեցության վրա, ստեղծելով տարածաշրջանային և միջազգային միություններ, ձգտում է նվազագույնի հասցնել վեճերը պետությունների միջև: Եվրամիության փորձը, որը սկզբում ձևավորվեց տնտեսական զարգացման նպատակով, այնուհետև հանգեցրեց քաղաքա-

¹ David Mitrany

² Functionalism

կան և անվտանգության համագործակցության, կարող է որպես հաջողված մոդել օգտագործվել Կովկասի տարածաշրջանի երկրների համար:

Հարաբերությունների ընդլայնմամբ և երկրների համադրության (կոնվերգենցիայի) պայմաններում պետությունների և ազգերի շահերն ու նպատակները միահյուսվում են միմյանց և հանգեցնում են տարածաշրջանում անդրազգային համագործակցությունների¹ կամ, այլ կերպ ասած, գործող և գործունյա խաղաղության համակարգի²: Հստ Միտրանու տեսության, տարածաշրջանային միությունների և ձեռնարկությունների ձևավորումը հանգեցնում է լարվածության և անապահովության թուլացմանը: Ինչը, անշուշտ, պահանջում է էլիտայի ակտիվ գործունեություն:

Ամենակարևոր մարտահրավերը, որի հետ բախվում է այս նպատակը, տարածաշրջանի երկրների միջև քաղաքական կոնսենսուսի բացակայությունն է: Ոչ-տարածաշրջանային երկրները նույնպես օգտվում են քաղաքական-անվտանգության բացթողումների առիթից:

Տողերիս հեղինակի կարծիքով կովկասյան տարածաշրջանի երկրները կարող են օգտագործել Եվրամիության մոդելը, որը հիմնված է Դեյվիդ Միտրանու ֆունկցիոնալության տեսության հիման վրա և ստեղծել տնտեսական միություն, որին կարող են մասնակցել տարածաշրջանի երկրները և տարածաշրջանում ազդեցություն ունեցող այլ երկրները: Եվրասիական միության նման մի միություն, որը վերջին տարիներին ակտիվ գործունեություն է ծավալում, բայց դրան չի հաջողվել քաղաքական հակասություններն ուղղել դեպի տնտեսական համագործակցություն:

Տարածաշրջանում անհրաժեշտ է ստեղծել տնտեսական միություն, որը. 1. հետապնդի ընդհանուր տնտեսական նպատակ: 2. բոլոր երկրների անդամակցությունը՝ անկախ տարաձայնություններից և բախումներից: 3. շահերի հավասար բաշխում:

Տնտեսական համագործակցությունը՝ ներդրումների կատարման միջոցով կանխարգելիչ երաշխիք կլինի ապագայում հնարավոր լարվածություն չեզոքման և պատերազմի կանխարգելման հարցում:

Ի դեպ վերջին իրադարձությունները դժվարին դրության մեջ են դրել Հայաստանին՝ արագ և վճռական որոշումներ կայացնելու համար: Մի կողմից, երկրի ներսում տեղի ունեցող քաղաքական զարգացումները, իսկ մյուս կողմից՝ Ադրբեջանի հետ պատերազմը նորաստեղծ կառավարության համար անհնար է դարձրել ներքին և արտաքին քաղաքական զարգացումների հավասարակշռությունը պահպանել:

Մի այլ կարևոր մարտահրավեր, որին Հայաստանը բախվելու է ապագայում, ինչպես նշվեց ավելի վաղ, տարածաշրջանում Թուրքիայի ազ-

¹ Transnational cooperation

² Working Peace System

դեցության աստիճանական մեծացումն է և թուրք-ադրբեջանական հարաբերությունների ամրապնդումը՝ հաշվի առնելով երկու երկրների միջև ցամաքային կապի ընդլայնումը, որն ուղղակիորեն դրական ազդեցություն կունենա թուրք-ադրբեջանական ինքնության քաղաքականություն վրա:

Թուրքիան և Ադրբեջանը հիմնվելով լեզվական, մշակութային, կրոնական և քաղաքական ընդհանրությունների վրա դաշինք են կազմում և տարածաշրջանում սահմանում են իրենց բարեկամության և թշնամանքի նոր մոդելներ, որոնք կարող են հանգեցնել Հայաստանի տնտեսական, քաղաքական և անվտանգային մեկուսացմանը և նոր հակամարտություններին: Հանթինգթոնը նման իրավիճակը նկարագրում է հետևյալ կերպ. մարդիկ հակված են լինում այն մարդկանց, ում հետ ունեն ընդհանուր ծագում, կրոն, լեզու, և արժեքներ: Եվ նրանք հեռու են մնում նրանցից, ովքեր իրենց հետ ոչ մի ընդհանուր բան չունեն:

Դա կարող է հանգեցնել Հայաստանի և Իրանի տնտեսական, քաղաքական և անվտանգային մեկուսացմանը և հակամարտությունների սրմանը: Քանի որ միջանցք ստեղծելով՝ Իրանը կգրկվի Հայաստանի Հանրապետության, Վրաստանի և Ռուսաստանի հետ անմիջական կապի հնարավորությունից:

Ցավոք, այսօր ականատես ենք Պոլ Գոբլի ծրագրի իրականացմանը 2020թ. արցախյան երկրորդ պատերազմի հետևանքով՝ ի վնաս ՀՀ-ի և ԻԻՀ-ի.

Афсане Ширани, Армяно-Турецкие отношения в контексте Карабахской проблемы - После Второй нагорно-карабахской войны в 2020 году начинается новый этап в истории давнего армяно-турецкого конфликта. Три десятилетия переговоров по Нагорному Карабаху пока что провалились; конфликт снова привел к войне, осложнив тяжелую политическую ситуацию на Южном Кавказе. В статье рассматривается развитие нового периода армяно-турецкого конфликта, представлена теория функционализма Давида Митрани в обеспечении стабильности и безопасности в Кавказском регионе.

Afsaneh Shirani, Armenian-Turkish relations in the context of the Karabakh issue - After the Second Nagorno-Karabakh War in 2020, a new stage in the history of the long-standing Armenian-Turkish conflict begins. Three decades of negotiations over Nagorno-Karabakh have so far failed; the conflict has again led to war, complicating the difficult political situation in the South Caucasus. This article discusses the developments in the new period of the

Armenian-Turkish conflict, presents the theory of David Mitrany's¹ Functionalism² in ensuring stability and security in the Caucasus region.

¹ David Mitrany

² Functionalism

**ԹՈՒՐԳԻԱՅԻ ԷՆԵՐԳԵՏԻԿ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
«ԱՐԴԱՐՈՒԹՅՈՒՆ և ԶԱՐԳԱՑՈՒՄ» ԻՇԽՈՂ
ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՌԱԶՄԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ. ՆՈՐ
ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ՓՈԽԱԿԵՐՊՈՒՄՆԵՐ**

ՄԻՔԱՅԵԼ ԱՎԱՆԵՍՅԱՆ

Բանալի բառեր - Թուրքիայի Հանրապետություն, էներգետիկ քաղաքականություն, <<Արդարություն և զարգացում>> կուսակցություն, միջուկային էներգետիկա, խաբ, ռեգիոնալ քաղաքանություն:

Առկա քաղաքական բարդ իրավիճակի պայմաններում էներգետիկ քաղաքականությունը միշտ գտվում է պետության ուշադրության ներքո: 2000-ական թթ.-ից սկսած էներգետիկ ենթատեքստը բազմիցս շեշտադրվել է Թուրքիայի ազգային անվտանգության համատեքստում որպես կայուն զարգացման հիմնարար գործոն: <<Արդարություն և զարգացում>> (ԱԶ) կուսակցության իշխանության գալուց հետո մի շարք քայլեր ձեռնարկվեցին էներգետիկ քաղաքականության հարցերի քաղաքական վերախմաստավորման համար, որոնք հետագայում բաժանվեցին ներքաղաքական և աշխարհաքաղաքական ուղությունների: Էներգիայի ներքին սպառման կանխատեսվող աճի պայմաններում՝ (45% մինչև 2030թ.), կուսակցության ղեկավարությունը որոշեց տվյալ ասպեկտը ներդնել քաղաքական ռազմավարության օրակարգ:¹

Էներգետիկ նախաձեռնությունների տոտալ տրանսֆորմացիան սկսվեց Աբդուլլահ Գյուլի 2007-2014 նախագահության օրոք, սակայն տեսականորեն ամրագրվեց միայն Էրդողանի կառավարման օրոք: Առաջին հերթին կուսակցության ղեկավարությունը խնդիրներ էր տեսնում էներգետիկ ենթակառուցվածքների թերզարգացվածության մեջ, խնդրահարույց էր դարձել ողջ արևելյան ռեգիոնը: Ելնելով այն թեզից, թե Թուրքիան ունի և կունենա զարգացած արևմուտք ոչ կայուն արևելքի հետ, դարձավ ժամանակի ընթացքում կուսակցության ներքին քաղաքականության առանջահերթ ուղղությունը: Մասնակիորեն Թուրքիայի ղեկավարությունը կողմնորոշվեց հիմնականում ներկրման վրա, սակայն տարածաշրջանում առկա քաղաքական անկայունության պայմաններում նախաձեռնեց էներգետիկ քաղաքականության վերախմաստավորման քայլեր: Մասնավորապես, մինչև 2014 թ. ներդրում իրականացվեց մանր և միջին ՀԷԿ-երի

¹ S.Erdogan, A. Gedikli, S. Yilmaz Genc // An overview of Turkey's national energy policies, Politico-Economic Evaluation of Current Issues Cambridge international academics, 2018.

կառուցման համար (նախապատվությունը տրվում է արևելյան ռեզիդենտներին)¹: Ընդհանուր առմամբ նեոլիբերալիզացման քաղաքականությունը (տնտեսական գործունեության դուրացում, որ ուղղված է միջազգային ներդրողների գրավմանը) թույլ տվեց ԱԶ ին որոշակի աստիճանով խուսափել բյուջետային հսկայական ծախսերից՝ ներդնելով միջոցները հիմնականում էներգետիկայի այլընտրանքային աղբյուրների մշակմանը:

Եթե դիտարկենք ԱԶ-ի մոտեցումը էներգետիկ անվտանգության ներքո, հարկավոր է ընդգծել, որ այն բավականին հաճախ փոխվում էր: Նախորդ դեկավարությունների համար այն քաղաքական կայունության, տեխնոլոգիական ասպեկտում բնակչության ողջ հատվածի ներգրավման դեր էր կատարում: Տեխնոլոգիական ասպեկտը կապված է ռեզիդենտների կոմունիկատիվ զարգացման հետ, ինչպես նաև կողմնորոշված է արտադրական ենթակառուցվածքների կառուցմանը: Ելնելով այն մարտահրավերներից, որոնք կանգնած էին այն ժամանակ Թուրքիայի առաջ, իշխող կուսակցությունը կենտրոնացված էր կոմունիկացիայի և տեխնոլոգիաների համակարգի զարգացմանը: Այն, ինչ կատարվում է 2014 թ.-ից հետո, համընկնում է <<հետքաշում և գերակայում>> սկզբունքի հետ: Սա դիտարկելով՝ առանձնացվում են կուսակցության էներգետիկ քաղաքականության տարբերվող առանձնահատկություններ: Ընդհանուր առմամբ, եթե մոտենանք աշխարհաքաղաքականության դիրքերից, դրանք բնական փոփոխություններ են, որոնք ուղղված են իրագործելու երկու ռազմավարություն՝ 1/ Թուրքիայում էներգետիկ կապիտալի միգրացիայի աճ (որն իր հերթին թույլ կտա ներքաղաքական հարցեր լուծել), 2/ թույլ կտա Թուրքիային լինել միջազգային(ռեզիդենտ) էներգետիկ խաբ:

Կենտրոնանալով առաջին ասպեկտի վրա՝ կարևոր է վերհանել «Արդարություն և զարգացում» կուսակցության քաղաքական ծրագրի ակտուալ նպատակները:² Ծրագրի հիմնական նպատակն էր դիտարկել և առաջարկել լուծումներ տարբեր ասպեկտներում առկա խնդիրների համար: Էներգետիկ բաղադրիչը համարվում է իշխող կուսակցության համար նախընտելի, առաջարկվել են նոր թեզեր՝ ուղղված առանցքային ոլորտի զարգացմանը: Հետաքրքիր է այն հանգամանքը, որ ԱԶ-ը դիտում է այս ոլորտը որպես ազատ գոտի, որտեղ պետք է լինի մրցակցային միջավայր Թուրքիայի ազգային շահերի իրականացման համար: Այստեղ նկատվում են նաև նեոլիբերալիզմի և քեմալիզմի հետքերը, ավելին, իշխող կուսակցությունը ընդգծում է էներգետիկ սեկտորի շուտափույթ մասնավորեցման անհրաժեշտությունը:

¹ B. Özkaynak, E. Turhan, C.İskender Aydın // The Politics of Energy in Turkey: Running Engines on Geopolitical, Discursive, and Coercive Power, The Oxford Handbook of Turkish Politics, 2020.

² AK Parti Programı

Առանձին դրույթով է ընդգծվում էներգետիկ քաղաքականության գիտատեխնիկական բաղադրիչը, որտեղ նախընտրությունը տրվում է ատոմային և այլընտրանքային էներգետիկային: Ընդհանուր առմամբ, ԱԶ քաղաքական ծրագիրը էներգետիկ ասպեկտը դիտում է գիտատեխնիկական զարգացման, ինչպես նաև միջազգային պատենտների իրականացման պրիզմայի միջով: Ինչ վերաբերվում է այլընտրանքային էներգետիկային, նրա իրականացումը բավականին նախընտրելի է: Փաստաթուղթը ցույց է տալիս, որ նավթագազային աղբյուրների մշակումն ու արդյունահանությամբ բավանաչափ շարունակական է և ծախսատար, ավելին, Թուրքիան պետք է կողմնորոշվի դեպի էներգետիկայի առավել էկոլոգիապես մաքուր աղբյուրներ: Մյուս նախընտրելի նպատակը ատոմային էներգետիկայի մշակումն ու օգտագործումն է, որը կարող է, ըստ էության որոշել էլեկտրականության սպառման ցանկալի աճի առավելագույն մասը: ¹

Փաստաթղթի վերջին հատվածը կապված է տարածաշրջանային կապալառուի դիրքերի ամրապնդման հետ: Ներքին շուկայի լիբերալացումը նպաստում է ներդրումների հոսքը, երկրի գրավչությունը, որպես խաբ: Խաբի աճը կարելի է դիտարկել ինչպես նաև ներքաղաքական, տարածաշրջանային քաղաքական գործընթացների տեսանկյունից: Կոշտ պակասորդի և կապիտալի արտահոսքի պայմաններում «Արդարություն և զարգացում» կուսակցությունը փորձում է միջոցներ ներգրավել ոչ միայն արևմտյան երկրներից: Էներգետիկ նոր ենթակառուցվածքների կառուցումը թույլ կտա որոշ սոցիալական խնդիրներ լուծել: Սակայն, թե որքանով օբյեկտները գրավիչ կլինեն միջազգային ներդրողների համար, բարդ է կանխատեսել:

Ինչ վերաբերվում է ատոմային էներգետիկային, ապա իշխող կուսակցությունը դրան մոտենում է ռազմավարական նախաձեռնությամբ: Առանձնապես սա գրավիչ է տեխնոլոգիական տեսանկյունի: Բացի դրանից «խաղաղ ատոմի» մշակումը հանգեցնում է երկրի էներգետիկ անվտանգության վերախմաստավորմանը: Այս մարտահրավերը որոշակի առումով ավանդական աղբյուրների այլընտրանք կհանդիսանա, ինչը կավելացնի էներգետիկայի բազմաբնեռությունը: Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ «խաղաղ ատոմը» մնում է իշխող ԱԶ կուսակցության եզակիությունը, որի մշակումը սկսվել է դեռևս 15 տարի առաջ: Որպես օրինակ իրականացվում է երկու ատոմային էլեկտրակայանների կառուցումը, նախագծման փուլում է նաև երրորդը:

Փաստաթուղթը որպես քաղաքական նպատակ հետապնդում է էներգետիկ կախվածության կրճատում արտաքին ներկրումներից: Նման

¹ Turkey: support to the Energy Sector, Instrument for pre-accession assistance (IPA II) 2014-2020 //European Commission ,2018

մոտեցումը, իհարկե, քաղաքական դետերմինանտություն ունի, գաղափարների համադրում ներքին և արտաքին շուկայում: Ելնելով սրանից և տարածաշրջանային անորոշ իրավիճակից իշխող կուսացկության մոտեցումները էներգետիկայի ուղղությամբ կարելի է նախաձեռնողական համարել: Բացի դրանից, գիտատեխնիկական բաղադրիչը ևս առանցքային է համարվում էներգետիկ քաղաքականության ձևավորման համար:

Իշխող ԱԶ կուսացկության էներգետիկ քաղաքականության հետ կապված մյուս բաղադրիչը էներգետիկայի պոտենցիալի պլանավորումն ու առևտրայնացումն է: Պլանավորման փուլը կենտրոնացված է օգտագործելու աշխարհագրական ամբողջ տարածությունը և ձգտում է կառուցել խողովակաշարեր ու տրանսպորտային համակարգեր: Նավթագազային լոգիստիկայի հարցերի դեպքում նախապատվությունը տրվում է ստորջրյա ենթակառուցվածքներին: Սակայն մինչ այժմ լուրջ ենթակառուցվածքային խնդիրներ են նկատվում, որոնք կապված են ռեսուրսների ոչ խոհեմ բաշխման հետ: Մասնավորապես, իշխող կուսակցությունը բարձրաձայնում է հարցեր, որոնք ունակ են հետևյալ թերությունները շտկել՝ ցամաքային պահուստների կառուցումը, բնական հեղուկ գազի մշակման համար նախատեսված տերմինալներ: Բացի սրանից, խնդիրներ են նկատվում նաև ատոմային արդյունաբերության կառավարման հարցերում, ինչը ՄԱԳՍԵ-ի միջամտության ռիսկերն է բարձրացնում, իսկ ավելի հստակ, ատոմի հարստահարման ոլորտում գործունեության սահմանափակմանը, որը կարող է կոլլապսի բերել էներգետիկան: Օրինակ՝ ընգծվում է մշակված նյութի արդյունավետ աղբարկղների կառուցման հարցը, ինչպես նաև էկոլոգիական մի շարք ասպեկտներ:¹

Թուրքիայի ներքին զարգացման խնդիրներից բացի, իշխող կուսակցությունը անորոշությունների է առերեսվում նաև անվտանգության հարցերում: Մասնավորապես «քրդական հարցը» բացասական միտում ունի լոգիստիկ հարցերում, ինչն իհարկե սահմանափակում է միջսահմանային տարածությունը: Ատոմային պլանավորման հարցերում կուսակցությունը չունի էներգետիկայի բաշխման վերջնական տեսլական: Առկա անորոշությունը ևս չի նպաստում ներդրումային բարենպաստ միջավայրի ձևավորմանը: Գիտատեխնիկական և քաղաքական (ազգային անվտանգության հարցերում) հիմքի շարունակական կատարելագործման անհրաժեշտությունը դրդեց ճապոնացի ներդրողներին չեղարկել շինարարության (Hitachi, Mitsubishi) որակի վերահսկման հետ կապված նախ-

¹ O.Akyener, M. Apaydin // Comments on the role of Turkey as an energy center, Energy Policy of Turkey Journal 2016.

նական համաձայնությունները:¹ Դրան նպաստեց նաև որոշակի առումով Էրդողանի կառավարության քաղաքական անկանխատեսելի լինելու հանգամանքը ատոմային էներգետիկայի «խաղաղ կիրառության» թեզի շարունակականության հարցերում:

Իշխող կուսակցության էներգետիկ քաղաքականության հիմնական ուղղությունը արդյունքների առևտրայնացումն է: Մասնավոր հատվածի առաջնադասման ուղղությամբ տարվող ներկայիս ակտիվ քաղաքականությունը թույլ է տալիս ենթադրել գիտատեխնիկական բաղկացուցիչ մասի կառուցման և պատրաստման մեջ պետական ազդեցության կրճատման հարցերում իշխող կուսակցության ծրագրի նշանակությունը: Մինչ այժմ էներգետիկայի սեկտորում խոշոր դոմորներ են հանդիսանում Ռուսաստանը և Չինաստանը: Ռուսաստանի դեպքում կոռպորացիան տրանսեգիոնալ և ատոմային ենթատեքստ ունի, Չինաստանի պարագայում («Մեկ գոտի և մեկ ճանապարհ» ծրագրին համատեղ) դիտարկում է Թուրքիայի էներգետիկ պոտենցիալի տեղայնային զարգացումը: 2006-2016 թ.թ. Չինաստանը Թուրքիայում ներդրեց մոտ 18.7 մլրդ ԱՄՆ դոլլար, որի մեծագույն մասը ծախսվել է տեղական նավթագազային և ատոմային բնույթի ենթակառուցվածքների զարգացման համար:² Բացի այդ, Չինաստանը իրականացնում է Ստամբուլից ոչ հեռու գտնվող ատոմային նոր էլեկտրակայանի կառուցման (Իգնեադա) ծրագիրը: Տվյալ կայանի կառուցումը նախատեսված է առաջին հերթին լրացնել երկրի ամենաբնակեցված ռեգիոնում էլեկտրաէներգիայի պակասորդը:

Թուրքիան փորձում է կրճատել բյուժետային ազդեցությունը նաև այլ ոլորտներում: Այնուամենայնիվ, էներգետիկ ենթատեքստը ամբողջովին կենտրոնացվեց ներդրումային շուկայի վրա: Որպես օրինակ Թուրքիայի ԱԳՆ իրագործում է այս պրակտիկան այն սեկտորներում, որոնք նախընտրելի են կառավարության համար:³ Էներգետիկայի կախվածության և անհրաժեշտության պայմաններում նախընտրելի են համարվում վերականգնվող աղբյուրները: Սակայն սա վերաբերվում է հիմնականում տեղական զարգացմանը: Այդուհանդերձ, Թուրքիայի ԱԳՆ-ի ծրագրերը հանդիսանում են ամբողջ էներգետիկ քաղաքականության նեոլիբերալ ակտիվ նախադեպ: Տվյալ նախադեպը առաջին հերթին կենտրոնացված է միջազգային ընկերությունների դերի բարձրացմանը, ինչպես նաև էներգետիկայի ոլորտում պետության մասնաբաժնի սահմանափակմանը: Ն-

¹ Энергетический Бюллетень // Конкуренция на мировом рынке ядерных энергетических технологий, 2019.

² Y.Huang, Research on Chinese Energy Investment in Turkey under the Silk Road Strategy // IOP Conference Series: Earth and Environmental Science, 2017.

³ Turkey Energy profile and strategy // MFA Turkey.

շենք նաև, որ այսօր նավթագազային ոլորտի ենթակառուցվածքային զարգացման ծրագրեր են իրականացվում: Այս ծրագրերը նախ և առաջ ծառայում են ապրանքի մշակման և պահպանման, խաբերի կառուցման, ներդրման նպատակով հետագայում այլ երկրներ բեռնափոխադրումներ իրականացնելու հնարավորությամբ:

Այսպիսով, արտաքին կապիտալից միջոցների ակտիվ ներգրավումը թուրքական ներքին շուկայի ոչ կայուն բնույթի (վոլատիլացում) լինելու արդյունքն է: Որպես ամենահեռանկարային ոլորտներից մեկը հանդիսացող էներգետիկան, կարող է մի շարք սրացած խնդիրներ լուծել: Սակայն իշխող ԱԶ կուսակցության գերակայում է «էներգետիկայի աճող սպառումի տենդենցը»:

Քաղաքական ասպեկտից ելնելով տվյալ ծրագրերը ավելի շատ կենտրոնացված են արտաքին քաղաքականությանը, ավելին, շեշտադրվում են առավել կիրառելի ռազմավարությունները: Ներքին ասպեկտով իշխող կուսակցությունը զբաղվում է արտաքին կապիտալի արտահոսքի հետ կապված հարցերով՝ սոցիալական, տնտեսական, քաղաքական ցնցումներից խուսափելու նպատակով: Նեոլիբերալացման ընթացող քաղաքականությունը առաջին հերթին կապված է էներգետիկայի ոլորտում արտաքին խոշոր ներդրումների անհրաժեշտությամբ: էներգետիկայի ոլորտը իշխող կուսակցության կողմից դիտվում է որպես Թուրքիայի քաղաքական հարցերի կարևորագույն մաս: Դիտարկելով տվյալ հարցը պատմության պրիզմայի ներքո, արդեն իսկ, նշմարվում է էներգետիկ անվտանգության և քաղաքականության հարցերի շուրջ կուսակցության առանցքային մոտեցումը:

Микаэл Аванесян, Энергетическая политика Турции в стратегии правящей партии "Справедливости и развития": новые подходы и трансформации - Данная статья посвящена актуальным вопросам осмысления энергетической безопасности Турции со стороны правящей партии, ее исторические и политические трансформации, а также современный этап. Статья пытается показать важность энергетической составляющей в формировании политической повестки, некоторые проблемы в локальных и региональных процессах.

Mikayel Avanesyan, Turkey's energy policy in the strategy of the ruling "Justice and Development" Party: New Approaches and Transformations - This article discusses current issues of Turkey's understanding of energy security by the ruling party, its historical and political transformations as well as the current stage. The article tries to show the importance of energy component in shaping political agenda, some problems in local and regional processes.

**ԻՍԼԱՄԻՍՏԱԿԱՆ «ՍՈՒԼԹԱՆ ՄՈՒՐԱԴ» ԶՈԿԱՏԻ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՓԱՍՏԵՐԸ ԱՐՑԱԽՅԱՆ
ՎԵՐՋԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ**

ՌՈՒԲԵՆ ՄԻՐԱՔՅԱՆ, ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

Բանալի բառեր - Արցախի Հանրապետություն, ԱՀ Պաշտպանության Բանակ, Ադրբեյջան, իսլամիստներ, «Մուլթան Մուրադ», Թուրքիա, ահաբեկիչներ, Հարվային Կովկաս:

Ներածություն

Վերջին տարիներին Կովկասյան տարածաշրջանում նկատվում է սուննի իսլամական արմատական, մասնավորապես ծայրահեղ արմատական տրամադրությունների աճ: Իսլամում ծայրահեղականության վերաբերյալ որևէ հստակ բնորոշում կամ սահմանում չկա: Մակայն, ընդհանուր եզրակացությունն այն է, որ արմատականությունը քաղաքական իշխանությունն ձեռք բերելու, քաղաքական գործընթացների վրա ազդելու գործիքներից մեկն է: Կովկասում իսլամական ծայրահեղ արմատականության (ֆունդամենտալիզմ)¹ դրսևորման պատճառներից են՝ կրոնական համընդհանուր անհանդուրժողականությունը, միջքաղաքակրթական լարվածությունը, մուսուլմանական հանրույթի ներքին կյանքում և արտաքին հարաբերություններում այս կամ այն խնդիրների լուծման համար բռնի գործողությունները և այլն: Մրան գումարած մուսուլմանական երկրներում և աշխարհի մուսուլմանաբնակ հատվածներում աճող ճգնա-

¹ Ֆունդամենտալիզմ հասկացությունը ձևավորվել է ԱՄՆ-ում քրիստոնեության բողոքական ուղղության մեջ: 1895 թ. Նիագարայում տեղի ունեցած Աստվածաշնչյան կոնֆերանսում հոգեւորականների մի խումբ առաջ քաշեց 5 հիմնական «ֆունդամենտալ» սկզբունք: Այդ սկզբունքները 1910 թ. հաստատեց Պրեսբիտերական գլխավոր ասամբլեան, որն ընդունեցին մի շարք այլ պահպանողական կրոնական կազմակերպություններ: 1909-1915 թթ. Կալիֆորնիայում Ռ. Թորրին եւ Լ. Դիկսոնը տպագրեցին 12 հատորից բաղկացած հոդվածների ժողովածու՝ «The Fundamentals» անվամբ, որտեղ մեկնաբանվում էին այդ թեզերը: 1919 թ. այդ սկզբունքները առավել ընկալելի եւ ըմբռնելի դարձնելու համար 12 հատորը հավաքեցին 4 հատորի մեջ եւ հիմնականում անվճար շարունակեցին դրա տարածումն ամբողջ ԱՄՆ-ով եւ աշխարհով մեկ: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո ամերիկյան ֆունդամենտալիստները իրենք իրենց կոչեցին ավետարանչականներ, իսկ ֆունդա-մենտալիզմ տերմինը մնաց շրջանառության մեջ եւ իր նեղ իմաստով մեկնաբանվում է որպես աստվածաբանական շարժում, որը նպատակաուղղված է պահպանելու այն ամենը,ինչն իրենից ներկայացնում է քրիստոնեության հիմք (ֆունդամենտ) (տե՛ս **Филатов С. Б.**, «Фундаментализм». Возвращение к основам, Протестантский фундаментализм, М., 2003, стр. 109-126):

Ժամերը, որոնք ուղեկցվում են այնպիսի իրողություններով, ինչպիսիք են՝ գործազրկությունը (հատկապես երիտասարդների շրջանում), ծնելիության բարձր մակարդակը, առողջապահական ծառայությունների ցածր մակարդակը, հանցագործության աճն ու չարաշահումները, պարարտ հող են ստեղծում իսլամական ծայրահեղ արմատական գաղափարների տարածման համար, և փորձում են փոխել հասարակական-քաղաքական առկա կարգերը: ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո Կովկասում ձևավորված որոշ պետական միավորումների կողմից արմատականության աջակցությունը թե՛ ֆինանսապես և թե՛ գաղափարական առումով հանգեցրեց արմատական գաղափարների տարածմանը նաև Կովկասում: Իսլամական ծայրահեղ արմատականության տարածմանը նպաստող գործոններից դարձան նաև մուսուլմանական աշխարհում նկատվող ռազմական բախումները, էթնիկ-դավանական հողի վրա տարածաշրջանային հաճախադեպ հակամարտությունները, որոնց նույնպես մասնակից են իսլամական ծայրահեղ արմատական կառույցները: Ակնհայտ է, որ Կովկասյան տարածաշրջանում իսլամական արմատականությունը մուտք է գործում կենսագործունեության տարբեր միջավայրեր, և պարզ է դառնում, որ սրանում ավելի ակտիվ են այն մուսուլմանները, որոնք որոշակի լուծումները դիտարկում են կրոնական դոգմաների մեջ: Ղուրանին և Սուննային տառացի հետևելու քարոզից զատ՝ իսլամական ծայրահեղ արմատական գաղափարախոսները ցուցաբերում են սուբյեկտիվ և իրենց շահերից բխող մոտեցումներ այս կամ այն դրույթները մեկնաբանելիս: Դա հնարավորություն է ընձեռում իսլամականներին խարխուլել Կովկասում ազդեցիկ դիրքեր ունեցող այսպես կոչված «ավանդական» իսլամի ազդեցիկությունը, կամայականորեն մեկնաբանել սուրբ տեքստերում առկա դրույթները, «արդիականացնել» դրանք, «մաքրագրեծել» միստիկական տարրերից և տեղական ավանդույթներից: Սա իր հերթին բերում է նաև իսլամի տարբեր ճյուղերի (սուննիական կրոնա-իրավական դպրոցներ (մազհաբներ)) հետևորդների միջև հակասությունների:

Տարածաշրջանային անկայունությունը (Չեչենական պատերազմներ, Ղարաբաղյան հակամարտություն և այլն) պարարտ հող է դարձել իսլամական արմատականության համար՝ զինյալների հավաքագրման և ջիհադական¹ պայքար իրականացնելու առումով: Ջիհադական պայքարը ևս չունի որևէ հստակ ձևակերպում, ուստի, տարբեր կրոնաքաղաքական կենտրոններ փորձել են տարբեր կերպ մեկնաբանել ջիհադի գաղափարը,

¹ Ջիհադը (արաբերեն՝ جهاد) թարգմանաբար նշանակում է պայքար, ջանք թափել, և կրոնական իմաստով այն ստացել է ինչ-որ արժեքավոր նպատակի հասնելու համար ջանք թափելու իմաստ, տե՛ս John L. Esposito, "Jihad". The Oxford Dictionary of Islam. Oxford: Oxford University Press., August 2014. p. 15

սակայն մենք կարող ենք առանձնացնել ջիհադական պայքարի երեք հիմնական մոտեցումներ՝

1. Ժամանակակից բոլոր իսլամական արմատական հոսանքներն ընդունում են «ջիհադի» ռազմական բնույթը, այսինքն՝ բռնի ուժով Աստծո ճանապարհին տարվող պայքարը:

2. Պայքարն ընթանում է անհավատների դեմ, ինչպես ոչ մուսուլմանների, այնպես էլ իսլամական արմատական գաղափարները չկիսող մուսուլմանների դեմ:

3. Պայքարի նպատակը մուսուլմանական ումմայի վերահաստատումն է:

Ահա այս երեք մոտեցումների հիմքով էլ սկիզբ դրվեց տարբեր ծայրահեղական խմբավորումների ձևավորմանը, որոնք արդեն 21-րդ երկրորդ տասնամյակում սկսեցին լուրջ սպառնալիք հանդիսանալ ողջ տարածաշրջանի համար: Իսլամականները ներքաշված են ջիհադական ակտիվ պայքարի մեջ ինչպես Կովկասում, այնպես էլ դրա սահմաններից դուրս: Մերձավոր Արևելքում կովող օտարերկրացի իսլամականների զգալի հատվածը սերում է հենց Կովկասյան տարածաշրջանից¹: Ակնհայտ է, որ 21-րդ դարի սկզբից ջիհադական պայքարի մասնակիցները ամբողջովին հրաժարվել են գաղտնի գործունեությունից, ըստ էության, այս կազմակերպությունները շարունակում են իրենց հրապարակային գործունեությունը՝ վերածվելով ռազմական խոշոր ճամբարների: Սրան մեծապես նպաստում էր նաև այն զինված հակամարտությունների ձևավորմանը, որոնց ականատես եղանք Մերձավոր և Միջին Արևելքում:

2010թ-ից Մերձավոր Արևելքում սկսված ցույցերը², որոնք որոշ երկրներում վերաճեցին զինված պայքարի, դարձան նոր տեղակայման վայր իսլամական ծայրահեղականների համար: Նրանք ստանալով որոշակի աշխարհաքաղաքական կենտրոնների աջակցությունը, սկսեցին ընդլայնել իրենց մարդկային և ռազմական պոտենցիալը, որով լրջագույն սպառնալիք հանդիսացան տարածաշրջանի համար: Հայաստանը և Արցախը ևս զերծ չեն մնում այս տարածաշրջանային գործընթացներից: Ըստ էության, այստեղ տեղի ունեցող հիմնական իրադարձությունները թե ուղղակի և թե անուղղակի կերպով ազդում են Հայաստանի Հանրապետության և իր քաղաքացիների վրա: Հատկապես, Սիրիայում ձևավորված ծա-

¹ **Ս. Գրիգորյան**, «Իսլամական ծայրահեղականությունը Կովկասում», Երևան, 2017, էջ 7-8

² 2010 թվականի դեկտեմբերի 18-ին արաբական երկրներում ցույցերի և հանրահավաքների հեղափոխական ալիք բարձրացավ: Այն սկսվեց Թունիսում, Եգիպտոսում և Եմենում տեղի ունեցած հեղափոխություններից ու շարունակվեց Լիբիայում ու Սիրիայում՝ քաղաքացիական պատերազմի տեսքով: Վերջինս շարունակվում է մինչ այժմ, իսկ Լիբիայում ավարտվել է 2012 թվականին՝ իշխանափոխությամբ:

յարահեղական կազմակերպությունները սկսեցին ազդեցություն ունենալ հենց տեղի հայկական համայնքերի վրա, իսկ հետագայում դերակատարություն ունեցան դարաբաղյան երկրորդ պատերազմում: Դեռևս 2014թ-ին թուրքական ռազմաքաղաքական դեկավարության աջակցությունը ստանալով՝ տեղի ահաբեկչական ուժերը սկսեցին գրոհել Քեսաբի և հարակից հայկական գյուղերի վրա, որի հետևանքն էր տեղահանված հայությունը, ինչպես նաև՝ տեղի հայկական մշակույթի ոչնչացումը: Վանդալիզմի էին ենթարկվում ոչ միայն Քեսաբի, այլ Հալեպի, Դամասկոսի և մի շարք այլ քաղաքների հայկական մշակութային կոթողները: Ակնհայտ էր, որ թուրքական ուժերը աջակցում են ահաբեկչական ուժերին՝ նման գործողություններ իրականացնելու համար: Ուստի, ահաբեկչական կազմակերպությունները իրենց գործունեությամբ ոչ միայն վտանգի են ենթարկում Սիրիան և հարակից շրջանները, այլ նաև սպառնալիք են ողջ տարածաշրջանի համար:

«Սուլթան Մուրադ» ջոկատի գործունեությունը 2013թ.-ից

2013թ.-ից Սիրիայում իր ակտիվ գործունեությունն է ծավալում «Սուլթան Մուրադ» կոչվող ջոկատը (ղլիվիզիան): Ըստ էության, ԻԼԻՊ-ի հոչակումը հիմք հանդիսացավ տեղում նորանոր ռազմական ճամբարների ստեղծմանը, ազդեցության գոտիների ձևավորմանը: Ջոկատն իր անվանումը ստացել է օսմանյան սուլթան Մուրադ 2-րդի պատվին: Պաշտոնական ձևավորումը տեղի է ունեցել դեռևս 2013թ. -ին, սա այն ժամանակահատվածն էր, երբ Թուրքիան որոշեց հետ չնսլալ աշխարհաքաղաքական գործընթացներից և ծրագրում էր ներխուժել Սիրիայի հյուսիսային շրջաններ: Իհարկե, այդ գործողությունները տեղի ունեցան միայն մի քանի տարի անց, սակայն ակնհայտ էր, որ Թուրքիան դեռևս 2013-2014 թթ-ին նախապատրաստվում էր անմիջականորեն մասնակցել ռազմական գործողություններին Սիրիայում¹: Իհարկե, կային մի շարք գործոններ, որոնք խաթարեցին այս ծրագրի իրագործմանը, սակայն, Թուրքայի նպատակը ի վերջո ի կատար ածվեց: «Սուլթան Մուրադ» ջոկատը հիմնականում գործել է Սիրիայի Հալեպի մարզում:

Մինչ 2016 թվականը, ըստ տարբեր տեղեկատվությունների, խումբը ուներ մոտ 1300 մարտիկ: 2017 թվականի կեսերից այն վերակազմավորվեց՝ ստեղծելով «Սուլթան Մուրադ բլոկը» Սիրիայի ազգային բանակի (ՄԱԲ) կազմում գտնվող այլ ստորաբաժանումների հետ միասին: Ընդհանուր առմամբ, այս խումբը հիմնականում կազմավորված էր Սիրիայի թուրքմենական ինքնություն ունեցող զինյալներից, սակայն ըստ

¹ LWJ Staff, “Turkey’s ISIS problem”, The Long War Journal, 31-03-2014
https://www.longwarjournal.org/archives/2014/03/turkeys_isil_problem.php#ixzz34knGEty5

էության, այն ամբողջովին թուրքական պրոյեկտ էր, որի ձևավորման և զարգացման գործում մեծ դերակատարում ունեին հենց թուրքական ռազմական գործիչները: Զոկատի դրոշը ներկված է ամբողջովին կարմիր գույնով՝ մեջբերված Շահադան՝ արտահայտելու քաղաքական հավատարմությունը քաղաքական իսլամին, իսկ կարմիրը խորհրդանշելու օսմանիզմը:

«Մուլթան Մուրադ» ջոկատի դրոշը

Հետաքրքրական է վերջին տարիներին այս խմբավորման կողմից իրականացված ռազմական գործողությունները Սիրիայում: 2019թ. հունիսի 4-ից 15-ը ընկած ժամանակահատվածում «Մուլթան Մուրադ» դիվիզիայի, «Ահրար ալ-Շամի» և նրա դաշնակիցների կողմից ալ-Բաբում և նրա մոտակայքում ծանր մարտեր են սկսվել: Հունիսի 15-ից պատերազմական գործողությունների ընթացքում սպանվել է 33 մարդ, վիրավորվել՝ 55-ը: Հունիսի 8-ին բախումների ընթացքում 60-ից 70 մարտիկներ, այդ թվում՝ «Մուլթան Մուրադ» դիվիզիայի մի քանի հրամանատարներ, անցել են Սիրիայի բանակի և Սիրիայի դեմոկրատական ուժերի կողմը: 2019 թվականի նոյեմբերի սկզբին «Մուլթան Մուրադ» դիվիզիայի Հոմս ալ-Ադիա բրիգադը թուրքական կառավարության կողմից սիրիական բանակի մի քանի ռազմագերիների միակողմանի ազատ արձակումից հետո անցել է Ջեյշ ալ-Իզդի կողմը:

Իհարկե, այս բուն ռազմական գործողությունների իրականացումից հիշատակման են արժանի այն հանցագործությունները, որոնք կատարվել էին այս ջոկատի ստորաբաժանումների կողմից Սիրիայում: Այսպես, օրինակ 2013թ. հոկտեմբերին գնդակոծման է ենթարկվել Հալեպի

հայկական Տեր Վարդան վանքը¹: Տեղի հայկական վանքը ենթարկվեց վանդալիզմի թուրքահպատակ ահաբեկչական կազմակերպությունների կողմից, նույնիսկ գնդակոծման կադրերը հայտնվեցին համացանցում²:

2016 թվականի սեպտեմբերին ԻԼԻՊ-ից Ջարաբուլուս քաղաքը գրավելուց հետո, «Մուլթան Մուրադ» դիվիզիայի մարտիկները հրապարակել են իրենց նկարները, որտեղ խոշտանգում էին ԺԻԶ (Ժողովրդական ինքնապաշտպանության ջոկատներ)-ի ռազմագերիների չորս անդամների, որոնք գերի էին ընկել ապստամբ խմբավորմանը, մինչդեռ, ըստ ԺԻԶ-ի պնդումների, նրանք փորձել են տարհանել խաղաղ բնակիչներին: Ըստ ԺԻԶ-ի, «Մուլթան Մուրադ» դիվիզիայի մարտիկներից երկուսը, ովքեր ներգրավված էին ռազմագերիների խոշտանգումների մեջ, հետագայում գերևարվել և հարցաքննվել են Հակաահաբեկչական ստորաբաժանումների կողմից³:

Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ թուրքական իշխանությունների ձեռքում այս ջոկատը դարձել է գործիք՝ իրականացնելու այն վարագությունները, ինչը Թուրքիան չէր կարող իրականացնել պաշտոնական կերպով:

«Մուլթան Մուրադ» ջոկատի մասնակցությունը Արցախյան պատերազմին

2020թ. հուլիսին հայ-ադրբեջանական սահմանի տավուշյան հատվածում տեղի ունեցան մարտեր, որտեղ Ադրբեջանը ունեցավ լրջագույն կորուստներ, ինչի արդյունքում, ադրբեջանական ուժերին չհաջողվեց սե-

¹ Վարդան վանքը կառուցվել է 1936 թվականին Հալեպում, կաթոլիկների համար: Մի թեում բացվեց հայ կաթոլիկ դպրոց, որը գործում էր որպես Անվար դպրոց մինչև 1967 թվականը, և կրկին՝ 1973-1992 թվականներին: Վանքի մյուս մասը օգտագործվել բարեգործական և սոցիալական նախագծերի համար: Բացի եկեղեցուց, վանքն ուներ նաև դպրոցական թատրոն, երիտասարդական խաղահրապարակներ և այլն: 2003 թվականին ԱՄՆ Իրաք ներխուժումից հետո միլիոնավոր իրաքցի փախստականներ եկան Սիրիա, նրանցից շատերը քրիստոնյա էին: 2011 թվականից ավելացան ներքին տեղահանված անձինք, այնպես որ տարբեր դավանանքների և ծագման իրաքցի և սիրիացի փախստականները միավորվեցին այստեղ մեկ հարկի տակ: Քանի որ Հալեպում ռազմական գործողություններն ավելի ու ավելի սպառնացող էին դառնում, 2012-ի օգոստոսին անվտանգության նկատառումներից ելնելով փակեց դեգիրթյան կրթության և հանդիպումների կենտրոն Դեյր Վարդանը և շարունակեց իր աշխատանքը «մեկ այլ վայրում»: 2012-ի սեպտեմբերի վերջին շենքը պայթարում էին ապստամբների և կառավարական ուժերի կողմից և մեծ վնաս էր հասցվել ականանետի կրակից: Քանի որ այլևս փախստականներ և աշխատակիցներ չկային, նրանց կողմից ոչ ոք չէր տուժել: 2013-ի ապրիլի 10-ին Faisal-Strasse- ում (شارع فيصل) Հալեպի կենտրոնում բացվեց վանքի առողջության կենտրոն՝ տարբեր բժշկական մասնագիտություններով: 2013թ. -ից մինչ օրս վանքն ավերված է:

² Տե՛ս <https://www.youtube.com/watch?v=lzX2cxTekCI>

³ Rudaw, "Syrian rebels captured by YPG confess to torturing Kurdish fighters", Erbil, 01-09-2016, <https://www.rudaw.net/english/middleeast/syria/010920164>

փական ռազմական և մարդկային պոտենցիալի միջոցով հաջողություն ունենալ: Արդեն 2020թ.-ի օգոստոսին ընթացող գործընթացները ցույց էին տալիս, որ Ադրբեջանը պատերազմի նախապատրաստական վերջին փուլն է անցկացնում, ուստի մեծացավ Թուրքիայի ռազմական աջակցությունը թե՛ տեխնիկական և թե՛ մարդկային ռեսուրսներով:

2020թ. սեպտեմբերի 27-ին Ադրբեջանի կողմից Արցախի Հանրապետության նկատմամբ սանձազերծվեց պատերազմ, որը ընթանում էր շփման գծի ողջ երկայնքով: Ըստ էության, սա 90-ականներից հետո ամենախոշոր և լայնամասշտաբ ռազմական գործողությունն էր: Սյս իրադարձություններից անմասն չմնացին սիրիացի ահաբեկիչները, հատկապես Թուրքիայի կողմից Ադրբեջան ուղարկված «Մուլթան Մուրադ» ջոկատի մարտիկները: Դեռևս 2020թ. հուլիսին լրատվականները տարածեցին առաջին տեղեկությունները կապված Թուրքիայի կողմից Ադրբեջան սիրիացի զինյալներ ուղարկելու վերաբերյալ: Ըստ որոշ լրատվականների՝ նախատեսվում էր տեղափոխումը իրականացնել հուլիսին, սակայն հուլիսյան մարտերի դադարեցումը ստիպեց Թուրքիային չդիմել այդ քայլին: Առաջիններից մեկը, որը հայտարարեց նմանատիպ գործընթացի մեկնարկի մասին քրդական Firat գործակալությունն էր, որը իր հրապարակածը հողվածում¹ հայտնում էր, որ Թուրքիան պատրաստում է, այսպես կոչված Սիրիական Ազատ Բանակի զինյալների տեղափոխումը Ադրբեջան: Այդ նպատակով վարձկանների համար գրանցման կետեր են բացվել Ջենդերիսում, Ռաջուում և Աֆրինում: Firat-ի փոխանցմամբ՝ 6-ամսյա պայմանագրով աշխատող զինյալները ամսական վճարվելու են 3,5 հազար դոլար: Մանրամասներ չեն ներկայացվում վարձկանների թվի և Ադրբեջան ուղարկման ժամկետների վերաբերյալ:

Հուլիսի 16-ին Թուրքիայի ազգային պաշտպանության նախարար Հուլուսի Աքարը հավաստիացրեց Ադրբեջանին, որ թուրքական բանակը պատրաստ է ռազմական օգնություն տրամադրել Բաքվին՝ Հայաստանի հետ սահմանի հակամարտության ժամանակ: Ըստ նրա, թուրքական զինված ուժերը «կանեն ամեն ինչ, ինչ անհրաժեշտ է Ադրբեջանի համար»: Ավելի վաղ, քրդական գործակալությունը հաղորդել էր Սիրիայից վարձկանների գործուղման մասին Լիբիայի ճակատներ, որտեղ նրանք պայքարում են Ֆայիզ Սարաջի ազգային համաձայնության կառավարությանը (GNA) աջակցող կազմավորումների դեմ:

Սեպտեմբերի 27-ին սանձազերծված պատերազմում «Մուլթան Մուրադ» ջոկատի և այլ զինյալ խմբերի մասնակցությունը հայտնի էր պատերազմի հենց սկզբից, ինչին ականատես եղանք նաև մի քանի այլ

¹ Anfnews, “SOHR: Turkey sent over 300 mercenaries to Azerbaijan”, New Desk, 24-09-2020, <https://anfenglish.com/news/sohr-turkey-sent-over-300-mercenaries-to-azerbaijan-46816>

կարևոր հայտարարություններով: Հատկանշական է, Իրանական Mashregh լրատվամիջոցը, որը տվյալներ է հրապարակել Թուրքիայի կողմից Սիրիայից և Լիբիայից Ադրբեջան տեղափոխված հարյուրավոր ահաբեկիչների վերաբերյալ: «Արմենպրես»-ի փոխանցմամբ¹ լրատվամիջոցը նշել է այն ահաբեկչական խմբավորումների անունները, որոնց անդամ են Արցախի դեմ կռվելու համար Ադրբեջան տեղափոխված ահաբեկիչները: Mashregh-ն իր հոդվածում նշում է, որ ահաբեկիչները «Սուլթան Մուրադ», «Ջեյշ ալ-Աջրադ» և այլ անվանումներով 51 խմբավորումներից են:

Իհարկե, այս կոնտեքստում բավական կարևոր էր ԱՄՆ-ի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի՝ Մինսկի խմբի համանախագահ երկրների տարբեր պաշտոնյաների հայտարարությունները առ այն, որ Արցախում կռվում են սիրիացի ահաբեկիչներ: Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների Պաշտպանության նախարարության ներկայացուցիչը, հաստատել է, որ ճիշտ են այն տեղեկությունները, որ Թուրքիայի կողմից 100-ավոր սիրիացի վարձկաններ են տեղափոխվել Ադրբեջան: Հաջորդը Ֆրանսիայի նախագահի հայտարարությունն էր, ըստ այդմ, Էմանուել Մակրոնը հայտնել է², որ փաստեր ունի, որ Լեռնային Ղարաբաղի մարտական գործողություններին Թուրքիայից սիրիական իսլամիստներ են մասնակցում: Ամենաքննարկվածը եղավ Ռուսաստանի արտաքին հետախուզության ծառայության պետ Ս. Նարիշկինի հայտարարությունը, ըստ որի՝ Ռուսաստանի արտաքին հետախուզական ծառայությունը (ԱՀՕ) ստույգ տվյալներ է ստացել Սիրիայից Լեռնային Ղարաբաղի մարտերում զինյալների մասնակցության վերաբերյալ, այդ թվում՝ Մերձավոր Արևելքի երկրների գործընկեր հետախուզական ծառայություններից³: Կարևոր է հասկանալ նաև, թե ինչպես էին օգտագործվում զինյալները ադրբեջանական բանակի կողմից: Ռազմական գործողությունների բնույթը ուսումնասիրելով՝ կարելի է ենթադրել, որ զինյալները հիմնականում օգտագործվում էին Արցախի հարավային հատվածում, որտեղ աշխարհագրական առումով դաշտային է և կլիման արևադարձայինին մոտ, այսինքն, սրանք այն պայմաններն էին, որտեղ կռվելու սովոր էին զինյալները: Մա, իհարկե, չի բացառում այն փաստը, որ նրանք գործել են այլ հատվածներում ևս, ուստի կարելի է ենթադրել, որ Ադրբեջանը կարողանում էր ռացիոնալ կեր-

¹ Արմենպրես, «Իրանական լրատվամիջոցը տվյալներ է հրապարակել Ադրբեջան տեղափոխված ահաբեկիչների վերաբերյալ», 04-10-2020, <https://armenpress.am/arm/news/1030217.html>

² Arab News, “Macron says Syrian mercenaries operating in Karabakh”, 01-10-2020 <https://www.arabnews.com/node/1742811/world>

³ **Andrew Osborn**, “Russia says Islamist fighters in Nagorno-Karabakh conflict pose threat to Moscow”, Reuters, 06-10-2020 <https://www.reuters.com/article/armenia-azerbaijan-russia-int-idUSKBN26R1VE>

պով օգտագործել զինյալներին՝ դարձնելով առաջնահերթ թիրախ հայկական զինված ուժերի համար:

Այսպիսով, կարելի է ենթադրել, որ պատերազմի սկզբից հայտնի է եղել ոչ միայն հայկական կողմին, այլ նաև միջազգային հանրության համար: Սակայն հարցը այլ է, թե ինչու միջազգային հանրությունը չդատապարտեց և քայլեր չիրականացրեց նման գործընթացը դադարեցնելու համար:

Ինչ վերաբերում է նրանց վարձատրմանը, ապա, ըստ տարբեր աղբյուրների, Թուրքիան խոստացել է զինյալներին յուրաքանչյուրին 1500-2000 ամերիկյան դոլար, ինչը աստղաբաշխական կարող ենք համարել զինյալների համար, քանզի Սիրիայում նրանց վարձատրությունը կազմում է մոտ 300 դոլար: Կան նաև որոշ աղբյուրներ, որոնք վկայում են մինչև 3500 դոլար վարձատրության մասին: Եթե թվի ճշգրտման վերաբերյալ ունենք խնդիրներ, ապա մի բան հստակ է, որ զինյալների մեծամասնությունն այդ գումարները չի ստացել:

Իրավիճակային կտրուկ փոփոխություններ ունեցանք պատերազմի երկրորդ հատվածում: Նախ, հոկտեմբերի վերջին սպանվեց «Մուլթան Մուրադ» ջոկատի 95-րդ կորպուսի գլխավոր հրամանատար Մուրատ Օմարին: Այս մասին առաջինը հրապարակեց infoteka24.ru կայքը: Ավելի վաղ Արցախում սպանվել էր նաև «Ֆիրկաթ ալ-Համզա» ահաբեկչական խմբավորման հրամանատար Ադել ալ-Շահիրը: Արցախի զինված ուժերին հաջողվել է «գլխատել» Թուրքիայի կողմից Սիրիայից ուղարկված երկու հիմնական ահաբեկչական խմբավորումներին¹:

Հոկտեմբերի վերջին սկսվեցին պարբերական հրապարակումներ ահաբեկիչների վերաբերյալ: Twitter սոցցանցում Լինդսի Սնելը² գրել է, որ հանդիպման առաջարկ է ստացել և ունեցել է նամակագրային կապ «Մուլթան Մուրադ» ջոկատի նախկին հրամանատարներից մեկի հետ: Սիրիայի հյուսիս-արևմուտքում գտնվող թուրքամետ «Սիրիական ազգային բանակի» մաս կազմող սիրիական խմբավորման հրամանատարը լրագրողին հրավիրել է հանդիպել Թուրքիայում, որպեսզի իրադարձությունների վերաբերյալ վերջինս իր ունեցած տեսակետը փոխի: Բայց առանց հանդիպմանը սպասելու, լրագրողի հետ նամակագրության մեջ հրամանատարը բացատրել է, թե ինչպես են սիրիացի զինյալները ընկալում «գործուղումները» դեպի Լիբիա եւ Ադրբեջան: Լինդսի Սնելը իր էջում գրել էր, որ նրանց խոսքով, սիրիացիներն իրականում կռվում են երկրորդ

¹ Yerevan News, «Արցախում ոչնչացվել է Մուլթան Մուրադ ջոկատի հրամանատարներից մեկը», 02-11-2020, <http://yn.am/?military&p=112593&l=am>

² Լինդսի Սնելը ամերիկացի հայտնի լրագրող է, ով վավերագրական ֆիլմեր է պատրաստում այնպիսի լատվամիջոցների համար, ինչպիսիք են MSNBC, VICE, Vocativ, ABC News, Ozy, Yahoo News եւ Discovery Digital Networks լատվականները:

երկրի հետ Լիբիայում եւ Ադրբեջանում, այդ թվում ռուսների, ու քանի որ ռուսները դարձել են սիրիացիների ամենամեծ թշնամիները, զինյալները դեմ չեն դրան՝ նկատի ունենալով հրամանատարի մեկնաբանությունը եւ այն, որ Ռուսաստանը դարաբաղյան հակամարտության կարգավորման միջնորդ կողմերից է։ Լրագրողը երկար տարիներ լուսաբանել է Սիրիայում ընթացող պատերազմը և քաջատեղյակ է տարատեսակ խմբավորումների գործողություններին։ Լեոնային Ղարաբաղում Ադրբեջանի հարձակման մեկնարկից ի վեր Լինդսի Սնեյդը հաճախ էր լուրեր հայտնում այնտեղ մեկնած սիրիացի զինյալների մասին։ Քանի որ նա ծանոթ է Սիրիայի սահմանամերձ շրջանների բազմաթիվ վարձկանների, ինչպես նաեւ բնակիչների հետ, նա տեղեկատվություն է ստանում առաջին ձեռքից։

Համաշխարհային քաղաքականության ամերիկյան կենտրոնի (CGP) վերլուծաբան Էլիզաբեթ Յուրկովը ևս ուղղակի շփումներ ուներ այդ զինյալների հետ։ Հոկտեմբերի 25-ին, նա իր թվիթերում գրել է, որ իր հարցազրույցների սիրիացիներից մեկը հազիվ է մազապուրծ եղել Լեոնային Ղարաբաղում՝ փրկվելով մահից։ 11 սիրիացիներ՝ նրա զորախմբի անդամներ, սպանվել են եւ մոտ 40-ը՝ վիրավորվել հայկական արկերի հարվածներից։ Ժամանակակից վարձկանները հիմնականում թոշակառուներ են ռազմական էլիտար ստորաբաժանումներից։ Մի մասը սիրիացիներ էլ չեն։ Հենց նրանք են ծառայում որպես վահան։ The New York Review-ում¹ վերլուծաբանը հոդված է հրապարակել Լիբիայում ու Ադրբեջանում սիրիացի վարձկանների մասին, եւ Աբդել Բազիտը (անունը փոխված է) նրան պատմել է, որ իր ընկերներից 4-ը մահացել են Լեոնային Ղարաբաղում ընթացող մարտերի դեռ առաջին երկու օրերի ընթացքում։ Այս աղբյուրները ևս վկայում են Ադրբեջանում զինյալներին խոստանում են ամսական 1500-2000 դոլար վարձատրություն, գրեթե բոլոր աղբյուրներն էլ փաստում են՝ զինյալների գերակշիռ մասը գնում է այնտեղ փողի համար։

Համաձայն Մարդու իրավունքների սիրիական դիտորդական հասարակական կազմակերպության (SOHR) տվյալների²՝ սեպտեմբերի վերջին առնվազն 2050 սիրիացի զինյալ է մեկնել Ադրբեջան։ Հոկտեմբերի 20-ի դրությամբ, նրանցից 170-ը սպանվել են, իսկ 118 մարմին արդեն հասցվել է Սիրիա։ Վարձկանների հավաքագրումը, ըստ կազմակերպության, մեծամասամբ ղեկավարում են «Սուլթան Մուրադ» եւ «Ալ-Համզա» դիվիզիաները։

¹ Elizabeth Tsurkov, "The Syrian Mercenaries Fighting Foreign Wars for Russia and Turkey", The New York Review, 16-10-2020, <https://www.nybooks.com/daily/2020/10/16/the-syrian-mercenaries-fighting-foreign-wars-for-russia-and-turkey/>

² The Syrian Observatory for Human Rights, Nagorno-Karabakh battles | At least 27 Turkish-backed Syrian mercenaries killed in 48 hours, 20-10-2020. <https://www.syriahr.com/en/188856/>

Միլիական դիտորդական հասարակական կազմակերպության նշում է, որ վստահելի աղբյուրները հայտնում են, որ վարձկանների նոր խմբեր պատրաստվում են մեկնել Ադրբեջան, քանի որ Թուրքիան շարունակում է նրանց նետել Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության մեջ: Նաեւ ի հավելումն նշվում է՝ մարտերն այնքան կատաղի են, որ որոշ սիրիացիներ հրաժարվում են մասնակցել դրանց եւ պահանջում են վերադառնալ Միլիա: Ի տարբերություն այլ վարձկանների խմբերի, որոնք պարզապես, ինչպես նշվեց, որպես վահան էին հանդիսանում ադրբեջանցի զինձառայողների համար:

«Ալ-Համզան» և «Մուլթան Մուրադ» ջոկատները վարժական ճամբարներ ունեն, որոնք համալրված են նորագույն տեխնիկայով: Հրամանատարական կազմը սովորում է 2 ակադեմիաներում: Նյութական ապահովումն էլ է բարձր մակարդակի վրա, նրանք անգամ սեփական մշակման զրահամեքենաներ են արտադրում:

Փաստերի հավաքագրման և ապացուցման համար շրջադարձային եղավ այն ժամանակ, երբ Արցախի Պաշտպանության Բանակի մարտիկների կողմից գերեվարվեցին ազգությամբ արաբ երկու զինյալներ: Հոկտեմբերի 30-ին Հայաստանի պաշտպանության նախարարի խոսնակ Շուշան Ստեփանյանը հաղորդել է, որ ԱՀ ՊԲ ուժերը գերեվարել են սիրիացի զինյալի: Առաջնագծում գերի ընկած իսլամիստ վարձկանի անունն է Մեհրեբ Մուհամմադ Ալշիեթ, նա Համաա քաղաքից է: Մեհրեդ Մուհամմադ Ալշիեթն նաև ասել է, թե իրենց խոստացել են 2000 դոլար վարձավճար, որը սակայն չի վճարվել: Նախքան ռազմաճակատ բերվելը նրանք մասնակցել են ճամբարային հավաքների, որտեղ իրենց հետ աշխատել են թուրք ռազմական հրահանգիչները:

Նոյեմբերի 1-ին գերեվարվեց երկրորդ զինյալը, ինչպես պարզվել է նախնական հարցաքննության ժամանակ, 1988թ. ծնված, Միրիայի Իդլիբ նահանգի Ջեսրալ Շուուր շրջանի Զիյադիյա գյուղի բնակիչ Յուսուֆ Ալա Աբեթ ալ-Հաջին է: Ալ-Հաջիի հարցաքննության ժամանակ արդեն լիովին նկարագրվեց այն պատկերը, թե ինչպես են Միրիայից հավաքրել զինյալներին, տեղափոխել Ադրբեջան՝ կովելու Լեռնային Ղարաբաղում: Ըստ հիշյալ անձի ցուցմունքի՝ 15 օր առաջ հարևան գյուղի բնակիչ, Իբրահիմ անունով իր ծանոթը, ում դիմում էին որպես Աբու Ահմադ, իր տուն է եկել և հայտնել, որ Ադրբեջանում եռամսյա զորավարժություններ են, կարող է մասնակցել, ինչի համար ամսական 2000 դոլար կստանա:

Աբու Ահմադը Հաջիին պատմել է, որ ընտրում էին 20-40 տարեկան տղամարդկանց և որ իրենցից առաջ ևս 500 մարդու են տեղափոխել Ադրբեջան: Հոկտեմբերի 18-ին նա և ևս 500 վարձկաններ հասել են Ադրբեջան, տեղավորել են կենտրոնական զորամասերից մեկում: Ադրբեջանի օդա-

նավակայում վարձկաններին դիմավորել են Ադրբեջանի և Թուրքիայի զինծառայողները, ապա ուղեկցել գործարան, որտեղ ևս թուրք զինվորականներ կային և իրենք թուրք զինվորականներին զանազանում էին իրենց համազգեստի վրայի դրոշներից: հատկանշական է այն, որ ամեն քաֆֆիրի¹ համար 100 դոլար գլխագին են խոստացել:

Ըստ էության, այս փաստերը դարձան կարևոր հիմք՝ ապացուցելու ծայրահեղ իսլամականների մասնակցությունը Արցախում: Ադրբեջանի կողմից շարունակ հերքումները որպես այդպիսին սկսվեց լուրջ չընկալվել, քանզի օրեցօր մեծանում էր ապացույցների բազան, սրան գումարվում նաև միջազգային հանրության, հատկապես Մինսկի խմբի համանախագահ երկրների պաշտոնական ներկայացուցիչների հայտարարությունները, տարբեր փորձագետների հայտարարությունները, հրապարակած հոդվածները, ձայնագրությունները, հարցազրույցները, ինպես նաև արցախյան կողմից գերեվարված երկու սիրիացիների փաստը: Այս ամենը ամբողջացնելով՝ փաստական է դառնում սիրիացի ծայրահեղականների, հատկապես «Մուլթան Մուրադ» ջոկատի մասնակցությունը այս իրադարձություններին:

Եզրակացություն

Այսպիսով, կարելի է ենթադրել, որ Աբու Համզեն կոչվող խմբավորումը, որը մաս է հանդիսանում «Մուլթան Մուրադ» դիվիզիային իրականացրել է մարտական գործողություններ Արցախի սահմանին, նույնը կարող ենք ասել Սուլեյման շահ խմբավորման մասին, որն էլ իր հերթին մաս է կազմում «Ալ-Համզա» ջոկատին: Հատկանշական է, որ այս խմբավորումները ձևավորվել են Սիրիայի հյուսիսում թուրքական ուժերի կողմից և սիրիական հակամարտության պատմության մեջ ռազմական գործողություններին մասնակցել են կամ թուրքական զինված ուժերի համատեղ մասնակցությամբ կամ ուղղորդմամբ: Սա փաստում են ոչ միայն տարծաշրջանային քաղաքական կամ ռազմական գործիչները այլ նաև միջազգային հանրությունը: Այս զինյալների համար գաղափարական պայքար որպես այդպիսին գոյություն չունի և առաջնահերթը դա գումարն էր, ինչի համար էլ այստեղ են զինյալները: Ըստ էության, ակնհայտ է դառնում այն փաստը, որ Արցախի և ՀՀ ԶՈՒ-երի դեմ կռվում էր ոչ միայն Ադրբեջանը, այլ նաև ահաբեկիչները և նրանց աջակցող թուրքական հատուկ ստորաբաժանումները: Իհարկե, սա չդատապարտվեց միջազգային հանրության կողմից գործնական քայլերով, որոշակի հայտարարություններ հնչեցին, սակայն ակնհայտ է, որ այդ հայտարարությունները

¹ Քաֆֆիր՝ արաբերենից թարգմանաբար նշանակում է անհավատ:

ըր չէին կարող սահմանափակել Թուրքիայի և Ադրբեջանի սանձարձակ գործողությունները տարածաշրջանում:

Рубен Миракян, Арутюн Матевосян, Деятельность исламистского отделения "Султан Мурад" в последней арцахской войне (2020г.) - Цель данной статьи - представить факты о деятельности исламистских экстремистских сил, особенно отряда «Султан Мурад», в войне, развязанной Азербайджаном 27 сентября 2020 года против Республики Арцах. В статье делается попытка доказать, что экстремистская группировка ранее готовилась отправиться в Азербайджан для участия в боевых действиях за определенное финансовое вознаграждение, отмечая, что отряд «Султан Мурад» не мог принимать участие в боевых действиях без прямого вмешательства Турции. Наша задача - представить факты и утверждения, доказывающие участие исламистов в этой войне. Для исследования проблемы использовались символические методы, в том числе большое внимание уделялось исследованиям (анализу) международных СМИ. В результате исследования мы приходим к выводу, что эти группы боролись за деньги. Идеологической стороны борьбы почти не было. Развитие событий показало, что азербайджанская армия добилась успеха только благодаря исламистам и турецкому офицерскому корпусу. Отряд «Султан Мурад» принимал самое активное участие в боевых действиях, и Турция сыграла в этом большую роль. Это также подтверждается международным сообществом, но никаких официальных шагов по ограничению въезда террористов предпринято не было.

Ruben Mirakyan, Harutyun Matevosyan , Activities Of Islamist "Sultan Murad"; Department In The Last Artsakh War (2020) - The purpose of this article is to present the facts about the activities of Islamist extremist forces, especially the "Sultan Murad" detachment, in the war unleashed by Azerbaijan on September 27, 2020 against Republic of Artsakh. The article aims to prove that the extremist group was preparing to go to Azerbaijan earlier to take part in the hostilities for a certain financial reward, noting that the "Sultan Murad" detachment could not take part in the hostilities without the direct intervention of Turkey. Our task is to present the facts and statements that prove the participation of islamists in this war. Symbolic methods have been used to study the problem, including much attention paid to international media research (analysis). As a result of the research, we come to the conclusion that these groups were fighting for money. There was almost no ideological side of the struggle. The development of events showed that the Azerbaijani army only succeeded through the Islamists of the Turkish officer corps. The "Sultan Murad"

detachment took the most active part in the hostilities, and Turkey played a big role in that participation. This is also confirmed by the international community, but no official step has been taken to restrict the entry of terrorists.

**2008 Թ. ՌՈՒՍ-ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ
ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՀ ԱՐՏԱՔԻՆ և ԴԱՇԻՆՔԱՅԻՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎՐԱ ՆԵՐՔԻՆ-ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱՅԻՆ
ԵՎ ԳԼՈՒԲԱԼ-ՀԱՄԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՉԱՓՄԱՆ ՄԵԶ.
ՆԵՈՌԵԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՑՔ**

ՆԱՐԵԿ ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ

Բանալի բառեր – ՀՀ արտաքին քաղաքականություն, ՀՀ-ՌԴ հարաբերություններ, նեոռալիզմ, ռուս-վրացական պատերազմ, ինտեգրացիոն երկրնորանք, ԵԱՏՄ

Միջազգային հարաբերությունների նեոռեալիզմի դպրոցը պետությունների արտաքին ու դաշինքային քաղաքականությունը ուսումնասիրելիս հատուկ ուշադրություն է դարձնում այն համակարգին, որի մեջ գտնվում է պետությունը, քանի որ այդ համակարգի մեջ ուժերի հավասարակշռումն է, որ պայմանավորում է գոյապահպանմանն ու անվտանգության երաշխիքների ապահովման քաղաքականությունը¹։ Այս հոդվածը նպատակ ունի միջազգային հարաբերությունների այս դպրոցի պրիզմայի միջոցով ուսումնասիրել ռուս-վրացական պատերազմի ազդեցությունը ՀՀ-ՌԴ հարաբերությունների վրա ազդող ներքին-կառուցվածքային և գլոբալ համակարգային նշանակության չափումների վրա²։ Հետազոտության նման շրջանակի համար հիմք է հանդիսացել ՀՀ-ՌԴ հարաբերությունների ուսումնասիրման համար առաջարկված տեսականացումն³։

Հարկ ենք համարում ընդգծել, որ, թեև հետազոտական առարկայի փուլայնացումը կատարվել է ռուս-վրացական պատերազմին հաջորդած ընթացքի շուրջ, դրա հիմքում դրված է *ոչ թե ժամանակագրական*, այլ տվյալ կատակլիզմով պայմանավորված *անվտանգային միջավայրի փո-*

¹ **Waltz Kenneth**: Theory of international politics// 1979, Addison-Wesley Pub. Co. p 128; **Waltz Kenneth**: Structural Realism after the Cold War// International Security, Vol. 25, No. 1, p. 28; **Walt Stephen**: The Origins of Alliance// 1987, Cornell University Press, p. 17; **Dunne Tim** and **Schmidt Brian**: 6. Realism in The globalization of world politics: an introduction to international relations, ed. John Baylis, Steve Smith, Patricia Owens// 2014 Oxford University Press, p. 17; **Goetschel Laurent**: The Foreign and Security Policy Interests of Small States in Today's Europe in Small States Inside and Outside the European Union ed. Goetschel Laurent// 1998 Springer US, p. 23.

² Տարածաշրջանային չափումն ուսումնասիրող հետազոտության արդյունքերը տես՝ Սուքիասյան Նարեկի առաջիկա հոդվածը։

³ **Սուքիասյան Նարեկ**։ ՀՀ արտաքին քաղաքականության ռուսական ուղղության վրա ազդող կառուցվածքային գործոնների տեսականացման փորձ և այդ գործոնների ազդեցության էվոլյուցիան// 2020, Գիտական Արցախ N°4(7)։

փոփոխության սկզբունքը, որը հետազոտությունը համարում է պայմանական ջրբաժան: Պայմանական այն պատճառով, որ ի սկզբանե հետազոտողը խուսափել է ՀՀ արտաքին քաղաքականության վրա որևէ մի իրադարձության ազդեցության մասին ապրիորի եզրահանգումներ առաջ քաշելուց, ինչպես նաև գերծ է մնացել հենց դրանք նույն մոտեցմամբ արտաքին միջավայրի այլ փոփոխություններից վեր դասելուց: Այնուամենայնիվ, տարածաշրջանային պատերազմները, ըստ էության, անվտանգային միջավայրի փոփոխության ամենաակնառու և ուղիղ արտահայտումն են, և թույլ են տալիս նեոռեալիզմի հետաքրքրության խնդիրների բարձրացման համատեքստում առնվազն պայմանականորեն համարել այն չափումների վերափոխումները փոլայնացնելու սկզբունք:

Այսպիսով, հոդվածը նպատակ ունի *վեր հանել* 2008 թ. ռուս-վրացական պատերազմի ազդեցությունը ՀՀ արտաքին քաղաքականության՝ մասնավորապես ՀՀ-ՌԴ հարաբերությունները պայմանավորող նեոռեալիստական բնույթի ներքին-կառուցվածքային և գլոբալ չափումների վերափոխումները: Հոդվածը քննում է հետևյալ հետազոտական հարցերը՝

- Փոփոխվե՞լ են արդյոք և ինչպե՞ս են փոփոխվել 2008 թ. ռուս-վրացական պատերազմի արդյունքում ՀՀ արտաքին քաղաքականության վրա ազդող ներքին-կառուցվածքային և գլոբալ համակարգային չափումները:

- Արդյոք խթանե՞լ, թե՞ սահմանափակել են այս չափումները ՀՀ արտաքին և դաշինքային քաղաքականությունը նշված ժամանակահատվածում:

Ներքին-կառուցվածքային. 2008 թ. ռուս-վրացական պատերազմը ի ցույց դրեց ՀՀ ներքին կառուցվածքային խոցելիության և կախվածության մի շարք խնդիրներ: Դրա ուղղակի և անմիջական հետևանքներից էր հաղորդակցությունների խզման պատճառով Վրաստանի տարածքով բազային մի շարք ապրանքների՝ այդ թվում հացահատիկի ու վառելիքային ներկրման անհնարինությունը կամ բարդությունը՝ օրակարգային դարձնելով պարենային անվտանգության և Իրանի տարածքով լրացուցիչ հաղորդակցությունների¹ ապահովման հարցը¹: Այդպիսով, Գ-

¹ Հայաստանի էներգետիկ անվտանգության և արտաքին աշխարհի հետ հաղորդակցությունների հետ կապված կառուցվածքային խոցելիությունները հաղթահարելու կամ մեղմելու բնական միջոց է արտաքին բալանսավորման բազմազանեցումը Իրանի հաշվին, որի ուղղությամբ արտաքին քաղաքական ակտիվության նկատվեց պատերազմից հետո՝ մասնավորապես երկաթուղու կառուցման և իրանական գազի ներմուծման շուրջ: Թեև դրա գիտակցումը կար քաղաքական բարձրագույն մակարդակում, ՀՀ էներգետիկայի նախարարությունը հայտարարեց, որ ռուսական գազը բավարարում է ՀՀ պահանջները, իսկ երկաթգծի կառուցումը խնդրային էր պահանջվող մեծ ներդրումների պատճառով: Ավելին տե՛ս Անահիտ Շիրինյան: Ռուս-վրացական պատերազմի տնտեսական հետևանքները//2008 Հետք:

լոբալ ֆինանսական ճգնաժամի նախօրեին Հայաստանի տնտեսությունը պատերազմի պատճառով կրեց 600-700 մլն դոլարի վնաս² (Melkumian, 2009), իսկ արտահանման կարևորագույն շուկայի՝ ՌԴ-ի հետ ապրանա-քաջրջանառության կապը ապահովվում էր ոչ ձեռնտու Փոթի-Բուլղարա-կան նավահանգիստներ-Նովոռոսիյսկ երթուղու միջոցով: Պատերազմի պատճառով Հայաստանը գրանցեց 52 մլն դոլար արտահանման կրճատման կորուստ, իսկ ներմուծումները կրճատվեցին 121.2 մլն դոլարով³: Օգոստոսի առաջին կեսին Վրաստանի տարածքով գազի ներմուծման ծավալները կրճատվեցին 30%-ով, ինչից հետո տարանցման վճարը 1 տոննա վառելիքի համար Վրաստանի կողմից բարձրացվեց 50 դոլարով⁴: Ըստ ուրոշ տնտեսագետների՝ հակամարտության պատճառով ՀՀ-ն նաև գրկվել է 300 մլն դոլարի ներդրումային հնարավորություններից⁵: Թեև ներքին-կառուցվածքային խոցելիությունների շարքից միջազգային ֆինանսական համակարգերի ինտեգրվածության ցածր մակարդակը ի սկզբանե անգամ կառավարության կողմից համարվում է Գլոբալ տնտեսական ճգնաժամից խուսափելու հնարավորություն⁶, բայց դրա անուղղակի հետևանքները լրջագույն ազդեցություն ունեցան ՀՀ տնտեսական կարողությունների վրա: Հիմնական գործընկեր պետություններում ճգնաժամի առաջնային ծանր հետևանքներն ընգծեցին ՀՀ ներքին-կառուցվածքային խոցելիությունը՝ այն է հումքահեն և արտերկրից ուղիղ դրամական փոխանցումներից սնվող տնտեսական համակարգը: Պահանջարկի անկման պայմաններում միջազգային շուկայում մետաղական հումքերն արժեզրկվեցին՝ ստիպելով հայկական արդյունաբերողներին նվազեցնել արտահանումը, իսկ որոշներին անգամ կանգնեցրեց փակման եզրին⁷: Մյուս կողմից աշխատանքային միգրանտների հյուրընկալ երկրներում ու հատկապես Ռուսաստանում տնտեսական ճգնաժամի պայմաններում նրանց ծառայությունների նկատմամբ պահանջարկի անկումը անուղղակի բացասական ազդեցություն էր թողեց ՀՀ ուղղված դրամական փոխանցումների և շղթայաբարձ աղքատության մակարդակի և շինարարության ոլորտների

¹ **Kornely K. Kakachia:** Challenges to the South Caucasus regional security aftermath of Russian-Georgian conflict: Hegemonic stability or new partnership?// 2011, Journal of Eurasian Studies Volume 2, Issue 1, p.17.

² **Naira Melkumian:** Russia-Georgia Tensions Harm Armenia// 2009, Հետք:

³ **Անահիտ Շիրինյան:** Ռուս-վրացական պատերազմի տնտեսական հետեւանքները//2008 Հետք:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ **ՀՀ Կառավարություն:** Հ. Բնչպե՞ս կարող են ազդել համաշխարհային ֆինանսական շուկաներում տեղի ունեցող իրադարձությունները «Բյուջե-2009»-ի վրա:

⁷ **Samvel Avagyan:** The Global Financial Crisis: Impact on Armenia// 2009, Volume 8 Number 2, p. 98.

վրա¹: Վերջինս, որը ճգնաժամին նախորդող տարիներին համարվում էր տնտեսական թոփառված աճի առաջատարը, օտարերկրյա ներդրումների բացակայության պայմաններում կազմեց հետպատերազմյան տարիներին գրանցված տնտեսական անկման ամենամեծ մասնաբաժինը²: Թեև ՀՀ մետաղական արտահանումները³ և դրամական փոխանցումները⁴ 2011-2012 թթ. հասան նախաճգնաժամային մակարդակին, սակայն ճգնաժամի երկարաժամկետ ազդեցության պատճառով ՀՆԱ-ն և արդյունաբերության ոլորտը (ներառյալ շինարարությունը) հասան նախաճգնաժամային մակարդակին միայն համապատասխանաբար 2014 թ⁵ և 2019 թ⁶:

Ներքին կառուցվածքային այս չափումները իրենց հարաբերական դերը խաղացին նաև Հայաստանի՝ ՄՄ մուտք գործելու որոշման հարցում, որն էլ իր հերթին շրթայաբար հանգեցրեց այս բնույթի խնդիրների⁷: Այսպես, թեև ՄՄ-ի կազմի մեջ Հայաստանը, ի թիվս այլ արտոնությունների ազատվում էր բնական գազի ներկրման տուրքից և տարեկան խնայում 200 մլն դոլար⁸, այն ստիված եղավ 300 մլն դոլար կուտակած պարտքի դիմաց ռուսական կողմին վաճառել «ՀայՌուսԳազԱրդի» վերջին 20% բաժնեմասը⁹, ինչն ի ցույց է դնում ՀՀ էներգետիկ անվտանգության խոցելիությունը, որպես արտաքին քաղաքականությունը սահմանափակող ներքին-կառուցվածքային չափում: Նման պարադոքսալ դիտարկումիս արտահայտվել է նաև աշխատանքային միգրացիայի ոլորտում, որտեղ շնորհիվ ՄՄ-ի աշխատանքի և կապիտալի միասնական շուկայի ակնկալվում

¹ **UNWFP:** Armenia: Rapid assessment of the impact of the global financial crisis// 2009, Rome, pp. 13-14.

² **Hovsepian Anna:** The Indirect Effects of the Global Financial Crisis on the Armenian Economy// 2014, American University of Armenia, pp. 33-34.; **Samvel Avagyan:** նշվ. աշխ. p. 99.; **Haroutiun Khachatryan:** Armenia: How a Small Country Counters the Global Crisis// Caucasus Analytical Digest 06/09, p. 5:

³ **World Bank Data:** Ores and metals exports (% of merchandise exports) – Armenia, <https://data.worldbank.org/indicator/TX.VAL.MMTL.ZS.UN?locations=AM>.

⁴ **World Bank Data:** Personal remittances, received (current US\$) - Armenia <https://data.worldbank.org/indicator/BX.TRF.PWKR.CD.DT?locations=AM>.

⁵ **World Bank Data:** GDP (current US\$) – Armenia <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=AM>.

⁶ **World Bank Data:** Industry (including construction), value added (constant LCU) – Armenia <https://data.worldbank.org/indicator/NV.IND.TOTL.KN?locations=AM>.

⁷ **Vahram Ter-Matevosyan, Anna Drnoian, Narek Mkrtchyan, Tigran Yepremyan:** Armenia in the Eurasian Economic Union: reasons for joining and its consequences//2017, Eurasian Geography and Economics, 58:3, pp 348-352.

⁸ **Sergey Minasyan:** Armenia Keeps on Balancing between the European Union and the Eurasian Economic Union// 2015, PONARS Eurasia Policy Memo No. 377, p. 3.

⁹ **Արմենապրես:** Այս գործարքը շահեկանորեն տարբերվում է գույք-պարտքի դիմաց գործարքից. Արմեն Մովսիսյանն արձագանքել է Ռոբերտ Քոչարյանին. tert.am/ 2014:

էր դրամական փոխանցումների աճ, սակայն 2014 թ. հետդրիմյան իրադարձությունների արդյունքում ռուսական տնտեսության անկման հետևանքով 2014 թ. և 2015 թ. դրանք կրճատվեցին 30% և 36%-ով¹: Արտաքին ու հատկապես ռուսական տնտեսության ցնցումներից նման կախվածության պայմաններում ՄՄ-ին անդամակցման տնտեսական կարճաժամկետ ձեռքբերումների սպասելիքները², ի հակադրություն ԵՄ-հետ Ասոցացման ու Խորը և համապարփակ ազատ առևտրի համաձայնագրերի կնքմանը, չարդարացան ռուսական ռուբլիի կտրուկ արժեզրկման և տնտեսական ճգնաժամի պատճառով: Թեև ինտեգրումը ուներ ներուժ բարելավելու ՀՀ ներքին կառուցվածքային դիրքերը աշխատանքային միգրացիայի, էներգետիկ անվտանգության, ենթակառուցվածքների ոլորտներում, այն նաև առաջ էր քաշում այլ խնդիրներ և ստեղծում խոցելիության նոր օջախներ, օրինակ արևմտյան բարձր տեխնոլոգիաների ներմուծման համար ավելի վատ պայմաններ³, օտարերկրյա ներդրումների անկում⁴, արտաքին առևտրի աշխարհագրության դիվերսիֆիկացման սահմանափակումներ, բարձրացված տուրքերի պատճառով երրորդ երկրներից կամ տնտեսական միություններից, ինչպես օրինակ Չինաստանից կամ ԵՄ-ից ներկրումների թանկացում և այլն: Միևնույն ժամանակ հնարավոր չէ միանշանակ պնդել, որ կառուցվածքային մի շարք խոցելիությունների հաղթահարումը պայմանավորված էր բացառապես եվրոինտեգրման հենց ասոցացման ընտրությամբ, քանի որ, օրինակ, սննդի անվտանգության, միգրացիայի ու շարժունակության ոլորտների՝ ԵՄ-ի պահանջներին համապատասխան իրականացվող բարեփոխումներում Հայաստանի գրանցած արդյունքները առնվազն չեն զիջում ասոցացման ճանապարհով գնացած պետությունների արդյունքներին⁵:

Ռուս-վրացական պատերազմի, Գլոբալ ֆինանսական ճգնաժամի ուղիղ կամ անուղղակի հետևանքները բացասական ազդեցություն ունե-

¹ Vahram Ter-Matevosyan, Anna Drnoian, Narek Mkrtchyan, Tigran Yepremyan: Նշվ. աշխ. pp. 350-351: Ashot Tavadyan, Aram Safaryan, Mikhail Demidenko: Armenia and the Customs Union: Impact of Economic Integration//2013, Eurasian Development Bank Centre for Integration Studies Report 20, 2013, pp 38-39.

² **Նորավանք հիմնադրամ:** «Մաքսային միությունը հայաստանին տալիս է տնտեսական անվտանգություն, խոշոր ներդրումներ եվ զբաղվածության աճ»// 2013:

³ **Ղամբարյան Գոհար:** ՀՀ տնտեսական զարգացման հնարավորություններն ԵԱՏՄ շրջանակներում// 2019, ԵՊՀ Գիտական տեղեկագիր: Երկրաբանություն և աշխարհագրություն, 53(3), էջ 195:

⁴ **Ղամբարյան Գոհար:** Նշվ. աշխ. էջ 198:

⁵ **Ademmer Esther, Delcour Laure:** With a little help from Russia? The European Union and visa liberalization with post-Soviet states//2016, Eurasian Geography and Economics, 57:1.; **Delcour Laure:** Multiple external influences and domestic change in the contested neighborhood: the case of food safety//2016 Eurasian Geography and Economics, 57:1, 43-65.

ցան Հայաստանի ներքին կառուցվածքային չափումների միտումներում: ՄՄ-ին և ԵԱՏՄ-ին անդամակցության պարագայում նեոռեալիստական չափումների վերափոխումը կամ վերափոխման ներուժը պակաս միանշանակ է, քանի որ, թեև ինտեգրացիոն այդ նախաձեռնություններից կարելի էր ակնկալել առկա սպառնալիքների և խոցելիության հակակշիռներ, սակայն նշված ժամանակահատվածում զգալի հաջողություններ չգրանցվեցին, ավելին, էլ ավելի ընդգծվեցին ՀՀ ներքին կառուցվածքային չափումների հարթության մեջ հայ-ռուսական տնտեսական ասիմետրիկ հարաբերությունների ռիսկերը: Հետպատերազմյան շրջանում այս չափումների նկարագրված միտումները այդպիսով պահպանել են իրենց բացասական ազդեցությունը (ոչ բոլոր դեպքերում հենց պատերազմի ուղիղ հետևանքով) պետության մոբիլիզացիոն ներուժի վրա, նշված ոլորտներում խոցելիությունների ինքնուրույն հասցեագրման անկարողության պայմաններում խորացվել է արտաքին քաղաքա-տնտեսական հարաբերությունների ասիմետրիան ռազմավարական դաշնակցի հետ և սահմանափակվել արտաքին քաղաքականության դիվերսիֆիկացման հնարավորությունները:

Գլոբալ-համակարգային. 2008 թ. ռուս-վրացական պատերազմը կարելի է անկյունաքարային համարել այս չափման համար և դժվար է թերագնահատել դրա կարևորությունը՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ այս չափման վրա ազդելու հնարավորությունները ՀՀ-ի (և ընդհանրապես փոքր պետությունների) համար գրեթե բացակայում են¹: Թեև այդ տարում ընտրված ԱՄՆ և ՌԴ նախագահները որդեգրվել էին «reset»-ի քաղաքականություն, թե՛ ռուս-վրացական պատերազմը, թե՛ միջազգային աշխարհակարգի, եվրոպական անվտանգության ճարտարապետության, հակահրթիռային պաշտպանության համակարգերի և մի շարք այլ տարածայնությունների պատճառով նման ակնկալիքները նահանջեցին և 2012 թ. Վլադիմիր Պուտինի վերընտրմամբ ավարտվեցին²:

Ռուս-վրացական պատերազմը՝ որպես Ռուսաստանի և Արևմուտքի միջև ազդեցության գոտիների սահմանները պարզելու թեստ, ցույց տվեց վիճարկվող հարևանությունում դրանց կարողությունների և այդ կարողությունները օգտագործելու պատրաստակամության սահմանները: Մինչ ԱՄՆ-ը սահմանափակվում էր հումանիտար օգնությամբ՝ միջնորդական դերը թողնելով եվրոպական գործընկերներին, իսկ ԵՄ-ի (հատկապես Արևմտյան «հին» անդամների) կողմից Վրաստանի պատճառով ՌԴ-ի հետ բազմաշերտ փոխկախվածությունների մեջ գտնվող

¹ **Keohane Robert:** Lilliputians' Dilemmas: Small States in International Politics//1969, International Organization, 23(2), p. 269.

² **Forsberg Tuomas, Herd Graeme:** Russia and NATO: From Windows of Opportunities to Closed Doors//2015, Journal of Contemporary European Studies, 23:1, pp. 50-51.

հարաբերությունները վտանգի տակ չդնելու հակվածությունը ու, ընդհանուր առմամբ, Ռուսաստանի հետ ռազմական առճակատման մեջ ներգրավվելու պատրաստակամության բացակայությունը¹ ազդանշաններ էին տարածաշրջանի պետությունների համար ՌԴ-ի և Արևմուտքի միջև անվտանգային և ինտեգրացիոն հարցերում արտաքին հարաբերությունների սթափեցման և հավակնությունների զսպման: Սակայն ռուսական զորքերի առաջխաղացումը դեպի Վրաստանի չվիճարկած տարածք և ՌԴ-ի կողմից Աբխազիայի և Հարավային Օսեթիայի ճանաչումը շրջադարձային եղան գլոբալ չափման մեջ և ստիպեցին կոշտացնել Արևմուտքի մոտեցումը՝ ոչ մի վերադարձ անցյալի հարաբերություններին մինչ ռուսական զորքերի դուրսբերումը: Դրա անմիջական արտահայտումը եղավ 2002 թ. -ից գործող ՆԱՏՕ-ՌԴ խորհրդի կասեցումը²: Այդուհետ, երկու բևեռների համար էլ վիճարկվող հարևանության երկրներում ազդեցության գոտիների ամրապնդման կարևոր գործիքներից դարձավ ինտեգրացիոն մեխանիզմների կիրառումը: Մինչ ՌԴ-ն հավակնություններ էր ներկայացում բազմաբևեռ աշխարհակարգում իր «արտոնյալ շահերի» գոտու վերաբերյալ³, որը հատկապես 2012 թ. Վլադիմիր Պուտինի վերընտրվելուց հետո ամրապնդվելու էր սեփական ինտեգրացիոն կառույցներով, ԵՄ-ը անդամները նախաձեռնում և կյանքի էին կոչում Արևելյան գործընկերությունը՝ Ուկրաինային, Բելառուսին, Մոլդովային, Վրաստանին, Հայաստանին և Ադրբեյջանին տրամադրելով քաղաքական ասոցացման և տնտեսական ինտեգրման հնարավորություն՝ իհարկե, առանց ինտեգրման հաստատուն հեռանկարի⁴: Թեև ԵՄ-ն տարածաշրջանային կարգի ռեգիոնալ ստական այս քայլը որակում էր «արձագանք [...] պետությունների պահանջներին [. . . որոնց. . .] առևտրի մեծ մասը ԵՄ-ի հետ է»⁵, ՌԴ-ի՝ որպես տարածաշրջանային կարգի ստատուս-քվո ուժի համար այն իր ազդեցության գոտու հաշվին Արևմտյան ազդեցության գոտի ստեղծելու փորձ էր⁶:

Մի կողմից՝ ազդեցության գոտու պահպանման, մյուս կողմից՝ դրա վերա-

¹ Ինչպես նաև Վրաստանի կողմից նման մտադրության բացակայության մասին թյուր պատկերացումներն ու ակնկալիքները:

² **BBC**: Nato cools relations with Russia//2008, news.bbc.co.uk.

³ **RIA**: Медведев назвал "пять принципов" внешней политики России//2009, Ria.ru.

⁴ **Dobbins James, Zagorski, Andrei**: Lessons Learned from Russia-West Interactions on European Security in Getting Out from "In-Between" Perspectives on the Regional Order in Post-Soviet Europe and Eurasia, eds. Charap, Samuel, Demus Alyssa, Shapiro Jeremy//2018 RAND Corporation, p. 9.; **James Sherr**: Nagorno-Karabakh Between Old and New Geopolitics in The International Politics of the Armenian-Azerbaijani Conflict, ed. Cornell Svante//2017, Palgrave Macmillan, New York, pp. 60-61.

⁵ **BBC**: EU reaches out to troubled East//2009, nwws.bbc.co.uk.

⁶ **Pop Valentina**: EU expanding its 'sphere of influence,' Russia says//2009, EUobserver.

նայմանն ուղղված հակամարտող այս ջանքերի համատեքստում¹ վիճարկվող հարևանության գոտու երկրների, այդ թվում Հայաստանի ինտեգրացիոն՝ ըստ գործառնության մեծապես տնտեսական և մասամբ քաղաքական բովանդակության արտաքին քաղաքական քայլերը *անվտանգայնացվեցին*՝ հիմք դնելով «կա՛մ-կա՛մ» մրցակցությանը: Այդ պարագայում ՌԴ-ն որպես ստատուս-քվո ուժ գործիքայնացրեց այն կախվածության լծակները, որոնցով ԱԼԳ պետությունները կապված էին իրեն²: Հայաստանի դեպքում՝ ըստ Դելքուրի, ՌԴ-ի «Համերկրացիներ» ծրագրի վերագործարկումը³, ռուսական զենքի մեծածավալ վաճառքը Ադրբեյջանին, Վլադիմիր Պուտինի այցն այդ երկիր, ինչպես նաև Հայաստանին վաճառվող գազի 50% թանկացումը գործոններ էին, որոնք ազդում էին ԵՄ-ի հետ Ասոցացման ու խորը և համապարփակ ազատ առևտրի համաձայնագրեր կնքելու հավակնության վրա⁴: Մինչ ՀՀ-ն պատրաստվում էր 2013 թ. նոյեմբերին Վիլնյուսում ստորագրել վերոնշյալ համաձայնագրերը, իսկ ՀՀ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ հայտարարում էին ՄՄ-ին միանալու աննպատակահարմարության մասին⁵, սեպտեմբերի 3-ին Մերժ Սարգսյանի Մոսկվա կատարած այցի ընթացքում հայտարարվեց հակառակը⁶:

Ինչպես նշում են Տեր-Սաթնոսյանը և այլոք՝ դժվար է չափել և միանշանակ գնահատական տալ, թե ինչքանով է այդ ճնշումների դերը որոշիչ եղել, ինչպես նաև այն մասին, թե ինչպիսի հանձնառություններ է Հայաստանը վերցրել ԵՄ-ի առաջ, սակայն ակնհայտ է հայտարարված արտաքին քաղաքական նպատակների և արդյունքի անհամատեղելիությունը, որը վկայում է մի շարք ներքին կառուցվածքային և արտաքին սահ-

¹ **Kazharski Aliaksei, Makarychev Andrey:** Suturing the Neighborhood? Russia and the EU in Conflictual Intersubjectivity//2015 Problems of Post-Communism, 62:6, pp 328-329.; **Bechev Dimitar:** Understanding the Contest Between the EU and Russia in Their Shared Neighborhood//2015 Problems of Post-Communism, 62:6, 344.

² **Shirinyan Anahit, Ralchev Stefan:** U-turns and Ways Forward: Armenia, the EU and Russia Beyond Vilnius// 2013, Institute for Regional and International Studies, p. 4.; **Ademmer Esther, Delcour Laure:** Նշվ. աշխ.:

³ Այն կարող էր աճող արտագաղթի պայմաններում էլ ավելի խթանել այն:

⁴ **Delcour Laure: Faithful But Constrained?** Armenia's Half-Hearted Support for Russia's Regional Integration Policies in the Post-Soviet Space//2014, London School of Economics Ideas: Geopolitics of Eurasian Integration, pp. 42-43.

⁵ **Галстян Нарек:** Евразийская тематика на внутривалитической повестке армении: позиции и оценки исполнительной власти и основных политических сил (аналитический обзор)//2013, Внешняя политика республики армения. Проблемы и вызовы. Научно-практическая конференция, посвященная 22-летию независимости РА, ЕГУ, стр. 122-124.

⁶ **Asbarez:** EU Will Not Sign Agreement with Armenia, Commissioner Says//2013, Asbarez.am

մանափակումների անհաղթահարելիության մասին¹: Այնուամենայնիվ, մենք կարծում ենք, որ այդ փուլում գլոբալ-համակարգային նման փոխ-բացառող և հակամարտային միջավայրի ճնշման համատեքստում և հատկապես դրան առնչվող հարցերի տիրություն հայ-ռուսական հարաբերություններում Հայաստանի կողմից Ռուսաստանի համար ընդունելի արտաքին քաղաքական որոշումների կայացման ավելի արտահայտիչ և ուսումնասիրելի օրինակ է 2014 թ. մարտի 27-ին ՄԱԿ ԳԱ-ում Ղրիմի հանրաքվեն անվավեր ճանաչող բանաձևին ՀՀ-ի դեմ քվեարկելը՝ Ռուսաստանի և 11 այլ պետությունների հետ միասին, մինդեռ նախօրեին հայտարարվել էր ձեռնպահ քվեարկելու նպատակադրության մասին²: Համեմատության մեջ՝ այս որոշումը, որը հանգեցրեց Ուկրաինայի հետ հարաբերությունների վատթարացմանը և բացասաբար ազդեց ՀՀ միջազգային հեղինակության վրա³, ուներ մանևրի ավելի լայն հնարավորություն, քանի որ, ի տարբերության ինտեգրացիոն երկընտրանքի՝ այստեղ բացակայում էր երկփեղկված ընտրության հրամայականը, որոշման բովանդակությունն իր ծավալով և կարևորությամբ զիջում էր Ասոցացում-ՄՄ խնդրի բովանդակությանը, ինչպես նաև բուն քվեարկության ձևաչափը տրամադրում էր ավելի լայն հնարավորություններ: Սակայն այս դեպքը ոչ այնքան խոսում է ՀՀ արտաքին քաղաքական ինքնավարության մասին նորմատիվ հարթության մեջ, այլ այն ազդեցության մասին, որը գլոբալ-համակարգային չափման մեջ անվտանգային երկընտրանքի, հակամարտային և փոխբացառող միջավայրը ունենում է առաջին հերթին անվտանգության առաջնահերթությունների վրա հիմնած փոքր պետության դաշինքային հարաբերությունների ասիմետրիայի վրա:

Միևնույն ժամանակ անհամաչափության (ասիմետրիա) նման իրավապայմանագրային (հաշվի առնելով, մի կողմից, ՄՄ-ի և տնտեսական միության, մյուս կողմից՝ ազատ առևտրի գոտու փոխբացառող առանձնահատկությունները) և քաղաքական խորացումը բավարար երաշխիքներ տվեցին ՌԴ-ին Հայաստանի արտաքին քաղաքականությունը

¹ **Vahram Ter-Matevosyan, Anna Drnoian, Narek Mkrtchyan, Tigran Yepremyan:** Նշվ. աշխ., p. 355. Հարկ է նշել, որ հենց չափելության անհնարինության այս հանգամանքն է, որ անհնար է դարձնում կոնկրետ սահմանափակումների (քաղաքական, անվտանգային, արտաքին) մեթոդահեն պատճառահետևանքային քննարկումը: Դրանց տարատեսակ մեկնաբանությունները և հիմնավորումները տրվել են քաղաքական էլիտաների կողմից արդարացնելու, հիմնավորելու կամ քննադատելու արտաքին նման քաղաքական որոշումը, որոնց ուսումնասիրությունը դուրս է հետազոտության խնդիրներից:

² **Vahram Ter-Matevosyan:** Armenia and the Ukrainian Crisis: Finding the Middle Ground//2014, Caucasus Analytical Digest.: **RFE/RL:** UN Passes Resolution Calling Crimean Referendum Invalid//2014.

³ **MasisPost:** US Ambassador Regrets Armenia Statement on Crimea//2014.; **RFE/RL:** Carl Bildt: 'Every Carrot To Kyiv Is A Stick To Moscow'//2014.; **The Economist:** Armenia sides with Russia over Crimea/2014.

այլևս չդասելու վերոնշյալ գլոբալ-համակարգային մրցակցության տիրույթին: Դաշինքային հավատարմության երաշխիքները դուրս բերեցին պետությունը «կա՛մ-կա՛մ» մրցակցությունից՝ պարադոքսալ կերպով մեծացնելով Հայաստանի արտաքին քաղաքականության մանևրի հնարավորությունները, նվազեցնելով դաշնակցի համար ոչ միանշանակ հարցերում արձագանքի ռիսկերը, բայց և իհարկե սահմանափակելով արտաքին քաղաքականության «որոշումների գամբյուղը», որից կարող էր օգտվել ՀՀ-ն: Բացի այդ, սիրիական ճգնաժամում ՌԴ-ի ներգրավումը բարձրացրեց ՀՀ աշխարհաքաղաքական նշանակությունը (նպաստելով մանևրի հնարավորությունների մեծացմանը կամ ասիմետրիայի կրճատմանը)՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Հայաստանում էր տեղակայված օդուժ պարունակող ամենամոտ տարածաշրջանին ռազմաբազան¹ :

Այսպիսով, հայ-ռուսական հարաբերությունների՝ հետ-ռուս-վրացական պատերազմի նեոռեալիստական չափումները բոլոր 3 դիտարկվող մակարդակներում՝ ներքին-կառուցվածքային, տարածաշրջանային, գլոբալ-համակարգային, ունեցել են հիմնականում սահմանափակող միտում: Կարելի է ամփոփել պատերազմի ուղիղ և անուղղակի հետևանքները (ինչպես նաև այս չափումների այլ գործոններ, որոնք ի հայտ են եկել կամ ձևափոխվել են 2008-2016 թթ. ընթացքում՝ անկախ պատերազմից)՝ փորձելով դասակարգել դրանք ըստ ՀՀ արտաքին դաշինքային քաղաքականությունը խթանող կամ սահմանափակող բնույթի:

Այսպիսով, կարելի է ամփոփել, որ 2008-2016 թթ. ընթացքում նեոռեալիստական բնույթի վերոնշյալ չափումների գերակշիռ մասը բացասական ազդեցություն են ունեցել ոչ միան հայ-ռուսական հարաբերությունների վրա, այլև ՀՀ արտաքին քաղաքականության վրա ընդհանրապես: Հայ-ռուսական հարաբերությունների վրա դրանցից ներքին կառուցվածքային չափումների սահմանափակող ազդեցությունը կապված է ՀՀ ներքին կառուցվածքային թուլություններից որոշների խորացման և/կամ դրանք ինքնուրույն հաղթահարելու անկարողության/անպատրաստության հետ: Արդյունքում Հայաստանը այդ խնդիրների արտապատվիրման նպատակով ստիպված է եղել դիմել դաշնակցին, ինչի արդյունքում կորցրել է այդ հարցերում ինքնուրույնության որոշակի մակարդակ՝ հարաբերությունների այդ հարթությունները մղելով դեպի «ակտիվների կառավարման» դաշտ, խորացնելով ենթադաշնակցումը: Թեպետ պետք է նշել, որ այս ընթացքում իրականացվող ներքին կառուցվածքային խոցելիության հաղթահարմանը ուղղված, այդ թվում՝ ինստիտուցիոնալ բարեփոխումները տպավորիչ ընթացք ունեցան (պայմանավորված նաև ռուս-

¹ **Minasyan Sergey:** Armenia and Russia: Pragmatics and Stereotypes//2015, The Russian International Affairs Council.

վրացական պատերազմից հետո արված կազդուրիչ հետևություններով՝ հնարավորություններ ստեղծելով երկարաժամկետ կայուն զարգացման համար ու մասամբ կանխելով վերոնշյալ կամ նոր կախվածությունների կոնսոլիդացումը: Գլոբալ-համակարգային չափման մեջ, որի վրա փոքր պետությունների ազդեցությունը անէական է, Արևմուտքի և ՌԴ-ի միջև ազդեցության գոտիների ձևավորման/ամրապնդման մասին փոխադարձ անվտանգայնացված պատկերացումները մեծապես սահմանափակեցին դրանց միջև վիճարկվող հարևանության պետությունների, այդ թվում՝ Հայաստանի արտաքին քաղաքականությունը՝ պարտադրելով (ռացիոնալ հաշվարկում) անհամաչափ հարաբերությունների խորացում այն կողմի հետ, որից կախվածության արդյունք հանդիսացող խոցելիության ռիսկերը ավելի մեծ էին: Այնուամենայնիվ, հավատարիմ դաշնակցային հարաբերությունների դրսևորումը՝ ամրագրված դրանցից շրջադարձ չկատարելու ինստիտուցիոնալ և քաղաքական (ՄՄ, ԵԱՀԿ, միջազգային աջակցություն) երաշխիքներով, Հայաստանի համար մասամբ ապաստանազայնեցրին զրոյական արդյունքով ԵՄ-ՌԴ խաղը, որի օգուտները քաղվեցին ավելի ուշ, երբ 2017 թ. հնարավոր եղավ ստորագել ԵՄ-ՀՀ համապարփակ և ընդլայնված գործընկերության համաձայնագիրը:

Нарек Сукиасян, Влияние российско-грузинской войны 2008 года на внешнюю и союзническую политику Армении на уровне внутривидовых и глобально-системных факторов. Неореалистический взгляд - Статья направлена на выявление трансформаций внутривидовых и глобально-системных факторов, исходящих из школы неореализма, которые обуславливают внешнюю политику Армении и, в частности, армяно-российские отношения в среднесрочной перспективе после российско-грузинской войны 2008 года. На уровне внутривидовых факторов рассматриваются вопросы коммуникаций и инфраструктуры, внешнеэкономических связей и других вопросов мобилизации ресурсов, которые стали актуальными после войны (или просто были назрели после ее окончания). На уровне глобально-системных факторов исследуется влияние попыток интеграции или создания зон влияния в манере взаимно исключающей игры с нулевой суммой между Россией и Западом.

Narek Sukiasyan, The influence of the 2008 Russian-Georgian war on Armenia's foreign and alliance policy on the level of domestic-structural and global-systemic factors. A neorealist perspective - The article aims to reveal the transformations of domestic-structural and global-systemic factors deriving from the school of neorealism that condition Armenia's foreign policy and particularly the Armenian-Russian relations in the mid-term perspective in the

aftermath of the 2008 Russian-Georgian war. At the level of the domestic-structural factors the issues of communications and infrastructure, external economic relations and of other resource mobilization matters are discussed that have become actual in the aftermath of the war (or simply after the war). The level of global-systemic factors studies the influence of the Western-Russian attempts to integrate or establish zones of influence in a manner of reciprocally excluding zero-sum game.

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

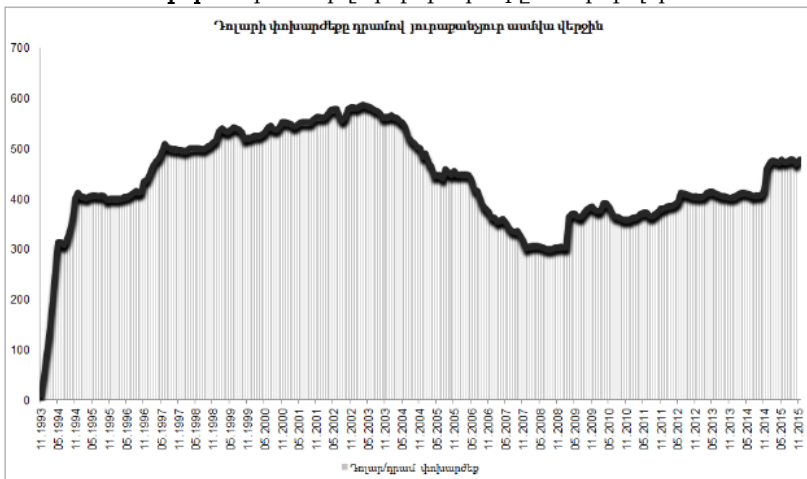
«ԱՊՕՐԻՆԻ ԾԱԳՈՒՄ ՈՒՆԵՑՈՂ ԳՈՒՅՔԻ ԲՈՆԱԳԱՆՁՄԱՆ ՄԱՍԻՆ» ՕՐԵՆՔԻ ԿԻՐԱՐԿՄԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

ԹԱԹՈՒԼ ՄԱՆԱՍԵՐՅԱՆ

Բանալի բառեր - ապօրինի ծագում ունեցող գույք, դրամի արժեզրկում, բռնագանձում, անշարժ գույքի փաստաթղթավորում:

«Ապօրինի ծագում ունեցող գույքի բռնագանձման մասին» օրենքը¹ բազմաթիվ մտահոգությունների տեղիք է տալիս: Մասնավորապես, այն հաշվի չի առնում գույքի արժեզրկման կամ արժևորման օբյեկտիվ միտումները, որոնք անկախության երեք տասնամյակների ընթացքում էական տատանումներ են գրանցել: Միաժամանակ, հաշվի չի առնվել ՀՀ դրամի արժեզրկումը՝ 1993թ. նոյեմբերին այն շրջանառության մեջ մտնելուց ընդամենը մեկ տարի հետո /միայն նոյեմբեր – հունվար ամիսներին այն արժեզրկվել է ավելի քան 2800 տոկոսով/²:

Նկար 1. Դրամ / դոլար փոխարժեքը 1993թ. ի վեր

¹ «Ապօրինի ծագում ունեցող գույքի բռնագանձման մասին» ՀՀ օրենքը, *Ընդունվել է 16.04.2020*, <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=7145&lang=arm>

² Դրամ և դոլար. փոխարժեքի վարքագիծը 1993-2016 թթ., 30 մարտ, 2016 12:51, <https://www.civilnet.am/news/2016/03/30/dram-dollar-exchange-rate-history/289509>

Գործնական օրինակ

Քանի որ 1991թ.- ից սկսած անշարժ գույքը Հայաստանում կտրուկ արժեզրկվում էր, միջին եկամուտ ունեցող ցանկացած անձ կարող էր 5-6 հազար ԱՄՆ դոլար գումարով Երևանի փոքր կենտրոնում մինչև 100 մ² տարածքով բնակարան գնել: Նույն տարածքի ձեռքբերման համար Նորքի 5, 6, 7, 8, 9 զանգվածներում, Հարավ – Արևմտյան թաղամասում կարելի էր վճարել այդ գումարի կեսը՝ 2,5 – 3 հազար ԱՄՆ դոլար, հաճախ՝ կահույքի հետ միասին: Ստացվում է, որ այն ժամանակ գերակշռող միջին խավի ցանկացած ներկայացուցիչ կարող էր գնել անշարժ գույք, որը 1990-ականների վերջից սկսած, անընդհատ արժևորվել է: Այսօր Երևանի փոքր կենտրոնում նույն բնակարանի միջին շուկայական արժեքը վաղուց անցել է ինչպես 50 մլն ՀՀ դրամի, այնպես էլ 100 մլն ՀՀ դրամի կամ 200 հազար ԱՄՆ դոլարի սահմանը: Ընդունված օրենքի համաձայն, Երևանում նման բնակարանի ցանկացած սեփականատիրոջը սպառնում է բռնագանձում, առավել ևս, 1990-ականներին անշարժ գույքի առք ու վաճառքի փաստաթղթավորման պահանջները խիստ տարբերվում են ներկա պայմաններից: Ոչ բոլորն են պահպանել այդ հիմքերը: Իսկ շատերն ապրում են իրենց ծնողներից ժառանգած բնակարաններում, պահպանելով միայն սեփականաշնորհման վկայականները: Արխիվացման ժամկետները ևս հաշվի չեն առնված տվյալ ժամանակակից տվածի համար: Հետևաբար, ոչ ոք երաշխավորված չէ կասկածի հիման վրա իր գույքի բռնագանձման վտանգից:

Կրիպտոարժույթը որպես գույք սահմանելը, տնտեսագիտորեն և իրավական առումով համոզիչ և հիմնավոր չէ:

Բացի մտավոր սեփականությունից, տնտեսագիտորեն, այլ արժեք չի կարող գույք հանդիսանալ: Մեր համոզմամբ, կրիպտոարժույթը լավագույն դեպքում կարող է դիտարկվել որպես մտավոր սեփականության արդյունք¹, բայց ոչ երբևէ՝ գույք:

Կրիպտոարժույթը ՀՀ օրենսդրությամբ որևէ կերպ չի կարգավորվում և հընթացս դրան գույքային որակում տալն, առանց այլ օրենքներում համապատասխան փոփոխություններ կատարելու, նույնպես արհեստավարժ մոտեցման մասին չի խոսում և հակասում է օրենսդրական սկզբունքներին: Համաձայն ՀՀ Քաղաքացիական օրենսգրքի 141 հոդվածի կետ 1-ի՝ Հայաստանի Հանրապետությունում դրամական միավորը Հայաստանի Հանրապետության դրամն է²: Իսկ «Արժույթային կարգավորման և արժույթային վերահսկման մասին» օրենքի առաջին կետը սահմանում է, թե ո-

¹ Հեղինակային իրավունքի և հարակից իրավունքների մասին» ՀՀ օրենքը, *Ընդունվել է 15.06.2006*, <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=2705&lang=arm>

² ՀՀ Քաղաքացիական օրենսգիրք, *Ընդունվել է 05.05.1998*, <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1556&lang=arm>

րոնք են համարվում արժույթային արժեքներ համարվող գույքի տեսակներ: Այստեղ թերևս ուշադրության է արժանի արտաժույթի վերաբերյալ դրույթը, քանի որ կրիպտո արժույթները կարող են շփոթվել արտաարժույթի հետ¹: Համաձայն նույն օրենքի երրորդ կետի՝ օտարերկրյա արժույթն (արտաարժույթն) է՝

ա) օտարերկրյա մեկ կամ մի քանի պետությունների տարածքում շրջանառության մեջ գտնվող, ինչպես նաև շրջանառությունից հանված կամ հանվող, բայց փոխանակման ենթակա օրինական վճարամիջոց հանդիսացող թղթադրամներն ու մետաղադրամները,

բ) բանկային հաշիվներում և ավանդներում գտնվող օտարերկրյա պետությունների դրամական միավորներով և (կամ) միջազգային դրամական միավորներով արտահայտված միջոցները.

Բնական է, որ կրիպտո արժույթը չի կարող համարվել ոչ թղթադրամ և ոչ էլ մետաղադրամ, քանի որ այն չունի ֆիզիկական արտահայտման ձև, իսկ ինչ վերաբերում է բ) կետին, կրիպտո արժույթները չեն կարող բավարարել վերջինիս, քանի որ դրանք ինքնուրույն միավորներ են և այլ արժույթով արտահայտվում են միայն բորսաներում վաճառքի դեպքում և, փաստորեն, այդ ժամանակ հանդիսանում են ոչ թե ԿԱ, այլ վերածվում են դրամական միջոցի: Հետևաբար, կրիպտո արժույթները չեն կարող հանդիսանալ արտաարժույթ, ինչպես նաև արժույթային արժեք՝ ընդհանրապես:

1. Կրիպտո արժույթները լինելով նոր երևույթ հայաստանյան իրականության մեջ՝ չեն հասցրել իրենց իրավական կարգավորումը ստանալ կոնկրետ իրավանորմերով, սակայն ամբողջ իրավական համակարգը թույլ է տալիս կարգավորել վերջիններիս առնչությամբ ծագող իրավահարաբերությունները օրենքի կամ իրավունքի անալոգիայով:

2. Կրիպտո արժույթները՝ որպես քաղաքացիական իրավունքների օբյեկտ կարող են հանդիսանալ մտավոր գործունեության արդյունք: Կրիպտո արժույթները նաև կարող են հանդիսանալ գույքի օգտագործումից ստացված արտադրանք կամ եկամուտներ:

3. Թե՛ կրիպտո արժույթների և թե՛ վերջիններիս ստեղծման գործընթացի հետ կապված կարող են առաջանալ բազմապիսի իրավական հարաբերություններ, որոնց կարգավորումից կշահի ինչպես ֆինանսական համակարգը՝ մասնավորապես, այնպես էլ հասարակությունը՝ ընդհանրապես: Կարգավորման անհրաժեշտությունը առկա է, քանի որ շուկան գնալով ընդլայնվում է, իսկ ֆինանսական համակարգի կայունության համար կարող են ստեղծվել վտանգներ: Մյուս կողմից, այդ կարգավորումը

¹ «Արժույթային կարգավորման և արժույթային վերահսկման մասին» օրենք, *Ընդունվել է 24.11.2004*, <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=2140&lang=arm>

անհրաժեշտ է քաղաքացիների և իրավաբանական անձանց իրավունքների և օրինական շահերի առավել ամբողջական պաշտպանության համար¹:

Միջազգային փորձ

Ակնհայտ է, որ Օրենքի հեղինակները հաշվի չեն առել միջազգային պրակտիկայում նման օրենքների պահանջները: Որպես կանոն, գույքի բռնագանձման ասպարեզում առավել արդյունավետ է զարգացած երկրների փորձը, որտեղ կիրարկվում են այլ օրենսդրական հիմնադրույթներ և ենթաօրենսդրական կառուցակարգեր: Մասնավորապես, ԱՄՆ-ում և ԵՄ բազմաթիվ երկրներում կասկածները և հայցը հիմնավորելու նպատակով դիմում են հարկային մարմինների օգնությանը, որտեղ հավաքված են բոլոր քաղաքացիների, ֆիզիկական և իրավաբանական անձանց եկամուտների մասին պաշտոնական տվյալներ²: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ պարտադիր հայտարարագրումն առայժմ օրենքի ուժ չունի³, Հայաստանում գույքին և եկամուտներին առնչվող տվյալներն ամբողջական չեն և իրավական տեսանկյունից կանոնակարգման կարիք ունեն: Հետևաբար, առանց հավաստի տվյալների, Օրենքում շարադրած հիմնադրույթներով գույքի բռնագանձումը մնում է խնդրահարույց:

Ով է թիրախավորվում:

- Փաստերի ուսումնասիրությունը վկայում է, որ այն անձինք, ովքեր անկախության տարիներին գույք են ձեռք բերել ակնհայտորեն ապօրինի միջոցներով և առանձնապես մեծ չափերի հասնող պետական ունեցվածքի հափշտակության հետ են առնչվում, տարբեր տարիներին, մեծ մասամբ, հայտնվել են նաև իշխանության տարբեր օղակներում: Այսինքն, նրանց մեծ մասը ներկայացրել է հայտարարագրեր, ինչը “Հանրային ծառայության մասին” ՀՀ օրենքի ընդունումից⁴ ի վեր պարտադիր է բոլոր բարձրաստիճանի պաշտոնյաների համար: Հետևաբար, նրանք, ում դեմ ենթադրաբար ուղղված է այս Օրենքը, կարող են ավելի պատրաստված լինել, քան շարքային քաղաքացիները: Չի բացառվում, որ այսօր չեզոք կամ իշխանամետ, իսկ վաղը՝ քաղաքական այլ հայացքներ ունեցող

¹ Նույն տեղում

² Internal Revenue Service Administrative Practices and Procedures: Hearings, United States. Congress. Senate. Committee on Appropriations. Subcommittee on the Department of the Treasury, U.S. Postal Service, and General Government Appropriations, United States. Congress. Senate. Committee on Appropriations. Subcommittee on Treasury, Postal Service, and General Government - Electronic books - 1977, 742 p.

³ **Ռոբերտ Անանյան**, Հայաստանում կմտցվի եկամուտների պարտադիր հայտարարագրում. ինչպիսի՞ն է զարգացած աշխարհի փորձը, <https://factor.am/255720.html>

⁴ Հանրային ծառայության մասին ՀՀ օրենքը, *Ընդունվել է 23.03.2018* <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=6272&lang=arm>

ցանկացած մեկը կարող է հայտնվել նման օրենքը կիրարկողների “ուշադրության կենտրոնում”:

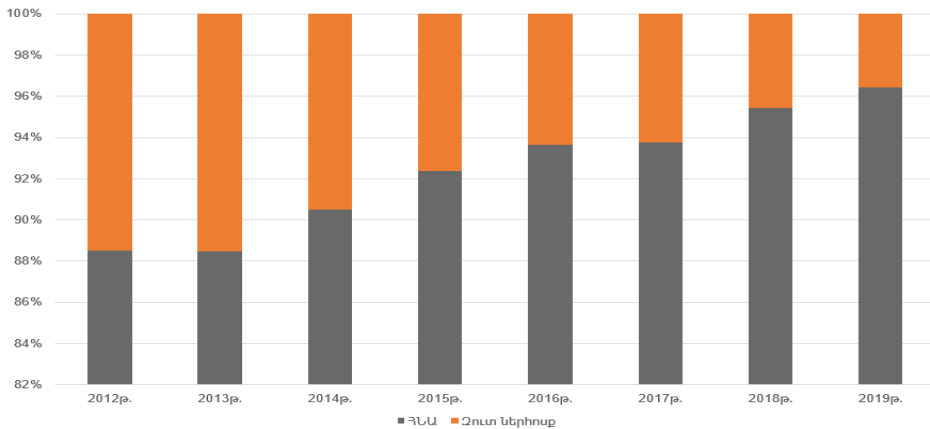
Կարևոր է պարզել և հասկանալ, թե ում է թիրախավորում պետությունն այս Օրենքով: Նախատեսված են շուրջ 48 հանցագործություններ¹, որոնց շարքում, սակայն, բացակայում է օրինակ՝ առանձնապես խոշոր չափերով հարկեր չվճարելը կամ պաշտոնավարման ընթացքում կատարած քայլերի, սխալ որոշումների կայացման արդյունքում երկրին և դրա տնտեսությանը հասցված վնասը:

Գործնական օրինակ:

Հնարավոր է, որ թիրախում հայտնվեն անգամ աղքատ կամ գործազուրկ մարդիկ: Հայցը ներկայացնելու պահին մարդը կարող է ոչ մի եկամուտի աղբյուր չներկայացնել, բայց բնակվել 50 մլն ՀՀ դրամը գերազանցող տանը: Աղքատության մեջ ապրող մարդն այս դեպքում կարող է կորցնել նաև կացարանը: Մեկ այլ օրինակ բերենք: Ժամանակավորապես գործազուրկի կարգավիճակում հայտնված մարդը, գաղտնիք չէ, որ հաճախ մեկնում է արտագնա աշխատանքի, արտերկրում արդար քրտինքով վաստակած գումարը առանց հայտարարագրելու Հայաստան է բերում և որոշում է գույք ձեռք բերել: Մեր հաշվարկներով ՀՀ-ում առանձին տարիներին արտերկրներից, որպես տրանսֆերտներ, ստացվում էր

¹ Հոդված 4. սույն օրենքով նախատեսված հանցագործություն՝ Հայաստանի Հանրապետության տարածքում կամ դրա սահմաններից դուրս կատարված արարք, որը պարունակում է Հայաստանի Հանրապետության քրեական օրենսգրքի 125.1-ին հոդվածով, 132-րդ հոդվածով, 132.2-րդ հոդվածով, 154.2-րդ հոդվածով, 154.9-րդ հոդվածով, 178-րդ հոդվածի 2-րդ մասի 1.1-ին կետով կամ 3-րդ մասով (եթե կատարվել է պաշտոնական դիրքն օգտագործելով), 179-րդ հոդվածի 2-րդ մասի 1-ին կետով կամ 3-րդ մասով (եթե կատարվել է պաշտոնական դիրքն օգտագործելով), 180-րդ հոդվածի 3-րդ մասով, 182-րդ հոդվածի 3-րդ մասով, 189.1-ին հոդվածի 2-րդ մասի 1-ին կետով կամ 3-րդ մասով (եթե կատարվել է պաշտոնական դիրքն օգտագործելով), 190-րդ հոդվածով, 191-րդ հոդվածով, 195-րդ հոդվածի 2-րդ մասի 3-րդ կետով, 201-րդ հոդվածով, 202-րդ հոդվածով, 215.1-ին հոդվածով, 217-րդ հոդվածով, 217.1-ին հոդվածով, 222-րդ հոդվածով, 223-րդ հոդվածի 3-րդ մասով, 224-րդ հոդվածի 3-րդ մասով, 233-րդ հոդվածով, 235-րդ հոդվածի 3-րդ մասով, 235.1-ին հոդվածով, 261-րդ հոդվածի 2-րդ կամ 3-րդ մասով, 262-րդ հոդվածի 2-րդ կամ 3-րդ մասով, 266-րդ հոդվածով, 267.1-ին հոդվածով, 274-րդ հոդվածով, 308-րդ հոդվածով, 309-րդ հոդվածով, 310-րդ հոդվածով, 310.1-ին հոդվածով, 311-րդ հոդվածով, 311.1-ին հոդվածով, 311.2-րդ հոդվածով, 312-րդ հոդվածով, 312.1-ին հոդվածով, 312.2-րդ հոդվածով, 313-րդ հոդվածով, 314-րդ հոդվածով, 314.2-րդ հոդվածով, 314.3-րդ հոդվածով, 332-րդ հոդվածի 3-րդ մասով, 338.3-րդ հոդվածով, 352-րդ հոդվածով կամ 375-րդ հոդվածով նախատեսված հանցակազմի հատկանիշները. «Այօրինի ծագում ունեցող գույքի բռնագանձման մասին» ՀՀ օրենքը, Հոդված 3. *Ընդունվել է 16.04.2020*, <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=7145&lang=arm>

մինչև 2,5-3 մլրդ. ԱՄՆ դոլլար կամ ՀՀ ՀՆԱ-ի 20 և ավելի տոկոսը կազմող գումար¹:

Նկար 2. Մասնավոր տրանսֆերտների զուտ ներհոսք/ՀՆԱ հարաբերակցությունը²

Ըստ որում, ներկայումս կանխիկ գումարով բերվում է, տարբեր գնահատականների համաձայն՝ մասնավոր տրանսֆերտների շուրջ 20%-ը, իսկ 90-ականներին՝ անհամեմատ ավելի մեծ մասը, քանի որ Ռուսաստանի Դաշնության կողմից սահմանված չէին սահմանափակումներ՝ արտարժույթի արտահանման համար, որի արդյունքում այդ երկրից աշխարհի տարբեր երկրներ 1994–2018թթ. դուրս է եկել մոտ մեկ տրիլիոն ԱՄՆ դոլար³: Բացի այդ, տրանսֆերտների մեծ մասը ստացվում է ՌԴ-ից, որտեղ սովորաբար տնտեսությունը զգալի տեղ է զբաղեցնում: Հետևաբար, իրենց եկամուտը կանխիկ գումարով ստացած “խոպանչին” որևէ կերպ չի կարող խուսափել իր արդար վաստակով ձեռք բերված գույքի բռնագանձումից: Սա անխուսափելիորեն կհանգեցնի ոչ թե արտագնա աշխատանքի, այլ արտագաղթի նոր ալիքի, ինչը ժողովրդագրական լուրջ սպառնալիք է երկրում:

Տնտեսական հիմնավորումները և նպատակները հայտնի չեն:

- գանգվածային բնույթ ենթադրող բռնագանձումների արդյունքում կկուտակվի մեծ ծավալներ և մեծ արժեք ներկայացնող անշարժ գույք, որը կարող է բեռ դառնալ պետության համար հետևյալ պատճառներով.

¹ Տրանսֆերտների զուտ ներհոսքը նվազում է, <https://fip.am/11148>

² ՀՀ Կենտրոնական բանկի տվյալները

³ Анатолий Комраков Объем вывоза денег из РФ превысил три годовых бюджета, Чиновники облегчили экономику на триллион долларов, http://www.ng.ru/economics/2019-03-13/1_7529_money.html

- նախկին սեփականատերերն այլևս դրանց տնօրինման հետ կապված հարկեր, տուրքեր, վարձեր չեն վճարելու մինչև մի որոշակի ժամանակ պահանջող աճուրդների կազմակերպումն ու դրանց վաճառքը, ձևակերպումը և նոր սեփականատերերի կողմից հիշյալ գումարների վճարումը.

- այս դեպքում պետական բյուջեն տևական ժամանակ գրկվելու է որոշակի եկամուտներից

- առանձին դեպքերում նման շրջափուլը կարող է պահանջել տարիներ, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ նոր սեփականատերերը նոր Օրենքի պայմաններում այնքան էլ մոտիվացված չեն լինի ի ցույց դնելու իրենց գործունեության բոլոր մանրամասները:

Սփյուռք:

Գաղտնիք չէ, որ տարբեր կառույցների մասնավորեցմանը և անշարժ ու շարժական գույքի ձեռքբերմանն անուղղակիորեն մասնակցել են նաև սփյուռքում բնակվող բազմաթիվ հայեր: Չի բացառվում, որ նրանց վրա ևս կտարածվեն Օրենքի պահանջները: Հատկապես դա կկատարվի միջպետական մակարդակով՝ Օրենքում նախատեսված խնդրանքով: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Հայաստանում կատարված ներդրումների մեջ պատկառելի տեղ են զբաղեցնում արտերկրի գործարարների կողմից անմիջականորեն կամ միջնորդված ձևով կատարված ներդրումները¹, դժվար չէ կանխատեսել, որ նրանց շրջանում կառաջանա որոշակի մտավախություն, ինչը կստիպի գոնե առժամանակ ձեռնպահ մնալ Հայաստանի տնտեսական զարգացման ծրագրերում իրենց հնարավոր մասնակցության ձևերից:

Ուր է փոխանցվում բռնագանձված գույքի գումարը:

Հարց է առաջանում. որքանով է նպատակահարմար ապօրինի ծագում ունեցող գույքի բռնագանձման արդյունքում գումարների փոխանցումը՝ պետական բյուջե:

Գործնական առաջարկ.

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Օրենքն արդեն ընդունված է և հարկավոր է ավելի արդյունավետ կիրարկել այն, առաջարկում ենք պետական բյուջե միանվագ եկամուտ արձանագրելու փոխարեն այն դնել շրջանառության մեջ: Կարելի է ձևավորել խառը ներդրումային հիմնադրամ՝ պետության և մասնավոր հատված մասնակցությամբ, ուր բռնագանձումից և աճուրդով գույքն իրացումից ստացված գումարները կհա-

¹ Հատկապես մեծ է արտերկրի կապիտալի տեսակարար կշիռը Հայաստանի բանկային համակարգում, որը, ՀՀ ԿԲ տվյալների համաձայն, ներկայումս կազմում է ընդհանուր կանոնադրական կապիտալի կեսից ավելին:

մալրեն հիմնադրամի միջոցները և կուղղվեն համապետական նշանակության ներդրումային ծրագրերի իրագործմանը:

Բռնագանձվող գույքի գումարի չափը:

Տարիմաստություն է առաջացնում նաև գումարի սահմանումը և դրա գործնական կիրառությունը:

Գործնական օրինակ:

Հնարավոր է, որ անձը 1994թ. 17 մլն դրամով ձեռք է բերել ֆիզիկապես մաշված, ոչ բարեկարգ վիճակում գտնվող գույք: Տարիների ընթացքում գույքը հիմնանորոգվել է և հայցի ներկայացման պահին կազմել է 51 մլն դրամ¹: Որքանով է արդարացի այն դարձնել գույքի բռնագանձման վարույթի շրջանակներում բռնագանձվելու ենթակա գույք:

Անձանց շրջանակը, ում վրա տարածվում են Օրենքով կարգավորվող հարաբերությունները (փոխկապակցված անձիք)

Խնդրահարույց է Օրենքում պաշտոնատար անձ և փոխկապակցված անձ կամ պաշտոնատար անձ հասկացություններին տրված անորոշ սահմանումը:

Գործնական օրինակ:

Հայաստանում բնակվողների գերակշիռ մասը ազգականներ ունի արտերկրում, որոնք տարիների ընթացքում հասցրել են որոշակի եկամուտներ, գույք ձեռք բերել հյուրընկալող երկրներում: Եթե որևէ մեկի հորաքրոջ որդին կամ սանիկը, անգամ հարազատ եղբայրը որոշակի կարողություն ունեն, ապա նրանց ազգականը Հայաստանում պետք է խուսափի պետական պաշտոն զբաղեցնելուց, այլապես Օրենքով բոլոր հիմքերը սահմանված են կասկածելու և հայց ներկայացնելու տվյալ անձի դեմ: Իհարկե, նման իրավիճակներում հայտնված ոչ բոլոր հայաստանաբնակներին կարելի է կասկածել: Սակայն դա կարող է որոշել միայն դատախազը, այսինքն՝ սուբյեկտիվ գործոնի դերը էապես մեծանում է:

Հնարավոր վնասը:

Ոչ միայն չի բացառվում, այլև ենթադրվում է, որ սուբյեկտիվ գործոնի ազդեցությունը կհանգեցնի նաև այսպիսի որոշումների:

Գործնական օրինակ:

Որևէ անձից անարդար կերպով բռնագանձում են գույքը: Անձը վճիռը հետագայում վիճարկում է ՄԻԵԴ-ում: Վճիռը բողոքարկվում, բեկանվում է և Հայաստանի Հանրապետությանը պարտավորեցնում են փոխհատուցել անձին հասցված վնասները: Ակնհայտ է, որ վնասը փոխ-

¹ Հոդված 24. Ապօրինի ծագում ունեցող գույքի բռնագանձման վճռի կայացումը, «Ապօրինի ծագում ունեցող գույքի բռնագանձման մասին» ՀՀ օրենքը, *Ընդունվել է 16.04.2020*, <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=7145&lang=arm>

հատուցվելու է ոչ թե բարձր վարձատրություն ստացող դատախազի, այլ պետական բյուջեի հաշվին: Հետևաբար, կարևոր է մանրակրկիտ հաշվարկել հնարավոր հետևանքների տնտեսական գինը:

Այլ մտահոգություններ:

- *իրապես ապօրինի ծագում ունեցող գույքը բռնագանձելու օրենսդրական հիմքեր առկա են մինչ հիշյալ Օրենքի ընդունումը՝ գործող ՀՀ օրենսդրությունում. դրանք թերևս կարելի էր լրամշակել;*

- *օրինագիծն որոշակիորեն հակասում է անձի անմեղության կանխավարկածի սկզբունքին և խախտում արդարադատության մրցակցային սկզբունքը, քանզի գործընթացը սկսելիս հայցին պատասխանող անձն իրազեկված չէ և հայտնի չեն օպերատիվ տվյալների աղբյուրները;*

- *գույքի բռնագանձումը կարող է իրականացվել առանց մեղադրանք առաջադրելու, առանց դատական ընդունված ընթացակարգերի;*

- *Օրենքը թույլ է տալիս բռնագանձել որոշակի արժեք ունեցող ցանկացած գույք, որի ձեռքբերումը չի հիմնավորվում օրինական եկամտի աղբյուրներով, ինչը հակասում է նաև սոցիալական արդարության սկզբունքին;*

- *պետությունը փաստաթղթերի արխիվացման համար սեղմ ժամկետ է սահմանել և արդարացի չէ դրա համար պատասխանատվությունը թողնել հայցից պաշտպանվող քաղաքացիների վրա:*

- *ցանկալի է մանրակրկիտ ուսումնասիրել Օրենքի կիրարկման դեպքում առաջացող հնարավոր օգուտներն ու վնասները՝ դրանց առնչվող փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու նպատակով:*

Tatul Manaseryan, Issues related to the implementation of the Law on Confiscation of Property of Illegal Origin - The law on confiscation of property of illegal origin raises many concerns. In particular, it does not take into account the objective tendencies of property devaluation or depreciation, which have registered significant fluctuations during the three decades of independence. At the same time, the devaluation of the Armenian dram in 1993 was not taken into account. Only a year after it was put into circulation in November (in November-January alone it depreciated by more than 2800%). Since 1991 Real estate in Armenia has been depreciating sharply since 2007. Any middle-income person could buy an apartment of up to 100 m² in the small center of Yerevan for 5-6 thousand US dollars. Half of that amount could be paid for the acquisition of the same area in Nork 5, 6, 7, 8, 9 blocks, in the South-Western district - 2.5-3 thousand US dollars, often together with the furniture. It turns out that almost any middle-class person at that time could buy real estate, which has been constantly depreciating since the late 1990s. Today, the average market value of the same apartment in the small center of

Yerevan has long exceeded 50 million AMD, 100 million AMD or 200 thousand USD. According to the law, any owner of such an apartment in Yerevan is threatened with confiscation, especially since the requirements for documenting the purchase and sale of real estate in the 1990s are very different from the current conditions. Not everyone has maintained those foundations.

Татул Манасерян, Вопросы, связанные с реализацией Закона о конфискации имущества незаконного происхождения - Закон о конфискации имущества незаконного происхождения вызывает много опасений. В частности, он не принимает во внимание объективные тенденции девальвации или обесценивания собственности, которые за три десятилетия независимости зарегистрировали значительные колебания. При этом не была учтена девальвация армянского драма в 1993 году. Всего через год после пуска в обращение в ноябре (только за ноябрь-январь он подешевел более чем на 2800%).

С 1991 г. Недвижимость в Армении резко обесценивается с 2007 года. Любой человек со средним достатком мог купить квартиру до 100 м² в маленьком центре Еревана за 5-6 тысяч долларов. Половину этой суммы можно было бы заплатить за приобретение такой же площади в кварталах 5, 6, 7, 8, 9 Норк, в Юго-Западном округе - 2,5-3 тысячи долларов США, часто вместе с мебелью. Оказывается, практически любой человек из среднего класса в то время мог купить недвижимость, которая с конца 1990-х годов постоянно дешевила. Сегодня средняя рыночная стоимость одной и той же квартиры в маленьком центре Еревана давно уже превышает 50 миллионов драмов, 100 миллионов драмов или 200 тысяч долларов США. Согласно принятому закону, любому владельцу такой квартиры в Ереване грозит конфискация, более того, требования к оформлению купли-продажи недвижимости в 1990-е годы сильно отличаются от нынешних условий. Не все сохранили эти основы.

ЧТО ОЖИДАЕТ АРМЕНИЮ В УСЛОВИЯХ ВОЗМОЖНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПУТЕЙ, ПРЕДЛАГАЕМЫХ С 2021 ГОДА

ОГАННЕС АКОБЯН

Ключевые слова: интеграция, экономические процессы, экономические связи, транспортные связи, железнодорожные связи

Международное право предполагает принцип взаимности в международных отношениях. Это один из основополагающих принципов международного сотрудничества, закрепленных в первой и второй статьях Устава ООН. Равенство и взаимность предполагают, что оба государства устанавливают взаимно льготный или, как минимум, сопоставимый режим, действующий в отношениях граждан и юридических лиц другого государства.¹

В 11-й статье Конституции РА говорится: Основой экономического строя Республики Армения является социальная рыночная экономика, основанная на частной собственности, свободе экономической деятельности, свободной экономической конкуренции, и направленная посредством государственной политики на общее экономическое благосостояние и социальную справедливость.²

Согласно 11-у пункту декларации о независимости Армении, Республика Армения поддерживает международное признание Геноцида армян в Османской Турции и Западной Армении в 1915 году.³

В Турции постоянно держали в центре внимания экономическое положение РА, предполагая, что, сохраняя закрытую сухопутную границу, можно будет принудить Армению отказаться от своей цели международного признания и осуждения Геноцида армян и самое существенное – выполнить требование вывода армянских вооруженных сил из Нагорного Карабаха, что было явлением, поддерживающим азербайджанскую позицию.

21 сентября 1991 года Армения стала независимым государством. После распада Советского Союза Армения стала стремительно догонять там, где отставание было бы благом.

¹ Устав ООН. <https://www.un.org/ru/sections/un-charter/chapter-i/index.html>

² Конституция Республики Армения <http://www.parliament.am/parliament.php?lang=rus&id=constitution#1>

³ Декларация о независимости Армении <https://www.gov.am/ru/independence/>

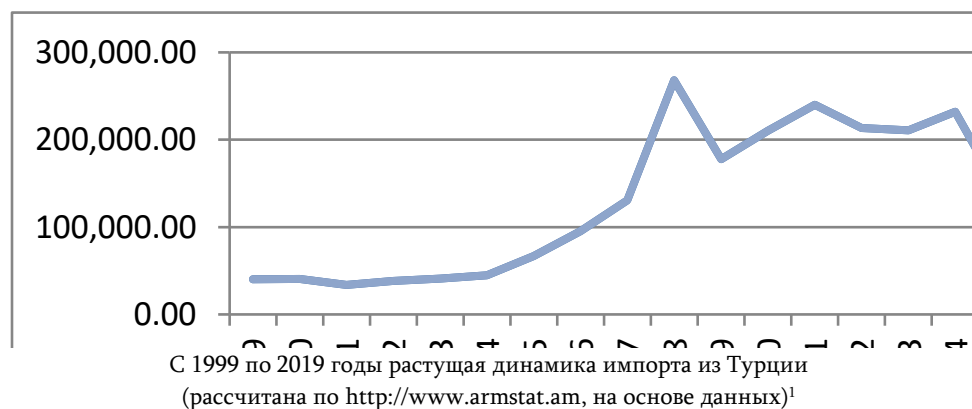
Промышленное производство в Армении — которая когда-то в Советском Союзе была одним из центров передовых технологий, (ежегодно в Советской Армении производилось товаров на сумму эквивалентной 16 млрд \$) — по сути, остановилось: распад СССР разрушил систему снабжения и транспорта. Из-за войн на Кавказе (в Чечне, Грузии и Нагорном Карабахе) Армения была отрезана от поставок энергоносителей, плюс к этому Спитакское землетрясение 7 декабря 1988 года (экономический ущерб в 10 миллиардов долларов). Несмотря на то, что Армения одержала победу за Нагорный Карабах, в первой половине 90-х в стране царили холод и тьма — многим приходилось жечь мебель и рубить леса, чтобы отапливать свои дома. ВВП в 1992 году сократился на 41% и лишь в 1994 году, после окончания войны, он снова вырос на 5%. Инфляция в том же 1994 году достигла беспрецедентного уровня - 5273%, более половины населения оказалось за чертой бедности.

После провозглашения независимости РА и официального признания Турцией этого факта, между Республикой Армения и Турецкой Республикой сразу же сформировались торгово-экономические связи. Однако в условиях нагорно-карабахского конфликта турецкие власти всегда с оговоркой относились к возможности установления дипломатических отношений с Арменией и всегда занимали крайне пристрастную, подчеркнутую про азербайджанской позицию. Одним из важных элементов этой политики в 1993 году было решение правительства Турции о закрытии в мае того же года сухопутной границы с Арменией и введении эмбарго на импорт товаров армянского происхождения.¹ Через двадцать лет - в 2013 году Председатель Союза промышленников и предпринимателей Армении Арсен Казарян заявил, что опираясь на опыт прошлых лет и пытаясь в благоприятный момент продвинуть вопрос легализации армяно-турецких торгово-экономических связей, в Турции пытались найти текст решения, согласно которому, в 1993 году Правительство Турции закрыло армяно-турецкую границу, однако не смогли найти данный приказ. Отсюда можно предположить, что граница закрыта не на основании приказа, а на основании распоряжения, следовательно, может быть открыта соответствующим распоряжением.

Несмотря на отсутствие официальных отношений и закрытых границ, армяно-турецкие торгово-экономические отношения были на стабильном уровне, составив важную часть общего объема импорта Армении. Предприниматели Армении и Турции всегда искали альтернативные вари-

¹ **H. Kotanjian, A. Safarian**, A View on Armenian-Turkish Relations in the Contexts of Regional Development, Regional Studies, Volume 1, Yerevan, 1996 [4, стр. 47-56]

анты для установления и развития взаимовыгодных торгово-экономических связей.

Республика Армения, согласно ранее взятым на себя обязательствам гаранта безопасности народа Нагорного Карабаха, во время войны, начавшейся 27 сентября 2020 года, полностью перешла к выполнению своих обязательств. С самого первого дня 44-дневной войны Армения имела неопровержимые факты о непосредственном участии Турции в этой войне и видела агрессивные заявления турецких властей. Правительство РА, исходя из безопасного компонента и ставя государственные интересы на первое место, в своем решении № 1708 20 октября 2020 года с 31 декабря 2020 ввёл временный запрет (на шесть месяцев) на импорт товаров конечного потребления турецкого происхождения.²

10 ноября 2020 года премьер-министр Армении Никол Пашинян, президент Азербайджана Ильхам Алиев и президент России Владимир Путин подписали трехстороннее заявление по прекращению войны.³ Согласно одному из пунктов этого заявления, Лачинский коридор (шириной около 5 км), обеспечивающий связь Армении с Нагорным Карабахом, остаётся под контролем миротворческого контингента Российской Федерации.

Последний пункт заявления в Армении повысил общественное беспокойство, согласно которому, разблокируются все экономические и транспортные связи в регионе. Республика Армения гарантирует безопасность транспортного сообщения между западными районами Азербай-

¹ <https://www.armstat.am/am/>

² Правительство Республики Армения ввело запрет на импорт товаров турецкого происхождения. <https://www.gov.am/ru/news/item/9785/>

³ <http://www.kremlin.ru/events/president/news/64384>

джанской Республики и Нахичеванской Автономной Республикой, с целью организации беспрепятственного движения граждан, транспортных средств и грузов в обоих направлениях. Контроль за транспортным сообщением осуществляют органы Пограничной службы ФСБ России. По согласованию Сторон будет обеспечено строительство новых транспортных коммуникаций, связывающих Нахичеванскую Автономную Республику с западными районами Азербайджана.

Основным вопросом, обсуждённым на трехсторонней встрече, уже в Москве 11 января 2021 года¹, является разблокировка дорог региона, не учитывая, что до достижения 9-го пункта заявления от 10 ноября остаются другие нереализованные пункты (к сожалению, следует отметить, что пункты заявления не подразумевают последовательность исполнения).

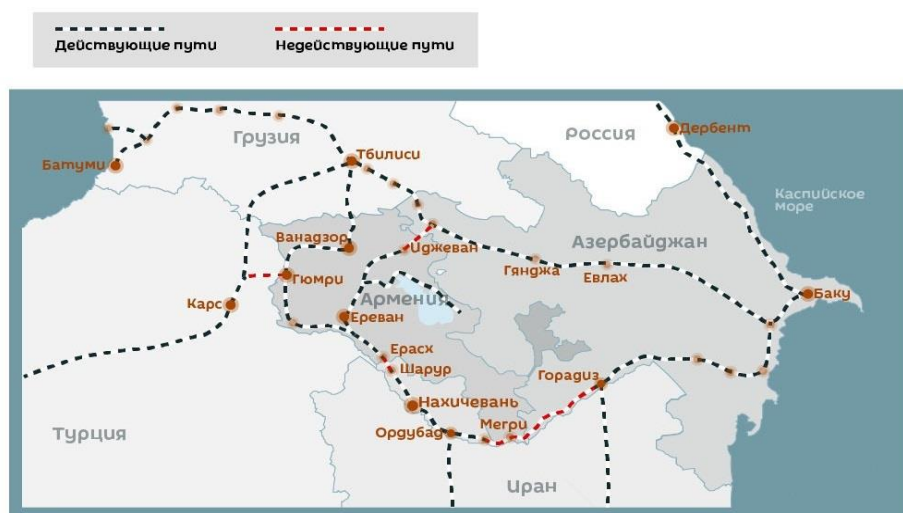

Схема железнодорожного сообщения на Южном Кавказе после разблокирования коммуникаций [источник карты: Sputnik Армения]

Уже в эти дни в „Коммерсанте” была опубликована статья <<Армения и Азербайджан очертили границы отношений>>², в которой была представлена железнодорожная и автомобильная карта. Эта карта очень быстро нашла место и в армянских, и в азербайджанских СМИ. Но событиям и предметам необходимо давать правильную оценку, так как этот путь не единственный, который может связать Азербайджан с Нахичеваном. Но учитывая, что у Азербайджана и Турции есть собственные мотивы, Азер-

¹ <http://kremlin.ru/events/president/news/64877>

² <https://www.kommersant.ru/doc/4640957>

байджан продолжает настаивать на строительстве дороги, которая должна пройти через Горадиз-Мегри-Ордубад. А армянской стороне предлагают довольствоваться железной дорогой Ереван-Ерасх-Нахичеван далее в Иран, а оттуда в Россию.

1. Транспортные коммуникации являются необходимым элементом инфраструктуры торговли и в целом экономического сотрудничества. В Армении давно считают, что вопрос товарооборота внешнеэкономической деятельности Армении решен. То есть для членов ВЭД РА обеспечено свободное транспортное движение по двум основным направлениям (на юге Иран, на севере Грузия), плюс к этому Армения имеет железнодорожную связь с Грузией через КПП Айрума, оттуда в порты Черного моря. То есть по той железнодорожной дороге, которую как альтернативную предлагают армянам, чтобы поехать на север, надо ехать на юг, далее на восток, а затем на север в Россию. Разве что единственное различие заключается в том, что норма объема железнодорожных грузов, поступающих в Армению через КПП Айрум на севере, составляет максимум 1900т, а по дороге в Армению Нахичеван-Ерасх 4500т.

2. Дорога, которая будет построена на юге Армении и соединит Азербайджан с Нахиджеваном и останется под российским контролем, "обходит Армению на территории Армении". Армянская сторона уверенно утверждает, что это территория Армении, и грузоперевозки и маршрутная связь будут осуществляться согласно законам Армении, то есть перевозки должны осуществляться транзитом. Здесь Армении удастся взимать дорожную плату и экологический налог. Однако президент Азербайджана приглашает третьи стороны воспользоваться этим путем, назвав его коридором.¹ То есть дорога, которая находится на территории Армении и вне армянского контроля, может стать субъектом международных договоров без участия Армении. (Пс: Предположения я оставляю). По мнению экспертов стоимость строительство или восстановление железной дороги составит около полмиллиарда долларов.

3. Грузия потихоньку выйдет из основных экономических процессов в регионе. Для Армении Грузия была единственной сухопутной связью с Россией и путём к Черному морю. Азербайджану Грузия была нужна в качестве транзитной страны в Турцию. В условиях новых договоренностей Азербайджан получает новый путь к Нахичеван через Мегри, а оттуда - в Турцию, Россия в Армению и Турцию, а Армения в Иран и Россию. Отсюда предполагаем, что <<Военно-Грузинская дорога>>,

¹ <https://news.rambler.ru/conflicts/45564872-aliev-rf-naryadu-s-drugimi-stranami-regiona-smozhet-polzovatsya-nahichevanskim-koridorom/>

связывающая север Грузии с Югом, и порты Черного моря, которые связывают Запад с Востоком, потеряют свою нагрузку, передав свои позиции Армении и Азербайджану.

4. В Армении есть угроза притока турецкого капитала. После смены власти 2018 года, новые власти Армении беспрерывно обещали инвестиции. В ходе 44-дневной войны армянская диаспора и армяне, живущие в Армении, пожертвовали около 170 млн \$. в Всеармянский фонд "Айастан". Но после окончания войны, по словам экс-посла Армении в Ватикане Микаела Минасяна¹, у диаспоры возникли сомнения в отношении правительства, по поводу целевого расходования этих средств. То есть ждать новых денежных потоков из внутренних источников и диаспоры для этого правительства бессмысленно. В ноябре 2020 года уже новый министр экономики Ваан Керобян говорил на общественном телевидении, дословно: <<Будут открыты турецкие порты, и будут предоставлены широкие возможности. Может быть, откроется рынок Азербайджана для нас и наш рынок для Азербайджана>>². Если Турция и Азербайджан смогут делать инвестиции в Армении, а у них сегодня больше ресурсов, это означает, что они смогут в разных сферах приобрести доминирующие и монопольные позиции. Армянские предприниматели и диаспора останутся вне бизнес-среды:

5. Парламент Абхазии обратился в Госдуму России с заявлением о том, что республика готова на равноправных условиях участвовать в проекте по открытию железнодорожного сообщения между Россией и Арменией через Абхазию, сказал в интервью Sputnik председатель комитета Народного Собрания по международным, межпарламентским связям и связям с соотечественниками Астамур Логуа.³ В разное время по разным визуальным оценкам, была дана финансовая оценка этой программы. И так Общая стоимость работ для восстановления дороги по маршруту Псоу-Сухум/и-Тбилиси-Ереван с учетом сегодняшнего состояния ее различных участков и расценок на проведение разных категорий восстановительных работ составляет 277,5 млн долл. США, из которых на восстановление участка Псоу-Ингур/и потребуется 251 млн долл. США (190 км), а на восстановле-

¹ 11,1 <https://news.am/rus/news/621747.html>

11,2 <https://ru.armeniasputnik.am/politics/20201230/25962599/Audit-i-taynye-pisma-Minasyan-zayavil-o-sguschayuschikhsya-tuchakh-nad-fondom-Ayastan.html>

² Հարցազրույց-Վահան-Քերոբյանի հետ/166711: 27 ноя, 2020

³ <https://ru.armeniasputnik.am/economy/20210210/26396697/Abkhaziya-Russia-Armenia-zhelez-naya-doroga.html>

ние железной дороги (6 км) и мостов от Ингур/и до станции Ингири (Зугдиди) необходимо 26,5 млн долл. США. Дорога от станции Ингири (Зугдиди) до Тбилиси и далее до Гюмри и Еревана работает в режиме грузоперевозок и не требует дорогостоящего ремонта.¹ Если Абхазия и Грузия придут к согласию и возобновят эту железнодорожную дорогу, то Армения через некоторое время может получить возможность выбора сухопутной связи с Россией. и возможно, что многие армянские предприниматели выберут именно этот сухопутный путь. Учитывая то обстоятельство, что основной движущей силой экономики Абхазии является туризм и отсутствия развитого производства товаров не может обеспечить эффективное и рентабельное функционирование Абхазской железной дороги, в данном случае Абхазии нужна эта железнодорожная связь только для транзитных перевозок, и при перевозках по своей территории будут получать прибыль, а в этом случае расходы окупятся нескоро.

Армения является полноправным членом ЕАЭС, но, к сожалению, у нее нет сухопутной границы с другими государствами-членами ЕАЭС. Даже если Азербайджан вступит в ЕАЭС, который имеет сухопутную границу с Россией и соседствует с Арменией, или Армения вступит в экономическую структуру, членом которой является Азербайджан, то такие предположения, что якобы за очень короткое время между Арменией и Азербайджаном могут быть сформированы свободные рыночные экономические связи или такие отношения, которые предполагает ЕАЭС, и что в этом регионе будет такое, что будет похоже на общий европейский экономический рынок, то, тех, кто имеет такие ожидания, ждет большое разочарование, поскольку подобные предположения не имеют каких-либо оснований. Для таких достижений прежде всего нужны стопроцентные гарантии безопасности.

Для безопасных экономических связей необходим стабильный и прочный мир, при котором одна из сторон не угрожает другой и не удерживает граждан другой страны в плену, а сегодняшний "мир" продолжает беспокоить. Хотя бы в таких условиях альтернативные экономические пути для Армении в ближайшее время не могут стать реальностью.

Гражданское общество Армении остается весьма устойчивым и активным, как и ее многочисленные политические партии. Активисты граж-

¹ Наталня Мириманова, Восстановление железных дорог на Южном Кавказе: Оценка потенциального экономического эффекта: https://www.international-alert.org/sites/default/files/Caucasus_RailwaysRehabilitationPt2_RU_2013.pdf

данского общества и оппозиционеры эффективно используют социальные медиа и выходят на улицы.

Нагорный Карабах был международной визитной карточкой Армении. Имея такого союзника, как Россия, Армения всегда пыталась иметь хорошие отношения и с Западом. Но последние события, которые вызвали новые проблемы безопасности, Армению окончательно столкнули в орбиту Кремля.

Հովհաննես Հակոբյան - Ինչ է սպասվում Հայաստանին 2021 թվականից առաջարկվող հնարավոր տնտեսական ուղիների պայմաններում - Աշխարհից մեկուսացումը, տարածաշրջանային և գլոբալ ինտեգրացիոն գործընթացներին չմասնակցելը պետություններին հետ են պահում զարգացման ճանապարհից՝ հնարավորություն չտալով երկարաժամկետ տնտեսական քաղաքականություն մշակել, որը հաշվի չի առնի կարճաժամկետ արդյունքները և կապահովի ժողովրդի կենսամակարդակի աճ: Ինտեգրացիոն որևէ կառույցի մեջ մտնելու կամ դրա հետ համագործակցելու համար պետությունները պետք է առաջնահերթություն տան անվտանգության բաղադրիչին, մասնավորապես՝ գնահատեն տնտեսական անվտանգության աստիճանը, թե որքանով է ինտեգրումը նպաստում ՀՆԱ-ի աճին, ինչպես ինտեգրումը կազդի առևտրային հաշվեկշռի վրա, և ինչպիսի իրական ձեռքբերումներ պետք է ակնկալել ինտեգրումից: Տրանսպորտային հաղորդակցությունները առևտրի ենթակառուցվածքի և ընդհանուր տնտեսական համագործակցության անհրաժեշտ տարր են: Հնարավոր է, որ 30 տարվա ընդմիջումից հետո Հայաստանի համար նոր կամ նոր բացվող երկաթուղային կապերը տնտեսական աճի նախադրյալներ դառնան:

Hovhannes Hakobyan, What awaits Armenia in the conditions of possible economic paths proposed from 2021 - Isolation from the world and non-participation in regional and global integration processes keep states from the path of development and do not allow them to develop long-term economic policies that do not take into account short-term results and ensure an increase in the living standards of the people.

In order to join or cooperate with any integration structure, States must first give priority to the security component, in particular, assess the degree of economic security, how integration contributes to GDP growth, how integration will affect the trade balance, and what real achievements can be expected from integration.

Transport communications are an essential element of the infrastructure of trade and economic cooperation in general. Is it possible that after a 30-year

break, the newly opened railway connections for Armenia will become prerequisites for economic growth?

**ՀՀ-ՈՒՄ ՏԵԽՆԻԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿԱԲՈՒՅՍԵՐԻ
ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԵՎ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ
ԱԳՐՈԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴՐՑԱԼՆԵՐԻ
ՀԵՏԱԶՈՏՄԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԸ**

ԱԿՍԵԼ ՊՈՏՈՍՅԱՆ, ԼԻԼԻԹ ՀԱԿՈԲՅԱՆ

Բանալի բառեր - ՀՀ հողային ֆոնդ, տեխնիկական մշակաբույսեր, տարածքային կազմակերպում, ագրոկլիմայական ռեսուրսներ, հետազոտման հիմնահարցեր:

Նախաբան

Այս կամ այն տարածքում երկրագործության տարբեր ճյուղերի տարածքային արդյունավետ կազմակերպումը ենթադրում է տվյալ տարածքի ագրոկլիմայական պայմանների ու ռեսուրսների համակողմանի հաշվառում և գնահատում:

ՀՀ-ի նման սակավահող երկրում հողային ֆոնդի արդյունավետ օգտագործումը համարվում է ռազմավարական կարևորագույն խնդիր: - Վերջին ավելի քան երեք տասնամյակում ՀՀ-ում տեղի ունեցած գործընթացները՝ տրանսպորտային շրջափակումն ու ճգնաժամը և երկրի անցումը շուկայական հարաբերություններին իրենց տնտեսական ներգործությունն են ունեցել հողօգտագործման արդյունավետության և գյուղատնտեսության զարգացման վրա:

1990-ական թթ. սկզբներին տեղի ունեցած հողի և գյուղատնտեսական արտադրության մյուս միջոցների սեփականաշնորհմամբ մասնատվեցին մշակվող հողատարածությունները, փոխվեց գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ցանքային կառուցվածքը: Սակայն ՀՀ-ում գյուղատնտեսության բնագավառի առաջնահերթ խնդիրն անցումային շրջանում պետք է դառնար գյուղատնտեսական ռեսուրսների օգտագործման և գյուղատնտեսական արտադրության կազմակերպման նոր պայմաններին համապատասխան ոլորտի նախկին մակարդակի վերականգնումը և նոր մշակաբույսերի զարգացումը:

Մինչև ՀՀ անկախացումը Հայաստանի Հանրապետությունում տեխնիկական մշակաբույսերից մշակում էին խորդենի, կտավատ, շաքարի ճակնդեղ, սակայն վերջին երկուսուկես տասնամյակի ընթացքում դրանց մշակությունը շրջանառությունից գրեթե հանվել է: Բացի այդ, քիչ ուշադրություն է դարձվել կանաչ հեղափոխության ձեռքբերումներին՝ տեխնիկական մշակաբույսերի աճեցման ճարտարականաբանական և

ագրոտեխնիկական նվաճումներին (որոշ բացառությամբ՝ ծխախոտի և շաքարի ճակնդեղի):

Թեև Հայաստանի Հանրապետությունն ունի սահմանափակ հողային ֆոնդ և ռեսուրսներ, սակայն նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ ՀՀ ունի հողային ֆոնդի ուղղաձիգ գոտիականություն, անհրաժեշտ է ավելի լուրջ ուշադրություն դարձնել հանրապետության տարածաշրջանների հողային ռեսուրսները գյուղատնտեսական նպատակով առավել արդյունավետ օգտագործելու խնդրին: Շուկայական տնտեսության պայմաններում հատկապես անհրաժեշտ է խրախուսել այնպիսի ճյուղերի զարգացումը, որոնք տնտեսապես առավել արդյունավետ են, մասնավորապես՝ առանձին տեխնիկական մշակաբույսերի մշակումը, որոնց դերը և նշանակությունն ավելի է մեծանում ժամանակակից պայմաններում:

Գյուղատնտեսության առանձին ճյուղերի տեղաբաշխումը, զարգացումը, ինչպես նաև տարածքի գյուղատնտեսության այս կամ այն ճյուղի ուղղությամբ մասնագիտացումը առանձնահատուկ գծերով է դրսևորվում լեռնային մակերևույթ, բարձրաչափական նիշերի մեծ տարբերություններ, ագրոկլիմայական ռեսուրսների խիստ բազմազանությամբ աչքի ընկնող տարածքներում:

Քանի որ ՀՀ-ում ագրոկլիմայական ռեսուրսները նպաստավոր են մերձարևադարձային և բարեխառն գոտու առանձին տեխնիկական մշակաբույսերի աճեցման և զարգացման համար, անհրաժեշտ է առավել մեծ ուշադրություն դարձնել այդ մշակաբույսերի ապրանքային արտադրության կազմակերպմանը: Դրա շնորհիվ ՀՀ կարող է ագրոարդյունաբերական համալիրի զարգացման համար հումք ներկրող երկրից դառնալ հումք արտահանող երկիր:

Սույն հոդվածում փորձել ենք հիմնավորել ՀՀ-ում տեխնիկական մշակաբույսերի զարգացման և տարածքային կազմակերպման ագրոաշխարհագրական նախադրյալների հետազոտման տեսական հիմքերը:

Նյութը և մեթոդները

Հողային ֆոնդի արդյունավետ օգտագործումը թե՛ ՀՀ-ում և թե՛ ամբողջ աշխարհում համարվում է ռազմավարական կարևորագույն խնդիր: Տվյալ ռեսուրսի արդյունավետ օգտագործման համար դեռևս խորհրդային ժամանակներից կատարվել են լուրջ հետազոտություններ թե՛ հայ և թե՛ օտարազգի գիտնականների կողմից: Հողային ֆոնդը, որպես բնական ռեսուրս, համարվում է ինչպես երկրագործության, այնպես էլ սոցիալ-տնտեսական աշխարհագրության առանձին ճյուղերի համար հետազոտության օբյեկտ:

Գյուղատնտեսության աշխարհագրության ամենակարևոր ուղղություններից մեկը երկրագործության աշխարհագրությունն է: Վեր-

ջինիս աշխարհագրական հետազոտության հիմնական ուղղություններն են (<http://knowledge.su/g/geografiya-selskogo-khozyaystva>).

1. գյուղատնտեսական արտադրության տեղաբաշխման և տարածքային կազմակերպման ընդհանուր տեսությունը
2. հողային ռեսուրսների աշխարհագրությունը
3. գյուղատնտեսական հողերի օգտագործումը
4. գյուղատնտեսական արտադրանքի աշխարհագրությունը
5. գյուղատնտեսական արտադրության տիպաբանությունը և գոտիավորումը

6. գյուղատնտեսական ինտեգրման խնդիրների, մարզերի և տարածաշրջանների տնտեսություններում ագրարային ոլորտի զարգացման խնդիրների աշխարհագրական վերլուծությունը

7. գյուղատնտեսության սոցիալական աշխարհագրությունը (գրադվում է ագրարային բնակչության տնտեսական և սոցիալական կարգի տարածքային տարբերությունների ուսումնասիրմամբ և այլն): Կարևոր է նաև երկրագործության զարգացման, ինտեգրման և տնտեսության տարածքային կազմակերպման հարցերի ուսումնասիրությունը:

Գյուղատնտեսական արտադրության տեղաբաշխման և մասնագիտացման տեսական հարցերն առաջին անգամ հետազոտվել և հիմնավորվել են գերմանացի տնտեսագետ Յ. Թյունենի կոմից: Վերջինս <<Մեկուսացված պետություն>> աշխատանքում հիմնավորել է սպառման շուկայից ունեցած հեռավորության համեմատ գյուղատնտեսական արտադրության մասնագիտացման և տարածքային կազմակերպման մոդելը, որը պայմանավորված է փոխկապակցված երեք գործոններով ա) ագարակից մինչև շուկա ունեցած հեռավորությամբ բ) գյուղատնտեսական մթերքների իրացման գներով և գ) հողային ռեսուրսով: Մոդելի իմաստը կայանում է նրանում, որ սպառման շուկայից (<<Մեկուսացված պետություն>> կենտրոնից) ունեցած հեռավորությունից կախված փոխվում է հողի օգտագործման եղանակը և դրա հետ մեկտեղ նաև գյուղատնտեսության վարման համակարգը (Голубчик М. М. Файбисович Э.Л. Носонов А.М. Макап С.В., 2003): Չնայած Թյունենի տեսությունը բոլոր ժամանակների համար միշտ էլ եղել է արդի, բայց մեր կարծիքով այդ մոդելի մեջ կարելի է ավելացնել նաև երկու շատ կարևոր գործոն՝ 1. տարածքի ագրոկլիմայական պայմանները և 2. արտաքին շուկա դուրս գալու հնարավորությունները:

Ժամանակակից երկրագործության աշխարհագրության կարևորագույն խնդիրներից մեկը գյուղատնտեսական արտադրության տարածքային կազմակերպման նոր ձևերի ուսումնասիրությունն է: Գյուղմթերքի արտադրության տարածքային կազմակերպումը ենթադրում է գյուղատնտեսական ձեռնարկությունների և տարածքների համադրություն, որոնք

վերջին տեխնոլոգիական գործընթացների, մասնագիտացման, համակենտրոնացման համադրման և համատեղ արտադրության հիման վրա հնարավորություն են տալիս առավելագույնս օգտագործել բնական ռեսուրսների տարածքային տարբերությունները (Иванов К.И., 1974):

Գյուղատնտեսական օգտագործման նպատակով բնական պայմանների, հատկապես հողերի առանձնահատկությունները բացահայտելու համար Ա.Ն. Ռակիտնիկովը (Ракитников А.Н., 1970) կարևորում է ուսումնասիրության հետևյալ ուղղությունները.

1. գյուղատնտեսության տարածքային տարբերությունների ձևաբանական ու տիպաբանական ուսումնասիրություն

2. բնական ու տնտեսական պայմանների ուսումնասիրություն, որոնք առաջացնում են գյուղատնտեսության բնույթի տարածքային տարբերություններ

3. գյուղատնտեսության պատմա-աշխարհագրական ուսումնասիրություն՝ իբրև հողերի գյուղատնտեսական օգտագործման բնույթի տարբերությունների պայմանականության բացահայտման մեթոդներից մեկը:

Ըստ Կրյուչկովի (Крючков В.Г., 1978) գյուղատնտեսության տարածքային կազմակերպման վերլուծական հետազոտությունը ներառում է հողերի օգտագործման տարածքային տարբերությունների ուսումնասիրություն: Նման վերլուծությունը կարևոր նախադրյալ է ծառայում տարածքների բնական ներուժի օպտիմալ օգտագործման հիմնավորման համար:

Պրոֆեսոր Դավիդ Գրիգը (David Grigg, 1995) գտնում է, որ երկրագործության աշխարհագրական հետազոտության ուղղություններից է՝ վերլուծել և բացատրել երկրի տարածքի վրա գյուղատնտեսական գործունեության տարածքային տարբերությունները: Այս խնդրի հետազոտության նպատակն է ուսումնասիրել երկրագործության ողջ բազմազանությունը:

Արդյունքները և վերլուծությունը

Վերջին հինգ տասնամյակների ընթացքում գյուղատնտեսության, մասնավորապես երկրագործության աշխարհագրական բնույթի հետազոտություններ են կատարվել նաև հայ գիտնականների կողմից: Այդ խնդրին իրենց աշխատանքներում անդրադարձել են Գ.Մ. Գսպոյանը (Գսպոյան Գ.Մ., 1988), Գ.Ե.Ավագյանը (Ավագյան Գ.Ե., 1970), Ս.Հ.Օհանյանը (Օհանյան Ս.Հ., 1986), Կ.Ա. Սարգսյանը (Նàððèñýí Ê. À., 1975), Դ.Ա. Պոդոպյանը (Погосян Д.А., 1986) և Ռ.Ս. Մկրտչյանը (под. ред. Р.С. Мкртчяна, 1976) և ուրիշներ:

Ցանկացած տարածքի երկրագործության աշխարհագրական հետազոտության կարևորագույն խնդիրներից է տարածքի ագրոկլիմայական ռեսուրսների բացահայտումը և շրջանացումը: Դրանց սկզբունքները ՀՀ-ի օրինակով մշակվել են Ռ.Ս. Մկրտչյանի կողմից 1960-ական թթ.-ին

և անցել կատարելագործման մի քանի փուլ: Նրա կողմից իրականացվել է ՀՀ տարածքի ագրոկլիմայական շրջանների հետազոտություն, որի հիման վրա ՀՀ տարածքում առանձնացվել է 8 ագրոկլիմայական շրջան (Լոռի Փամբակ, հյուսիս-արևելյան, Սևանի ավազան, Շիրակ, Ապարան-Հրազդան, Արարատյան, Վայք և Սյունիք): Ագրոկլիմայական շրջաններն ըստ հորիզոնականի բաժանված են 16 ենթաշրջանների: Յուրաքանչյուր ագրոկլիմայական շրջանում ըստ մթնոլորտային խոնավացման գործակցի և 10° -ից բարձր ջերմաստիճանների գումարի տարեկան արժեքների առանձնացված են վերընթաց ագրոկլիմայական գոտիներ, որոշված են դրանց հիդրոթերմիկ ցուցանիշները և գոտու բարձրությունը ծովի մակարդակից (под. ред. Р.С. Мкртчяна, 1976):

Հայաստանի ագրոկլիմայական ռեսուրսների վերաբերյալ Ռ.Ս. Մկրտչյանի աշխատանքում քննարկվել են նաև ագրոկլիմայական այն կարևորագույն ռեսուրսները, որոնք անհրաժեշտ են տեխնիկական մշակաբույսերի աճեցման համար: Դրանք են (под. ред. Р.С. Мкртчяна, 1976)

1. լուսային ռեսուրսները՝ հատկապես սպեկտրի այն մասը, որն ապահովում է բույսերի ֆոտոսինթեզի պրոցեսը՝ ֆոտոսինթետիկ ակտիվ ճառագայթներ (ՖԱՃ),

2. 10°C -ից բարձր ջերմաստիճանների գումարը, որով պայմանավորված են բույսերի վեգետացիոն շրջանի տևողությունը և ջերմաապահովվածությունը,

3. մթնոլորտային տեղումների քանակը վեգետացիոն շրջանում, որով պայմանավորված է բույսերի բնական խոնավապահովվածությունը,

4. տարիների բացարձակ նվազագույն ջերմաստիճանների միջին մեծությունը, որով բնութագրվում է սառնամանիքների վտանգավորությունը ձմեռող բույսերի համար,

5. վտանգավոր երևույթների հավանականությունը (երաշտ, ցրտահարություն, կարկտահարություն և այլն):

ՀՀ-ում գյուղատնտեսության բնական ռեսուրսների համալիր գնահատմանը նվիրված հետազոտական աշխատանքում Գ. Գսպոյանը քննարկել է գյուղատնտեսական բնական ռեսուրսներն ու պայմանները՝ որպես տնտեսաաշխարհագրական հետազոտության և գնահատման օբյեկտ: Իրականացնելով հանրապետության գյուղատնտեսության բնառեսուրսային ինտեգրալ շրջանացում, նա առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձրել շրջանացման աստիճանների կազմմանը, որի շնորհիվ հանրապետության տարածքում (գյուղատնտեսական ձեռնարկությունների սահմաններում) առանձնացվել են երեք մարզեր՝ 1. բնառեսուրսային ցածր ներուժ ունեցող մարզ, 2. բնառեսուրսային միջին ներուժ ունեցող մարզ և 3. բնառեսուրսային բարձր ներուժ ունեցող մարզ (Գսպոյան Գ.Մ., 1988):

Հայաստանի օրինակով լեռնային երկրներում գյուղատնտեսական արտադրության տարածքային կազմակերպման առանձնահատկությունների վերլուծությանն է նվիրված Գ.Ե. Ավագյանի աշխատանքը (Ավագյան Գ.Ե.,1970): Այստեղ քննարկվել է լեռնային տարածքների գյուղատնտեսական արտադրության զարգացման բնատնտեսական առանձնահատկությունները, կատարվել է ՀՀ տարածքի բնական պայմանների գնահատում՝ գյուղատնտեսական արտադրության առումով: Կատարված հետազոտությունների արդյունքների ընդհանրացման հիման վրա հեղինակն առաջադրել է լեռնային տարածքների գյուղատնտեսական առումով առավելագույն յուրացման համար անհրաժեշտ պայմաններ. 1. բարձրացնել գյուղատնտեսական մթերքների պետզնման գները, 2. իջեցնել պարտադիր հանձնումների նորմաները, 3. առավել անբարենպաստ վայրերում գտնվող տնտեսություններին թույլատրել, որ իրենց արտադրանքն իրացնեն շուկայական գներով, 4. արտադրել հատուկ կառուցվածքի մեքենաներ, որոնք ունենան փոքր չափ, բայց հզոր ուժ և մեծ շարժունակություն, 5. բարեկարգել լեռնային տարածքների ճանապարհները, հատկապես մեծ ուշադրություն դարձնել կամրջաշինարարության վրա: Թեև նշված առաջարկություններն արվել են շուրջ հինգ տասնամյակ առաջ՝ գյուղատնտեսական արտադրության կազմակերպման կոլտնտեսային և սովխոզային համակարգի պայմաններում, սակայն դրանցից որոշներն արդիական են նաև մեր օրերում:

Նշված պայմաններից ելնելով, մեր կարծիքով, ժամանակակից պայմաններում անհրաժեշտ է նաև գյուղատնտեսական մթերքների արտադրությունը դարձնել որպես գյուղատնտեսության արդյունավետության բարձրացման և տարածքային կազմակերպման կատարելագործման միջոց:

ՀՀ-ում առավել մեծ տարածք զբաղեցնող ծխախոտի մշակության տեղաբաշխման և զարգացման հարցերին է նվիրված Կ.Սարգսյանի (Նăđêēñŷí Ê. Â.,1975) աշխատանքը: Դրանում հետազոտվել են ՀՀ ծխախոտագործական շրջանները, տրվել է այդպիսի շրջանների բնական պայմանների և ռեսուրսների տնտեսաաշխարհագրական գնահատում, կիրառելով համեմատական մեթոդը՝ կատարվել է ծխախոտի և այլ մշակաբույսերի հետ արտադրության համակարգում և կատարվել է ՀՀ-ում ծխախոտագործության շրջանացումը:

Քննարկելով Հայկական ՍՍՀ ագրոարդյունաբերական համալիրի զարգացման հարցերը՝ Ս.Հ. Օհանյանը (Օհանյան Ս.Հ.,1986) կատարել է ագրոարդյունաբերական համալիրի տնտեսական արդյունավետության տարածական տարբերությունների վերլուծություն: Նրա կարծիքով, Հայկական ՍՍՀ գյուղատնտեսական արտադրությանը բնորոշ են ներգծտիական և միջգծտիական արտադրական տարբերություններ, որոնք

նախ և առաջ հետևանք են բնակլիմայական պայմանների և եղած հնարավորությունների միջև առաջացած տարբերությունների:

Հայկական ՄՄՀ տարածքի բնական ռեսուրսների գյուղատնտեսական գնահատմանն է նվիրված Դ.Պողոսյանի հետազոտական աշխատանքը (Погосян Д.А., 1986): Այստեղ հեղինակն ուշագրավ անդրադարձ է կատարել նաև տարբեր մշակաբույսերի տեղաբաշխման և դրանց աճեցման պայմանների գնահատմանը հիպոստետիկ տարբեր (բարձր լեռնային) գոտիներում: Նրա կարծիքով տեխնիկական մշակաբույսերի զարգացման համար լավագույն ագրոկլիմայական պայմաններ ունեն 700-2000 մ բարձրության գոտիները: Նաև նշում է, որ 2000-2300 մ բարձրությունը նույնպես նպատակահարմար է տեխնիկական որոշ մշակաբույսերի մշակության համար (ծխախոտի, կտավատի, արևածաղկի, կանեփի և ճակնդեղի):

Նշված տեխնիկական մշակաբույսերից բացի, մեր կողմից միջին թվաբանականի միջոցով, կիրառելով նաև բալային գնահատման մեթոդը, հաշվարկվել է ՀՀ-ում նոր մշակաբույսի՝ սոյայի տարածման վերին օպտիմալ սահմանը:

Այդ ամենով հանդերձ, պետք է արձանագրել նաև այն փաստը, որ այդ աշխատանքներում չկա նշված տեխնիկական մշակաբույսերի արտադրության էֆեկտիվության հետազոտություն: Մեր կողմից տրվել է ՀՀ տեխնիկական մշակաբույսերի արտադրության ցուցանիշների արդյունավետության գնահատում, կիրառելով համեմատական-աշխարհագրական մեթոդը:

Ամփոփելով տեխնիկական մշակաբույսերի արտադրության ցուցանիշների գնահատականը, կարող ենք եզրակացնել, որ տեխնիկական մշակաբույսերի գծով արտադրական գործընթացների կազմակերպումն ավելի արդյունավետ է, քան մյուս մշակաբույսերինը:

Եզրակացություն

Ընդհանրացնելով երկրագործության աշխարհագրական հետազոտման վերը բերված վերլուծության արդյունքները՝ կարող ենք եզրակացնել, որ ՀՀ-ում տեխնիկական մշակաբույսերի զարգացման և տարածքային կազմակերպման ագրոաշխարհագրական նախադրյալների վերլուծության հիմնահարցերի շրջանակն ընդգրկում է.

1. կատարել ՀՀ-ում տեխնիկական մշակաբույսերի աշխարհագրական ուսումնասիրվածության վերլուծություն և գնահատում,
2. ուսումնասիրել տեխնիկական մշակաբույսերի մշակման ագրոկլիմայական առանձնահատկությունները ՀՀ պայմաններում,
3. կատարել հողային ֆոնդի գնահատում՝ որպես ՀՀ-ում տեխնիկական մշակաբույսերի աճեցման հիմնական նախադրյալ,

4. տալ ՀՀ-ում տեխնիկական մշակաբույսերի աճեցման կլիմայական պայմանների ու ռեսուրսների գնահատում,

5. բացահայտել տեխնիկական մշակաբույսերի արտադրության առանձնահատկությունները և ՀՀ հողային ֆոնդի օգտագործման հիմնախնդիրները,

6. կատարել ՀՀ տարածքի այս կամ այն շրջանում տեխնիկական առանձին մշակաբույսերի աճեցման տնտեսական արդյունավետության հիմնավորում:

ՀՀ-ում տեխնիկական մշակաբույսերի արտադրության արդյունավետության աճի ապահովումն առաջին հերթին պայմանավորված է ագրոկլիմայական պայմանների և ենթաճյուղի գոտիական մասնագիտացման խորացմամբ: Մեր կարծիքով ՀՀ ունի նպաստավոր ագրոկլիմայական հնարավորություններ տարբեր տեսակների տեխնիկական մշակաբույսերի մշակման և կայուն բերքի ապահովման համար: Բացի տնտեսական արդյունավետությունից, տեխնիկական մշակաբույսերի զարգացումը նպաստում է նաև ՀՀ-ում աշխատանքային ռեսուրսների զբաղվածության հարցի լուծմանը, քանի որ դրանք առավել աշխատատար են:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Ավագյան Գ.Ե., Հայկական ՍՍՀ որպես լեռնային երկրի գյուղատնտեսական արտադրության տերիտորիալ կազմակերպման առանձնահատկությունները, Երևան, 1970թ., (դիսերտացիա՝ ներկայացված աշխարհագրական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճան հայցելու համար) 518 էջ:

2. Գսպոյան Գ.Մ., Հայկական ՍՍՀ գյուղատնտեսության բնական ռեսուրսների կոմպլեքսային գնահատումը, Երևան, 1988թ., 213 էջ:

3. Օհանյան Ս.Հ., Հայկական ՍՍՀ ագրոարդյունաբերական համալիրի զարգացման ուղիները (տնտեսաաշխարհագրական հետազոտություն) Երևան, 1986թ., 178 էջ:

4. Агроклиматические ресурсы Армянской ССР, под. ред. Р.С. Мкртчяна, Ленинград 1976, 387 с.

5. Голубчик М. М. Файбусович Э.Л. Носонов А.М. Макарян С.В. Экономическая и социальная география (основы науки), Москва 2003, 400 с.

6. Иванов К. И. Территориальная организация сельскохозяйственного производства, Москва, 1974, 122 с.

7. Крючков В.Г. Территориальная организация сельского хозяйства (проблемы и методы экономико- географического исследования), Москва 1978, 268 с.

8. Погосян Д.А. Сельскохозяйственная оценка природных ресурсов территории Армянской ССР, Изд-во АН Арм. ССР, Ереван, 1986, 220 с.
9. Ракитников А. Н. География сельского хозяйства (проблемы и методы исследования), Москва, 1970, 343 с.
10. David Grigg, An Introduction to Agricultural Geography, London and New York, 1995, 272 p.
11. <http://knowledge.su/g/geografiya-selskogo-khozyaystva>

Аксел Подосян, Лилит Акопян, Вопросы исследования агрогеографических предпосылок развития технических культур и территориальной организации в Республике Армения - Агроклиматические условия и ресурсы Республики Армения благоприятны для выращивания и развития отдельных технических культур в субтропической и умеренной зоне. В статье обсуждаются вопросы исследования агрогеографических предпосылок развития технических культур и территориальной организации в Республике Армения.

Aksel Potosyan, Lilit Hakobyan, Issues of study of agricultural-geographical preconditions of territorial organization and technical crops development in Republic of Armenia - The RA agro-climatic conditions and resources are favorable for the planting and development of separate technical crops in the sub-tropical and temperate climate zones. The article has discussed the issues of the study of agricultural-geographical preconditions of the territorial organization and technical crops development in the Republic of Armenia.

**ՍԵՓԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԿԱՅԱՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ**

ՍԵՂԱ ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ

Բանալի բառեր - ռեսուրսներ, սեփականության իրավունք, ֆիզիկական և մտավոր սեփականություն, իրավունքների միազգային ինդեքս, ինստիտուտ, պաշտպանություն, կառավարում:

Պետության և հասարակության սոցիալ-տնտեսական կայուն զարգացման համար առաջնահերթ նշանակություն ունի նրա տրամադրության տակ գտնվող բնական, նյութական, ֆինանսական և աշխատանքային ռեսուրսների արդյունավետ կառավարումը: Ըստ որում, ժամանակին համընթաց, հատկապես ներառական աճի ապահովման տեսանկյունից, նշված խնդրի կարևորումը և գիտակցումը, ինչպես նաև այդ ռեսուրսների օգտագործման արդյունավետության բարձրացման ուղիների մշակումը ստանում է առաջնահերթ նշանակության կարևորագույն առաջադրանք:

Նշված ռեսուրսների սահմանափակությունը, ինչը առաջիկայում ավելի ու ավելի զգացնել է տալու, երկրների կառավարություններից պահանջելու է մշակել և իրականացնել իրենց տրամադրության տակ գտնվող բոլոր տեսակի ռեսուրսների կառավարման արդյունավետ ծրագրեր: Ռեսուրսների արդյունավետ տնօրինման, տիրապետման և օգտագործման արդյունքում ձևավորված սեփականատիրական հարաբերությունների համակարգի կատարելագործումը վճռորոշ է դառնում ողջ տնտեսության արդյունավետության բարձրացման տեսանկյունից: Այս կամ այն ռեսուրսի նկատմամբ սեփականության ձևավորման հիմքում ընկած է ռեսուրսի սակավությունը: Ռեսուրսի արդյունավետ տնօրինման, տիրապետման և օգտագործման անհրաժեշտությունը պահանջում է սեփականության իրավունքի նշված երեք բաղկացուցիչների միջև այնպիսի հարաբերակցության սահմանում և կիրառում, որը կարող է ապահովել այդ ռեսուրսներից ստացվող սոցիալ-տնտեսական ամբողջական արդյունքի, այդ թվում՝ հավելյալ արդյունքի, էական ավելացում: Եվ եթե ինչպես ամբողջ հասարակության մասշտաբով, այնպես էլ տնտեսավարող սուբյեկտների մակարդակով չի ապահովվում վերը նշված բաղկացուցիչների միջև ինչպես օրգանական կապը, այնպես էլ դրանց միջև իրավունքների և պատասխանատվության հստակեցումը, հասարակությունը կարող է ունենալ այդ ռեսուրսների օգտագործման ցածր արդյունավետություն: Այլ կերպ, ինչպես հասարակության, այնպես էլ տնտեսավարող

սուբյեկտների միջավայրում պետք է ապահովել նրանց տրամադրության տակ գտնվող բոլոր ռեսուրսների նկատմամբ բավարար շահագրգռվածություն՝ ոչ միայն առկա ռեսուրսները արդյունավետ օգտագործելու, այլև այս կամ այն արդյունքը ստեղծելու առումով: Ելնելով դրանից՝ կախված տնտեսության կազմակերպման ձևից և եղանակից, ինչպես նաև տնտեսական համակարգի կարգավորման և կառավարման առանձնահատկություններից, ձևավորվում է այնպիսի սոցիալ-քաղաքական համակարգ, համաձայն որի՝ սեփականությունը նախնառաջ արտահայտում է մարդկանց հարաբերությունները՝ կապված ռեսուրսների սեփականության իրավունքի իրացման հետ:

Սեփականությունը ռեսուրսի կամ բարիքի տիրապետման, օգտագործման և տնօրինման հնարավորությունն է, որը սկզբնավորվում և ձևավորվում է նյութական ու հոգևոր արժեքների արտադրության և բաշխման ոլորտներում: Այդպիսով հասարակության տնտեսական բազիսի հիմքում դրվում է այս կամ այն ռեսուրսի սեփականության իրավունքի հասկացությունը, որն ունի ոչ միայն տնտեսագիտական, այլ նաև իրավական բովանդակություն: Այլ կերպ չէր կարող լինել, քանի որ հանրային հարաբերությունները արդյունավետորեն կարող են կարգավորվել միայն համապատասխան տնտեսաիրավական նորմերով և ակտերով: Ռեսուրսի տիրապետման, օգտագործման և տնօրինման հարաբերությունները, որոնք արտահայտում են սեփականության իրավունքի բովանդակությունը, ամրագրվելով հատուկ իրավական նորմերով, հաստատում են գույքային և ոչ գույքային իրավունքների պատկանելիությունը սեփականատիրոջը: Կարևոր է նաև նկատել, որ սեփականատիրոջ իրավունքը պաշտպանվում է օրենքներով և իրավական ակտերով:

Սեփականության տնտեսական և իրավական կողմերը միշտ չէ, որ կարելի է միմյանցից տարանջատել, քանի որ դրանք գտնվում են օրգանական միասնության մեջ, որից հետևում է, որ ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործման հրամայականը պայմանավորում է սեփականատիրական հարաբերությունների ձևավորման անհրաժեշտությունը: Վերջինս պահանջում է համապատասխան իրավական նորմերի ընդունում, որոնց միջոցով կարգավորվում և պաշտպանվում են սեփականատերերի իրավունքները ռեսուրսների և արտադրված բարիքների նկատմամբ: Հետևապես, սեփականության տնտեսական և իրավական տարրերը հանդես են գալիս միասնաբար:

Սեփականատիրական հարաբերությունների կարգավորման գործում առանձնանում է սեփականության իրավունքների պաշտպանությունը, որի վերաբերյալ իրականացվել են բազմաթիվ հետազոտություններ: Ըստ որում, այդ հետազոտություններում կիրառվում են սեփականության

իրավունքների պաշտպանվածության չափման տարբեր մեթոդաբանություններ: Դիտարկենք միայն դրանցից ամենատարածվածը՝ «Սեփականության իրավունքների միջազգային ինդեքսը» (կամ «International Property Rights Index» - IPRI, հայերեն՝ ՄԻՄԻ), որն ուսումնասիրում է և, օրինակ, 2020 թվականի զեկույցում համեմատում է 129 երկրներում¹ սեփականության իրավունքների պաշտպանվածության իրավիճակը: Կիրառելով ցուցանիշների բավականաչափ լայն շրջանակ, սեփականության իրավունքի միջազգային ամփոփ ինդեքսը ներառում է հետևյալ բաղադրիչները՝

1. Իրավական և քաղաքական միջավայրը, որի գնահատման համար հաշվի են առնվում՝ դատավարության (դատական համակարգի) անկախությունը, իրավունքի գերակայությունը, քաղաքական կայունությունը և կոռուպցիայի վերահսկողությունը,

2. Ֆիզիկական սեփականության իրավունքները, որը չափվում է ֆիզիկական սեփականության իրավունքների պաշտպանվածությամբ, սեփականության գրանցման ընթացակարգերի և վարկային միջոցների մատչելիությամբ,

3. Մտավոր սեփականության իրավունքները, որոնք չափվում են մտավոր սեփականության իրավունքների պաշտպանվածության, արտոնագրերի և հեղինակային իրավունքների պաշտպանության ցուցիչների հիման վրա²:

Ըստ ելույթան, սեփականության իրավունքի միջազգային ինդեքսը, որը կազմվում է սկսած 2007 թ.-ից, աշխարհում և առանձին երկրներում սեփականության իրավունքների կարգավիճակի վերաբերյալ ամբողջական պատկերացում կազմելու միջոցներից մեկն է:

Ինդեքսի վերը նշված՝ իրավական և քաղաքական միջավայրի բաղադրիչը թույլ է տալիս պատկերացում կազմել երկրում ինստիտուտների զարգացվածության, քաղաքացիների շրջանում պետության կողմից սահմանված «խաղի կանոնների» պահպանման մշակույթի (կամ ընդհանրապես այդպիսի ավանդույթի առկայության) մասին: Հետևաբար այս բաղադրիչը էական ազդեցություն ունի ֆիզիկական և մտավոր սեփականության իրավունքների զարգացման և պաշտպանության համար:

¹ Տարեց-տարի IPRI զեկույցում ներառված երկրների թիվը ավելանում է, 2020թ.-ի համար հաշվարկված ինդեքսի մեջ ընդգրկվել է երկու երկիր, որոնք 2019թ.-ին չէին ներառված՝ Գաբոնը և Մադագասկարը, մինչդեռ այլ երկու երկրներ՝ Լիբերիան և Սիերա Լեոնեն, որոնք անցյալ տարի ինդեքսի մաս էին կազմում, 2020 թ.-ի զեկույցի մեջ ներառված չեն:

² International Property Rights Index 2020, Full report, p. 5: 2021 թվականի օգոստոսի 20-ի դրությամբ զեկույցի ամբողջական տեքստը հասանելի է <https://www.internationalpropertyrightsindex.org/> հղմամբ:

ՄԻՄԻ մյուս երկու բաղադրիչները՝ ֆիզիկական սեփականության իրավունքները և մտավոր սեփականության իրավունքները, արտացոլում են երկրների սոցիալ-տնտեսական զարգացման համար որոշիչ դերակատարում ունեցող սեփականության իրավունքի այս երկու ձևերի վերաբերյալ գոյություն ունեցող իրավակարգավորումների վիճակը և փաստացի հնարավորությունները:

2020 թվականի սեփականության իրավունքների միջազգային ինդեքսը մշակվել է նախորդ տարիներին կիրառված նույն մեթոդաբանությամբ, որի արդյունքում թվային տվյալները ամբողջությամբ համեմատելի են նախորդ տարիների զեկույցների հետ: Ինդեքսի հաշվարկման համար օգտագործվում են պաշտոնական աղբյուրներից ստացված տվյալները, որոնք հանրությանը, հետազոտողներին հասանելի են նաև միջազգային կազմակերպությունների պաշտոնական հրապարակումներից:

Սեփականության իրավունքների միջազգային ինդեքսի գնահատման սանդղակը տատանվում է 0-ից 10-ը միջակայքում, որտեղ 10-ը՝ սեփականության իրավունքների համակարգի ամենաբարձր գնահատականն է (ամենադրականը), իսկ 0-ն՝ ամենացածրը (կամ ամենաբացասականը): Նույն ձևով են մեկնաբանվում նաև ամփոփ ինդեքսի վերը նշված երեք բաղադրիչների բոլոր 10 տարրերը¹:

Աղյուսակ 1-ում ներկայացված են վերջին հինգ տարիների (2016-2020թթ.) համար հաշվարկված սեփականության իրավունքների միջազգային ինդեքսի և նրա բաղադրիչների միջին ցուցանիշները հետազոտության մեջ ներառված 129 երկրների համար:

Աղյուսակ 1. Սեփականության իրավունքների միջազգային ինդեքսի և նրա բաղադրիչների միջին ցուցանիշները 2016-2020թթ.

Տարիները	ՄԻՄԻ	Իրավական և քաղաքական միջավայր	Ֆիզիկական սեփականության իրավունքներ	Մտավոր սեփականության իրավունքներ
2016թ. միջին ցուցանիշը	5.446	5.130	5.875	5.333
2017թ. միջին ցուցանիշը	5.634	5.172	6.227	5.503
2018թ. միջին ցուցանիշը	5.741	5.216	6.464	5.542
2019թ. միջին ցուցանիշը	5.729	5.160	6.474	5.553

¹ Նույն տեղում, էջ 9:

2020թ. միջին ցուցանիշը	5.728	5.140	6.500	5.545
---------------------------	-------	-------	-------	-------

Աղբյուրը. International Property Rights Index 2020, Full report, էջ 12: 2021 թվականի օգոստոսի 20-ի դրությամբ գեկույցի ամբողջական տեքստը հասանելի է <https://www.internationalpropertyrightsindex.org/> հղմամբ:

2020 թվականին 129 երկրների համար ՄԻՄԻ միջին ցուցանիշը կազմել է 5.728, որտեղ ամենաթույլը իրավական և քաղաքական միջավայրը բնութագրող բաղադրիչն է՝ 5.140 միավոր: Ընդ որում, նախորդ տարվա (2019թ. -ին՝ 5. 160) համեմատ այս ցուցանիշը նվազել է, ինչը մտահոգության առիթ է տալիս: Կախված լինելով դատական համակարգի գործունեությունից, երկրներում քաղաքական կայունությունից և կոռուպցիայի դրսևորումներից, այս բաղադրիչի արժեքների նվազումը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ ընդհանուր առմամբ, երկրների քաղաքական իշխանությունները չեն պատրաստվում թուլացել իրենց բացասական «վերահսկողությունը» սեփականության իրավունքների նկատմամբ:

ՄԻՄԻ երեք բաղադրիչներից ամենաբարձր արժեքները բոլոր տարիներին ունեցել են ֆիզիկական սեփականության իրավունքները բնութագրող ցուցանիշները (2016թ.՝ 5.875-ից մինչև 2020թ.՝ 6.500-ը): Պետք է նշել, որ մտավոր սեփականության¹ իրավունքների ավելի թույլ պաշտպանվածությունը համընդհանուր բնույթ է կրում՝ հաշվի առնելով իրավունքների այս տեսակի առանձնահատկությունները հաշվառման, գնահատման և առևտրայնացման ոլորտներում: Ինչ վերաբերում է Հայաստանի Հանրապետությանը, ապա ստորև բերված աղյուսակ 2-ից մտավոր սեփականության իրավունքների հետ կապված հիմնախնդիրը ավելի ակնհայտ է դառնում:

Աղյուսակ 2. Նախկին Խորհրդային Միության և Հայաստանի Հանրապետության հարևան երկրների սեփականության իրավունքների միջազգային ինդեքսները, դրանց բաղադրիչները, երկրների զբաղեցրած տեղերը 2020 թ-ին

Երկրները	ՄԻՄԻ	Իրավական և քաղաքական	Ֆիզիկական սեփականության իրավունք	Մտավոր սեփականության իրավունք	Տեղը 129 երկրների շարքում	Փոփոխությունը 2019թ. - ի համեմատ, %
----------	------	----------------------	----------------------------------	-------------------------------	---------------------------	-------------------------------------

¹ Մտավոր սեփականության օբյեկտներն են՝ մարդու մտավոր ունակությունների գործադրման հետևանքով ստեղծված արդյունքը, ներառյալ գյուտերը, գրական և գեղարվեստական ստեղծագործությունները, արտոնագրերն ու ապրանքային նշանները, որոնք օգտագործվում են առևտրային նպատակներով:

		միջա- վայր	վունք- ներ	ներ		
Նախկին Խորհրդային Միության երկրների մի- ջին ցուցանի- շը¹	5.418	4.880	6.702	4.662	-	-
Հայաստան	5. 032	4. 656	7. 002	3. 439	83	4.57
Ադրբեջան	5. 384	4. 350	7. 224	4. 471	67	4.46
Էստոնիա	7. 179	7. 349	7. 645	6. 545	24	0.09
Վրաստան	5. 236	5. 252	7. 184	3. 273	73	-0.22
Ղազախստան	5. 006	4. 611	6. 520	3. 888	85	3.11
Լատվիա	6. 030	5. 844	6. 603	5. 644	50	1.58
Լիտվա	6. 522	6. 270	7. 080	6. 216	35	0.94
Մոլդովա	4. 329	3. 670	6. 111	3. 205	111	2.55
Ռուսաստանի Դաշնություն	4. 998	3. 734	5. 882	5. 376	88	0.16
Ուկրաինա	4. 466	3. 063	5. 772	4. 563	105	0.75
Հայաստանի և հարևան երկր- ների միջին ցուցանիշը	5.061	4.266	6.727	4.168	-	-
Հայաստան	5. 032	4. 656	7. 002	3. 439	83	4.57
Ադրբեջան	5. 384	4. 350	7. 224	4. 471	67	4.46
Վրաստան	5. 236	5. 252	7. 184	3. 273	73	-0.22
Իրանի Իսլա- մական Հան- րապետությո- ւն	4. 249	3. 312	5. 424	4. 010	113	-7.22
Թուրքիա	5. 404	3. 762	6. 802	5. 648	66	2.68

Աղբյուրը. կազմվել է հեղինակի կողմից International Property Rights Index 2020, Full report, էջ 15-16, 24-ի տվյալների հիման վրա: 2021 թվականի օգոստոսի 20-ի դրությամբ զեկույցի ամբողջական տեքստը հասանելի է <https://www.internationalpropertyrightsindex.org/> հղմամբ:

Աղյուսակ 2-ի տվյալներից հետևում է, որ նախկին Խորհրդային Միության 10 երկրների շարքում Հայաստանի Հանրապետությունը ՄԻՄԻ-ի մեծությամբ առաջնային դիրքեր չի զբաղեցնում (6-րդը 10

¹ Բելառուսի, Դրոգստանի, Տաջիկստանի, Ուզբեկստանի և Թուրքմենստանի վերաբերյալ տվյալները բացակայում են:

երկրների մեջ, Հայաստանից հետո են մնում միայն Ռուսաստանը, Ուկրաինան և Մոլդովան), ըստ որում նկատելիորեն զիջում է ինչպես Վրաստանին, այնպես էլ Ադրբեջանին: ՀՀ-ում ՄԻՄԻ ցուցանիշը նկատելիորեն (0. 386 նիշով՝ 5. 418-5. 032) զիջում է նախկին Խորհրդային Միության երկրների միջին ցուցանիշին: Սակայն մյուս կողմից էլ ակնհայտ է, որ 2020 թ. -ի ընթացքում նախկին Խորհրդային Միության երկրների շարքում ՄԻՄԻ ցուցանիշի դրական փոփոխության ամենագգալի աճը նկատվել է Հայաստանում (4. 57%): Հատկանշական է, որ ՀՀ միջին ցուցանիշը՝ զիջում է նաև Հայաստանի և իր հարևան երկրների միջին ցուցանիշին՝ 0. 029 միավորով (5. 061-5. 032): Այդ ցուցանիշով Հայաստանին զիջում է միայն Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը, որտեղ ՄԻՄԻ փոփոխությունը նախորդ տարվա համեմատ եղել է – 7.22%-ը: Վերը բերված ՄԻՄԻ միջերկրային համադրությունները վկայում են, որ սեփականության իրավունքների բարելավման տեսանկյունից Հայաստանում անհրաժեշտ է իրականացնել գործուն և արդյունավետ միջոցառումների ծրագիր, ինչը հնարավոր կդարձնի ՀՀ դիրքերի նկատելի առաջխաղացում՝ հատկապես տարածաշրջանային երկրների նկատմամբ:

Ուսումնասիրության արդյունքները վկայում են, որ սեփականության իրավունքների պաշտպանվածության փաստը ուղղակիորեն կապված է երկրի տնտեսական ներուժից: Այն երկրներում, որտեղ սեփականության իրավունքների պաշտպանվածության ցուցանիշները բարձր են, բարձր է նաև շնչային եկամուտների մակարդակը, ինչը նշանակում է, որ սեփականության իրավունքների պաշտպանվածությունը լուրջ երաշխիք և նաև անհրաժեշտ պայման է բնակչության եկամուտների ավելացման համար, կամ այլ կերպ, այն տնտեսա-իրավական առանցքն է, որն ապահովում է զարգացման ներառական աճը: Այսպես, 2020 թ-ին աշխարհում բնակչության մեկ շնչի հաշվով եկամուտների միջին մեծությունը ըստ սեփականության իրավունքների պաշտպանվածության ցուցանիշի դասակարգված առաջին (լավագույն) քվինտիլում 16 անգամ գերազանցում է հինգերորդ (վատագույն) քվինտիլի երկրների ցուցանիշը (աղյուսակ 3): Նույն անհավասարությունը եղել է նաև 2019 թվականին, սակայն այն բարելավվել է 2015 թ.-ի համեմատ, երբ ուսումնասիրվող ցուցանիշների տարբերությունը գրեթե 24 անգամ էր: Հատկանշական է, որ այդ տարբերությունը 2010 թ.-ին կազմում էր 8 անգամ (աղյուսակ 3):

Աղյուսակ 3. Սեփականության իրավունքների պաշտպանվածության և աշխարհում բնակչության մեկ շնչի հաշվով եկամտի միջև կապը 2010 և 2020 թ-ին

Ըստ սեփականության իրավունքների պաշտպանության միջազգային ինդեքսի դասակարգումը	Մեկ շնչի հաշվով եկամուտները (ԱՄՆ դոլարով)	
	2010 թ. -ին	2020 թ. -ին
Առաջին (լավագույն) քվինտիլ	35 676. 0	57 908. 32
Երկրորդ քվինտիլ	20 087. 0	30 027. 62
Երրորդ քվինտիլ	9 375. 0	12 365. 33
Չորրորդ քվինտիլ	4 699. 0	6 254. 73
Հինգերորդ (վատագույն) քվինտիլ	4 437. 0	3 608. 16

Աղբյուրը. կազմվել է հեղինակի կողմից International Property Rights Index 2020, Full report, էջ 48-ի և International Property Rights Index 2010 Report, էջ 41-ի տվյալներով: 2021 թվականի օգոստոսի 20-ի դրությամբ գեկույցների ամբողջական տեքստը հասանելի է <https://www.internationalpropertyrightsindex.org/> հղմամբ:

Հայաստանի Հանրապետությունը ընդգրկված է ըստ ՄԻՄԻ ցուցանիշի բաշխված երկրների չորրորդ քվինտիլում, որտեղ են գտնվում նաև Ադրբեջանը, Թուրքիան, Վրաստանը, Ղազախստանը, Ռուսաստանի Դաշնությունը, իսկ հինգերորդ քվինտիլում հայտնվել են Ուկրաինան, Մոլդովան, Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը: Ընդհանուր առմամբ, համաձայն 2020 թ.-ի ՄԻՄԻ վարկանիշային աղյուսակի, առաջին քվինտիլում (կամ լավագույն 20%-ում) գտնվում է 18 երկիր, երկրորդում՝ 21, երրորդում՝ 25, չորրորդում՝ 29 և հինգերորդ (վատագույն 20%-ում)՝ 36 երկիր: Այսպիսով, չորրորդ և հինգերորդ քվինտիլները միասին ներառում են 65 երկիր, ինչը կազմում է ուսումնասիրված երկրների 50.4%-ը:

Պարզ է, որ խոսքը ոչ այնքան ուղղակի պատճառա-հետևանքային կապերի բացահայտման մասին է, որքան որ այն հարաբերությունների, որոնք ի հայտ են գալիս հակադարձ պատճառա-հետևանքային կապերի ուսումնասիրության արդյունքում: Այս հանգամանքը ակնհայտորեն դիտարկվում է մտավոր սեփականության իրավունքների պաշտպանվածությունը ուսումնասիրելու ժամանակ, ինչը կարևոր նշանակություն ունի արդյունաբերական զարգացած տնտեսությունների համար, որտեղ, ի տարբերություն զարգացման ցածր մակարդակ ունեցող երկրների, ապրանքների արտադրությունը և ծառայությունների մատուցումը կազմակերպվում է առաջնային տեխնոլոգիաների հիման վրա, իսկ կազմակերպությունների գործունեությունը և արտադրանքը պաշտպանված են համապատասխան արտոնագրերով: Այդ մասին են վկայում աղյուսակ 4-ում բերված տվյալները: Դրանք ցույց են տալիս, որ մտավոր սեփակա-

նության իրավունքների պաշտպանվածությունը վճռական նշանակություն ունի ՄԻՄԻ ձևավորման մակարդակի, ինչպես նաև այդ ցուցանիշով երկրների լավագույն տասնյակում ներառվելու համար:

Աղյուսակ 4. 2020 թ.-ին սեփականության իրավունքների միջազգային ինդեքսի ցուցանիշով լավագույն 10 երկրները

Երկրները	ՄԻՄԻ	Իրավական և քաղաքական միջավայր	Ֆիզիկական սեփականության իրավունքներ	Մտավոր սեփականության իրավունքներ	Տեղը 129 երկրների շարքում
Լավագույն 10 երկրների միջին ցուցանիշը	8.379	8.469	8.291	8.378	-
Ֆինլանդիա	8. 654	8. 763	8. 276	8. 924	1
Շվեյցարիա	8. 530	8. 621	8. 366	8. 603	2
Սինգապուր	8. 481	8. 496	8. 730	8. 217	3
Նոր Զելանդիա	8. 424	8. 819	8. 598	7. 855	4
Ճապոնիա	8. 362	7. 987	8. 424	8. 676	5
Ավստրալիա	8. 358	8. 141	8. 326	8. 605	6
Նիդերլանդներ	8. 281	8. 355	7. 945	8. 544	7
Նորվեգիա	8. 248	8. 503	8. 259	7. 983	8
Լյուքսեմբուրգ	8. 242	8. 558	8. 081	8. 087	9
Դանիա	8. 211	8. 446	7. 902	8. 285	10

Աղբյուրը. կազմվել է հեղինակի կողմից International Property Rights Index 2020, Full report, էջ 15-16-ի տվյալների հիման վրա: 2021 թվականի օգոստոսի 20-ի դրությամբ գեկույցի ամբողջական տեքստը հասանելի է <https://www.internationalpropertyrightsindex.org/> հղմամբ

Նշվեց, որ Հայաստանի Հանրապետությունում մտավոր սեփականության իրավունքների պաշտպանության հիմնահարցը մնում է չլուծվածներից մեկը, թեև եզակի են ՀՀ և միջազգային կազմակերպությունների

միջև ստորագրված տնտեսական ոլորտը կարգավորող փաստաթղթերը, որտեղ նշված չէ ՀՀ-ում մտավոր սեփականության ոլորտի պատշաճ կարգավորման, մասնավորապես՝ մտավոր սեփականության իրավունքների գրանցման, ճանաչման և պատշաճ իրացման անհրաժեշտության մասին: Որպես ասվածի ապացույց, 2021թ.-ի օգոստոսի 24-26-ին ՀՀ Ազգային ժողովի քննարկմանը ներկայացված Հայաստանի Հանրապետության կառավարության 2021-2026 թվականների ծրագրում ամրագրված է այն պահանջը, որ երկրում գործարար և ներդրումային միջավայրը բարելավելու միջոցառումների շարքում մշակվելու է մտավոր սեփականության ոլորտի զարգացման ռազմավարություն՝ ստեղծագործական և ներդրումային բարենպաստ միջավայր ստեղծելու, մտավոր սեփականության իրավունքի արդյունավետ և հուսալի պահպանություն և պաշտպանություն ապահովելու նպատակով¹: Եթե հաշվի առնենք, որ գյուտերի, օգտակար սարքերի և արդյունաբերական նմուշների (արդյունաբերական սեփականության օբյեկտների) ստեղծման, իրավական պաշտպանության և օգտագործման հետ կապված գույքային և անձնական ոչ գույքային հարաբերությունները կարգավորող առաջին օրենքը ՀՀ-ում ընդունվել է 1993 թ.-ին (ՀՀ Գերագույն խորհրդի 1993 թվականի հուլիսի 20-ի «Արտոնագրերի մասին» ՀՀ օրենքը), այնուհետև՝ 1999թ.-ին և 2004թ.-ին ընդունվել են ևս երկու օրենքներ նույն անվանմամբ, իսկ վերջերս՝ 2021 թ.-ի մարտի 3-ին, ընդունվել է «Արտոնագրերի մասին» նոր՝ N ՀՕ-108-Ն օրենքը (այն ուժի մեջ է մտել 2021 թվականի հուլիսի 1-ից)², ապա առնվազն տարօրինակ է մտավոր սեփականության իրավունքների պաշտպանվածության նման ոչ հստակ, քաղաքականության տեսանկյունից՝ անորոշ, չկանոնակարգված վիճակը: Ընդ որում, նոր օրենքի ընդունման (հասկանանք՝ հին օրենքի գործողության դադարեցման) քիչ թե շատ լուրջ հիմնավորումն այն է, որ 1883 թվականի մարտի 20-ին կնքված Արդյունաբերական սեփականության պահպանության մասին Փարիզյան Կոնվենցիայի (այն Հայաստանի Հանրապետության համար ուժի մեջ է մտել 1991 թվականի դեկտեմբերի 25-ից), 12-րդ հոդվածը սահմանում է, որ.

¹ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության ծրագիրը (2021-2026թթ.) հաստատվել է ՀՀ կառավարության 2021 թվականի օգոստոսի 18-ի N 1363-Ա որոշմամբ, 2021թ. օգոստոսի 24-ի դրությամբ հասանելի է ՀՀ Ազգային ժողովի պաշտոնական կայքում՝ http://www.parliament.am/draft_docs8/012_Karavarutyam_Tsragir_Lr.pdf հղմամբ, էջ 25-26:

² «Արտոնագրերի մասին» ՀՀ օրենքը, ընդունվել է ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից 2021 թվականի մարտի 3-ին, N ՀՕ-108-Ն, տե՛ս Հայաստանի իրավական տեղեկատվական համակարգի պաշտոնական՝ www.arlis.am հայքում:

«1. Միության յուրաքանչյուր երկիր պարտավորվում է ստեղծել հատուկ ծառայություն արդյունաբերական սեփականության գործերով և կենտրոնական արխիվ հասարակությանը գյուտերի արտոնագրերին, օգտակար մոդելներին, արդյունաբերական նմուշներին և ապրանքային նշաններին ծանոթացնելու նպատակով:

2. Այդ ծառայությունը հրատարակում է պաշտոնական պարբերական տեղեկագիր: Այն պարբերաբար հրապարակում է.

ա) տրված արտոնագրերի սեփականատերերի անունները արտոնագրված գյուտերի կրճատ անվանմամբ,

բ) գրանցված նշանների վերաարտադրությունը:»:

Հետևաբար առանձին կառույց ունենալու պարտադիր պահանջը յուրաքանչյուր անդամ երկրի համար սահմանել է նաև Կոնվենցիան¹:

Նոր օրենքի ընդունման ևս մեկ հիմնավորումն այն է, որ «Արտոնագրերի մասին» ՀՀ օրենքի նախագիծը մշակվել է ի կատարումն ՀՀ կառավարության 2017թ.-ի հուլիսի 13-ի նիստի N 30 արձանագրային որոշմամբ հաստատված «Գլոբալ մրցունակության ինդեքսում Հայաստանի դիրքի բարելավման 2017-2018 թվականների միջոցառումների» Ծրագրի 36-րդ կետի, և նպատակ ունի դրանով Հայաստանի Հանրապետությունում ներդնել գյուտերի իրավական պահպանության առավել կատարելագործված համակարգ²: Միևնույն ժամանակ չի նշվում կատարելագործման էությունը. ինչո՞ւ է այն ավելի լավը զարծողից, ո՞ր հավելյալ կամ նախկին իրավակարգավորումների շրջանակում լուծում չունեցող խնդիրներն են լուծվելու նոր օրենքով և, ամենակարևորը, չեն նշվում նախկին օրենքի, դրանով սահմանված կանոնակարգերի թերությունները, որոնք էլ պատճառ են դարձել հերթական փոփոխությունների համար:

Նկատենք որ Հայաստանի երրորդ հանրապետությունում անցած երեք տասնամյակների ընթացքում իրականացված քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական բարեփոխումների արդյունքում ձևավորվեց բազմաձև սեփականության (մասնավոր, պետական և խառը) վրա հիմնված շուկայական տնտեսություն: Ազատական բարեփոխումները հրնարավորություն տվեցին ՀՀ տնտեսությունում ապահովել զգալի ներդրումներ, որոնք հնարավոր դարձրեցին ինչպես տնտեսական աճը, այնպես էլ բնակչության կենսամակարդակի բարձրացումը: Համաշխարհային տնտեսությանը ՀՀ տնտեսության ինտեգրումը իրականացվեց նաև պետական գույքի մասնավորեցման, ինչպես նաև մասնավոր սեփականության իրավունքի վրա հիմ-

¹ Տե՛ս իրավական ակտերի նախագծերի հրապարակման միասնական կայքում տեղադրված համապատասխան օրենքների նախագծերի վերաբերյալ հիմնավորումները: 2021 թ.-ի օգոստոսի 21-ի դրությամբ հասանելի հղումը՝ <https://www.e-draft.am/projects/1905/justification>

² Նույն տեղում:

նված կազմակերպությունների և դրանց գործունեությունը ապահովող/օժանդակող ինստիտուտների ձևավորման ճանապարհով: Մեփականության իրավունքների ըստ էության միջազգայնացումը լավագույն ձևերից է տնտեսության ինտեգրման և համաշխարհային տնտեսության մասը դառնալու ճանապարհին:

Ելնելով վերը նշվածից, հետաքրքրություն է ներկայացնում ՀՀ-ում ազգային և օտարերկրյա կապիտալների փոխհարաբերակցության վերաբերյալ վիճակագրությունը, որի տեղեկատվական հիմքն է ազգային հաշիվների համակարգը (ԱՀՀ): ԱՀՀ-ն տնտեսությունում մակրոտնտեսական գործընթացների նկարագրման և վերլուծության համար կիրառվող փոխկապակցված ցուցանիշների համակարգ է: Մեր ուսումնասիրության տեսանկյունից կարևորվում է ՀՀ-ում ոչ ֆինանսական (կամ իրական հատվածի) կազմակերպությունների և ֆինանսական հատվածի կազմակերպությունների համախառն ավելացված արժեքի հաշվարկի մեթոդաբանությունը՝ ըստ ենթահատվածների: ԱՀՀ-ն կազմված է հաջորդական, փոխկապակցված հաշիվներից, ինչպես նաև բաղկացած է մի շարք դասակարգումներից, որոնք հայտնի չափով կազմում են համակարգի հիմքը և թույլ տալիս ընդգրկել ամենատարբեր շրջանակներ, այնպիսիք, ինչպիսիք են կառուցվածքային միավորներն ու հատվածները:

Կառուցվածքային միավորներն իրենց հիմնական գործառույթներով, վարքագծով և նպատակներով պայմանավորված, խմբավորվում են ըստ հիմնական կառուցվածքային հատվածների: ԱՀՀ-ում առանձնանում են տնտեսության հետևյալ հինգ հատվածները. (1) ոչ ֆինանսական կազմակերպություններ (կորպորացիաներ¹), (2) ֆինանսական կազմակերպություններ, (3) պետական կառավարման մարմիններ, (4) տնային տնտեսությունները սպասարկող ոչ առևտրային կազմակերպություններ (SSUNUY) և (5) տնային տնտեսություններ:

Վերը թվարկած հինգ հատվածներից ոչ ֆինանսական և ֆինանսական կազմակերպությունների հատվածները ստորաբաժանվում են ըստ առևտրային կազմակերպությունների կամ շուկայական ծառայություն մատուցող ոչ առևտրային կազմակերպությունների վրա վերահսկողություն իրականացնող կառուցվածքային միավորի տեսակի: Ոչ ֆինանսական և ֆինանսական կազմակերպությունների հատվածները բաղկացած են հետևյալ երեք ենթահատվածներից՝ պետական կազմակ-

¹ Թեև «կորպորացիա» հասկացությունը սահմանված չէ ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքով, սակայն ՀՀ վիճակագրական կոմիտեի կողմից այն օգտագործվում է՝ ապահովելու համար հասկացությունների միասնական օգտագործումը միջազգային համեմատությունների ժամանակ:

երպություններ, ազգային մասնավոր կազմակերպություններ, օտարերկրյա վերահսկողության տակ գտնվող կազմակերպություններ:

Իրականում ԱՀՀ-ն առաջարկում է պայմանականորեն ընդունել, որ կառուցվածքային միավորը վերահսկում է այս կամ այն կազմակերպությունն այն դեպքում, երբ դրա վերահսկողության կամ տրամադրության տակ են գտնվում կազմակերպության ձայնի իրավունք ունեցող բաժնետոմսերի ավելի քան 50 տոկոսը (այն պայմանով, որ տվյալ կազմակերպության վերահսկման այլ ապացույցներ բացակայում են, քանի որ որոշ դեպքերում վերահսկողություն կարելի է իրականացնել վերահսկողության փաթեթի կեսից զգալի քիչ մասի ձեռքբերման դեպքում):

Համաձայն վերը նշված մեթոդաբանության, Հայաստանի ՀՆԱ-ի ծավալը, հիմնական գներով, տարանջատվել է նաև ըստ ոչ ֆինանսական և ֆինանսական կազմակերպությունների հատվածների ենթահատվածների՝ հիմնված կանոնադրական կապիտալում դրանց հիմնադիրների բաժնեմասի վերաբերյալ տեղեկատվության վրա, որը ստացվել է ՀՀ արդարադատության նախարարության իրավաբանական անձանց պետական ռեգիստրից:

Եթե կանոնադրական կապիտալում մասնակցել են բոլոր երեք տեսակի հիմնադիրները, ապա կառուցվածքային միավորը դասակարգվել է ըստ այն տեսակի, որն ունի ամենամեծ բաժինը կանոնադրական կապիտալում: Իսկ եթե հիմնադիրների բաժնեմասերը հավասար են (50-50), ապա՝

- պետական և ազգային մասնավոր բաժնեմասերի հավասարության դեպքում կազմակերպությունը դասակարգվել է որպես պետական,

- պետական և օտարերկրյա բաժնեմասերի հավասարության դեպքում՝ կազմակերպությունը դասակարգվել է որպես պետական,

- օտարերկրյա և ազգային մասնավոր բաժնեմասերի հավասարության դեպքում՝ կազմակերպությունը դասակարգվել է որպես օտարերկրյա¹:

Տնտեսության ամբողջական պատկերը ստանալու համար ամբողջ համախառն ավելացված արժեքը, գործունեությունը վերահսկելու հասկանիշից ելնելով, կարելի է ներկայացնել հետևյալ երեք մասերով՝ պետական, ազգային մասնավոր և օտարերկրյա վերահսկողության տակ գտնվող:

Այսպես, «պետական կառավարման մարմինների» հատվածի համախառն ավելացված արժեքը դասվում է պետական մասին, «տնային տնտեսությունները սպասարկող ոչ առևտրային կազմակերպությունների» և «տնային տնտեսությունների» հատվածների համախառն ավելացված արժեքը՝ ազգային մասնավոր մասին: «Ոչ ֆինանսական

¹ Հայաստանի ազգային հաշիվներ 2020, Եր., ՀՀ ՎԿ, 2020թ., էջ 93-94:

կազմակերպությունների» և «ֆինանսական կազմակերպությունների» հատվածների համախառն ավելացված արժեքը բաշխվում է դրանց ենթահատվածներին համապատասխան¹:

Հանրապետության համախառն ներքին արդյունքը հիմնական գներով, հաշվի առած կառուցվածքային հատվածները, բերված են աղյուսակ 5-ում:

Աղյուսակ 5. Հատվածների համախառն ավելացված արժեքն ըստ վերահսկողության հատկանիշի 2000թ, 2010թ, 2018թ. և 2019թ.-ին, մլն դրամ

Կառուցվածքային հատվածներ	Տարիները	Բաշխվածությունն ըստ կազմակերպությունների վերահսկողության հատկանիշի			Ընդամենը
		Պետական	ազգային մասնավոր	օտարերկրյա վերահսկողության տակ	
Ոչ ֆինանսական կազմակերպություններ (կորպորացիաներ)	2019	215711.5	2335844.3	836149.4	3387705.2
	2018	209693.0	1967752.5	774348.8	2951794.3
	2010	131038.9	1214863.2	542338.2	1888240.3
	2000	123624.7	405582.3	104881.3	634088.3
Ֆինանսական կազմակերպություններ (կորպորացիաներ)	2019	25940.3	155803.1	213414.6	395158.0
	2018	24004.9	161021.9	145336.4	330363.2
	2010	16338.9	43619.3	65159.7	125117.9
	2000	7936.2	4576.5	6219.7	18732.4
Պետական կառավարման մարմիններ	2019	557084.4	-	-	557084.4
	2018	507917.9	-	-	507917.9
	2010	287303.1	-	-	287303.1
	2000	71461.2	-	-	71461.2
Տնային տնտեսություններ	2019	-	1551347.6	-	1551347.6
	2018	-	1675168.8	-	1675168.8
	2010	-	822008.2	-	822008.2
	2000	-	227657.9	-	227657.9
Տնային տնտեսությունները սպասարկող	2019	-	28474.5	-	28474.5
	2018	-	29222.0	-	29222.0
	2010	-	12636.5	-	12636.5

¹ Հայաստանի ազգային հաշիվներ 2020, Եր., ՀՀ ՎԿ, 2020թ., էջ 105:

ոչ առևտրային կազմակերպու- թյուններ (SSUNԱԿ)	2000	-	1151,1	-	1151.1
Ավելացված արժեք (համախառն, հիմնական գներով)	2019	798736.2	4071469.5	1049564.0	5919769.7
	2018	741615.8	3833165.2	919685.2	5494466.2
	2010	434680.9	2093127.2	607497.9	3125306.0
	2000	203022.1	638967.8	111101.0	953090.9

Աղբյուրը. կազմվել է հեղինակի կողմից «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2021 թվականի հունվար-մայիսին», Եր, ՀՀ ՎԿ, 2021թ, էջ 16, Հայաստանի ազգային հաշիվներ 2020, Եր, ՀՀ ՎԿ, 2020թ, էջ 110, Հայաստանի ազգային հաշիվները 2012, Եր, ՀՀ ԱՎԾ, 2012թ, էջ 127, Հայաստանի ազգային հաշիվները 1990-2001, Եր, ՀՀ ԱՎԾ, 2003թ, էջ 87-ի տվյալներով:

Աղյուսակ 6-ում ներկայացված է ՀՀ համախառն ավելացված արժեքի կառուցվածքն ըստ հատվածների և վերահսկողության հատկանիշի 2019 թվականին:

Աղյուսակ 6. Համախառն ավելացված արժեքի կառուցվածքն ըստ հատվածների և վերահսկողության հատկանիշի, 2019թ.-ին, %-ով ` ընդամենի նկատմամբ

Կառուցվածքային հատվածներ	Հատ- կ- անիշ- ները	Բաշխվածությունն ըստ կազմակե- րպությունների վերահսկողության հատկանիշի			Ընդա- մենը
		պե- տա- կան	ազգային մասնավոր	օտարեր- կրյա	
Ոչ ֆինանսական կազմակերպու- թյուններ (կորպորացիանե- ր)	1	3.6	39.5	14.1	57.2
	2	6.4	68.9	24.7	100.0
	3	27.0	57.4	79.7	57.2
Ֆինանսական կ- ազմակերպու-թյ- ուններ (կորպոր- ացիաներ)	1	0.5	2.6	3.6	6.7
	2	6.6	39.4	54.0	100.0
	3	3.3	3.8	20.3	6.7
Պետական կա- ռավարման մար- միններ	1	9.4	-	-	9.4
	2	100.0	-	-	100.0
	3	69.7	-	-	9.4
Տնային տնտեսու- թյուններ	1	-	26.2	-	26.2
	2	-	100.0	-	100.0
	3	-	38.1	-	26.2

Տնային տնտեսությունները սպասարկող ոչ առևտրային կազմակերպություններ (SSUՈԱԿ)	1	-	0.5	-	0.5
	2	-	100.0	-	100.0
	3	-	0.7	-	0.5
Ավելացված արժեք (համախառն, հիմնական գներով)	1	13.5	68.8	17.7	100.0
	2	13.5	68.8	17.7	100.0
	3	100.0	100.0	100.0	100.0

Ծանոթագրություն. 1. Համախառն ավելացված արժեքի կառուցվածքն ըստ հատվածների և վերահսկողության հատկանիշի, 2. Հատվածների համախառն ավելացված արժեքի կառուցվածքն ըստ վերահսկողության հատկանիշի, 3. Ըստ վերահսկողության հատկանիշի համախառն ավելացված արժեքի կառուցվածքն ըստ հատվածների:

Աղբյուրը կազմվել է հեղինակի կողմից «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ- տնտեսական վիճակը 2021 թվականի հունվար-մայիսին»,
Եր, ՀՀ ՎԿ, 2021թ, էջ 16-17:

Համաձայն ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի հանրապետությունում սեփականության իրավունքի սուբյեկտներն են՝ քաղաքացիները, իրավաբանական անձինք, ինչպես նաև Հայաստանի Հանրապետությունը և համայնքները: Գույքի նկատմամբ սեփականության իրավունք ձեռք բերելու, իրավունքը դադարելու, գույքը տիրապետելու, օգտագործելու ու տնօրինելու առանձնահատկությունները, կապված գույքը քաղաքացու կամ իրավաբանական անձի, Հայաստանի Հանրապետության կամ համայնքի սեփականությանը պատկանելու հանգամանքի հետ, սահմանվում են միայն օրենքներով: Բոլոր սեփականատերերի իրավունքները պաշտպանվում են հավասարապես¹:

Սեփականության իրավունքի սուբյեկտների իրենց պատկանող գույքի տիրապետման իրավունքը գույքը փաստացի տիրապետելու իրավաբանորեն ապահովված հնարավորությունն է: Օգտագործման իրավունքը գույքից դրա օգտակար բնական հատկությունները քաղելու, ինչպես նաև դրանից օգուտ ստանալու իրավաբանորեն ապահովված հնարավորությունն է: Ընդ որում, օգուտը կարող է լինել եկամտի, պտու-

¹ Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական օրենսգիրք (Հոդված 166. Սեփականության իրավունքի սուբյեկտները), ընդունվել է ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից 1998 թվականի մայիսի 5-ին: Տե՛ս Հայաստանի իրավական տեղեկատվական համակարգի պաշտոնական՝ www.arlis.am կայքը:

ղների, աճի, ծնաճի և այլ ձևերով: Տնօրինման իրավունքը գույքի ճակատագիրը որոշելու իրավաբանորեն ապահովված հնարավորությունն է¹:

Սեփականատերեր չհամարվող անձանց գույքային իրավունքներն են՝ հողամասի կառուցապատման, գույքի օգտագործման, սերվիտուտի (ներառյալ՝ անձնական սերվիտուտի), գրավի և կառուցվող շենքից անշարժ գույք գնելու իրավունքը²:

Հայաստանում սեփականության բոլոր ձևերի հավասարության և պաշտպանվածության նորմը ամրագրված է սահմանադրորեն, որտեղ հռչակված 10-ը սահմանում է, որ Հայաստանի Հանրապետությունում ճանաչվում և հավասարապես պաշտպանվում են սեփականության բոլոր ձևերը, իսկ ընդերքը և ջրային ռեսուրսները պետության բացառիկ սեփականությունն են³:

Բացի այդ ամրագրված է, որ Հայաստանի տնտեսական կարգի հիմքը սոցիալական շուկայական տնտեսությունն է, որը հիմնված է մասնավոր սեփականության, տնտեսական գործունեության ազատության, ազատ տնտեսական մրցակցության վրա և պետական քաղաքականության միջոցով ուղղված է ընդհանուր տնտեսական բարեկեցությանը և սոցիալական արդարությանը⁴:

Սակայն, ինչպես իրավացիորեն նկատում է իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Գ. Գ. Հարությունյանը. «Սահմանադրության առկայությունն ինքնին որևէ խնդիր չի լուծում: Էականը համարժեք սահմանադրական կարգի առկայությունն է, Սահմանադրությունը կյանքի կոչելը, սահմանադրական նորմատիվ բնույթի արժեքներն իրական կյանքի կանոն դարձնելը, որի պարագայում միայն հնարավոր կլինի երաշխավորել իրավունքի գերակայությունը: Գերխնդիրը եղել ու շարունակում է մնալ հանրային կյանքի իրողությունները սահմանադրական լուծումներին ներդաշնակելը:»⁵:

¹ Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական օրենսգիրք (Հոդված 163. Սեփականության իրավունքի հասկացությունը և բովանդակությունը), ընդունվել է ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից 1998 թվականի մայիսի 5-ին: Տե՛ս Հայաստանի իրավական տեղեկատվական համակարգի պաշտոնական՝ www.arlis.am կայքը:

² Նույն տեղում, Հոդված 170. Սեփականատերեր չհամարվող անձանց գույքային իրավունքները:

³ Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրության փոփոխություններ (Հոդված 10. Սեփականության երաշխավորումը), ընդունվել է 2015 թվականի դեկտեմբերի 6-ի հանրաքվեով, որով 1995 թվականի հուլիսի 5-ի Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությունը՝ 2005 թվականի փոփոխություններով, շարադրել նոր՝ ներկայումս գործող խմբագրությամբ: Տե՛ս Հայաստանի իրավական տեղեկատվական համակարգի պաշտոնական՝ www.arlis.am կայքում:

⁴ Նույն տեղում, Հոդված 11. Տնտեսական կարգը:

⁵ **Հարությունյան Գ.Գ.**, Սահմանադրական մշտադիտարկում, Երևան, «ՆՄԱԲ», 2016թ., էջ 13:

Մասնավոր սեփականության իրավունքի պաշտպանությունը պետության խնդիրներից մեկն է: Սա չվիճարկվող ճշմարտություն է թե՛ ազատական, թե՛ պահպանողական, կենտրոնամետ տնտեսական քաղաքականություն իրականացնողների համար: Ընդ որում, կարելի է նշել, որ սեփականության իրավունքների պաշտպանությունը, դրա ճիշտ ընկալման դեպքում, հավասարազոր է մարդու ազատության պաշտպանությանը: Սա հնարավոր է միայն այն դեպքում, երբ ազատությունները երաշխավորված են իրավաբանորեն և առաջին հերթին սահմանադրական մակարդակում:

ՀՀ Սահմանադրության հոդված 60-ը՝ «Սեփականության իրավունքը» նախատեսում է. «1. Յուրաքանչյուր ոք ունի օրինական հիմքով ձեռք բերած սեփականությունն իր հայեցողությամբ տիրապետելու, օգտագործելու և տնօրինելու իրավունք:

2. Ժառանգելու իրավունքը երաշխավորվում է:

3. Սեփականության իրավունքը կարող է սահմանափակվել միայն օրենքով՝ հանրության շահերի կամ այլոց հիմնական իրավունքների և ազատությունների պաշտպանության նպատակով:

4. Ոչ ոք չի կարող զրկվել սեփականությունից, բացառությամբ դատական կարգով՝ օրենքով սահմանված դեպքերի:

5. Հանրության գերակա շահերի ապահովման նպատակով սեփականության օտարումն իրականացվում է օրենքով սահմանված բացառիկ դեպքերում և կարգով՝ միայն նախնական և համարժեք փոխհատուցմամբ:

6. Հողի սեփականության իրավունքից չեն օգտվում օտարերկրյա քաղաքացիները և քաղաքացիություն չունեցող անձինք, բացառությամբ օրենքով սահմանված դեպքերի:

7. Մտավոր սեփականությունը պաշտպանվում է օրենքով:

8. Յուրաքանչյուր ոք պարտավոր է մուծել օրենքին համապատասխան սահմանված հարկեր, տուրքեր, կատարել պետական կամ համայնքային բյուջե մուտքագրվող պարտադիր այլ վճարումներ:»¹:

Սեփականության իրավունքների պաշտպանվածության խնդրին Հայաստանը բախվեց 2018 թվականի «թավշյա հեղափոխությունից» հետո, երբ ՀՀ քաղաքացիներին խոստացվեց, որ նախկին իշխանությունների օրոք զգալի սեփականություն կուտակած անձանց ունեցվածքը (գույքը) հետ կվերցվի և հավանաբար կբաշխվի հասարակության մյուս ան-

¹ Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրության փոփոխություններ (Հոդված 60. Սեփականության իրավունքը), ընդունվել է 2015 թվականի դեկտեմբերի 6-ի հանրաքվեով: Տե՛ս Հայաստանի իրավական տեղեկատվական համակարգի պաշտոնական www.arlis.am կայքում:

դամներին: Համենայնդեպս, հետ վերցվող գույքի հետագա ճակատագրի, դրա տնօրինման և հատկապես այդ միջոցառման շահառուների մասին գրեթե չէր խոսվում: Անհասկանալի էր մնում նաև, թե այդ սեփականությունը, որը ըստ էության նշանակում էր ազգայնացում, ինչպիսի չափերով, որ ոլորտներում և բաշխման ինչ համամասնություններով էր «վերադարձվելու» ՀՀ քաղաքացիներին: Նշված հարցերի և հիմնախնդիրների լուծման վերաբերյալ որոշակի պատկերացում է տալիս 2020 թ. -ի ապրիլի 16-ին ընդունված «Ապօրինի ծագում ունեցող գույքի բռնագանձման մասին» ՀՀ օրենքը¹ (այսուհետ՝ օրենք):

Նշված օրենքի կիրարկումն ապահովելու նպատակով և օրենքի ընդունմանը զուգահեռ ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքում կատարվեց երկու լրացում. Հոդված 279-ի «Սեփականության իրավունքի և այլ գույքային իրավունքների դադարման հիմքերը» 2-րդ մասում սահմանվեց սեփականատիրոջ գույքը հարկադրաբար հետ վերցնելու օրենքով սահմանված ևս մեկ (արդեն գոյություն ունեցողները (պարտավորությունների համար գույքի վրա բռնագանձում տարածելը, օրենքի ուժով անձին չպատկանող գույքը օտարելը, հանրային գերակա շահերի ապահովման նպատակով սեփականության օտարելը, ռեկվիզիցիան, բռնագանձումը և այլն) լրացնող) դեպք, երբ այն կատարվում է ապօրինի ծագում ունեցող գույքի բռնագանձման ձևով: Օրենսգիրքը լրացվեց Հոդված 288. 1-ով. «Ապօրինի ծագում ունեցող գույքի բռնագանձումը», որը սահմանում է՝ «1. Ապօրինի ծագում ունեցող գույքը բռնագանձվում է դատարանի վճռով՝ «Ապօրինի ծագում ունեցող գույքի բռնագանձման մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքով նախատեսված կարգով»²:

Օրենքի բազմաթիվ դրույթներ խնդրահարույց են համարվել մասնագետների կողմից: Մասնավորապես, Ա. Հովհաննիսյանը և Մ. Գրիգորյանը նշում են՝

➤ օրենքի որոշ դրույթների հակասահմանադրականության մասին (ՀՀ Սահմանադրության 176-րդ (Դատախազությունը) և 6-րդ հոդվածը, ըստ որի պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմիններն ու պաշտոնատար անձինք իրավասու են կատարելու միայն այնպիսի գործողություններ, որոնց համար լիազորված են Սահմանադրությամբ կամ օրենքներով),

¹ Տե՛ս «Ապօրինի ծագում ունեցող գույքի բռնագանձման մասին» ՀՀ օրենքը, ընդունվել է ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից 2020 թվականի ապրիլի 16-ին, ՀՕ-240-Ն:

² Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական օրենսգրքում լրացումներ կատարելու մասին» ՀՀ օրենքը, ընդունվել է ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից 2020 թվականի ապրիլի 16-ին, ՀՕ-248-Ն:

➤ այն հանգամանքը, որ օրենքը բացառապես սահմանում է, որ ապօրինի ձագուժ ունեցող միջոցները բռնագանձվում են հոգուտ Հայաստանի Հանրապետության՝ չհստակեցնելով, թե ինչ ընթացակարգերով են այդ միջոցները հանձնվելու տուժողներին: Փաստացի միտված լինելով տուժած երրորդ անձանց իրավունքների պաշտպանությանը՝ օրենքը դրա ապահովման որևէ մեխանիզմ չի նախատեսում,

➤ միջազգային իրավունքի նորմերի և ՀՀ օրենսդրությամբ սահմանված նորմերի կամայական մեկնաբանության և մի շարք խնդրահարույց ընթացակարգերի մասին¹:

Հեղինակները նշում են նաև, որ. «... հարկ է նկատել, որ այս օրենքը, ընդունված լինելով կոռուպցիայի դեմ պայքարի համատեքստում, չի ներառել այնպիսի հանցագործություններ, ինչպիսիք են ապօրինի կամ կեղծ ձեռնարկատիրությունը: Յուրացման և խարդախության հանցակազմերի առկայությունը հիմք է ուսումնասիրություն սկսելու համար, եթե հանցանքը կատարվել է պաշտոնատար անձի կողմից կամ եթե կատարվել է առանձնապես խոշոր չափերով կամ կազմակերպված խմբի կողմից: Վերջին երկու դեպքերի համար սահմանված է ևս մեկ լրացուցիչ պայման, այն է՝ եթե կատարվել է պաշտոնեական դիրքն օգտագործելով: Ստացվում է, որ պաշտոնատար անձ չընդգրկող կազմակերպված խմբերի կողմից խարդախությունը կամ յուրացումը/վատնումը չի հանգեցնում ապօրինի գույքի բռնագանձման վարույթի»²:

Համաձայնվելով հեղինակների հետ, անդրադառնանք ևս մեկ կարևոր խնդրին՝ ապօրինի ձագուժ ունեցող գույքի հետագա կառավարմանը: Օրենքի Գլուխ 4-ը վերնագրված է՝ «Գույքի կառավարում», սակայն այն ամբողջությամբ վերաբերում է որպես հայցի ապահովման միջոց կիրառված գույքի կառավարմանը: Մինչդեռ ապօրինի ձագուժ ունեցող գույքի բռնագանձման ինստիտուտի ներդրման կարևորագույն նպատակներից մեկը պետք է լինի ապօրինի ճանաչման արդյունքում բռնագանձված գույքի արդյունավետ կառավարումը՝ ի շահ պետության կամ այլ անձանց: Այս առումով օրենքը որևէ կերպ չի անդրադարձել քննարկվող խնդրին, ավելին՝ չի նախատեսել որևէ տնտեսա-իրավական կարգավորում այս առնչությամբ: Բռնագանձված գույքի կառավարման արդյունավետությանը նպաստող մեխանիզմների ամրագրումը անհրաժեշտ է ոչ միայն այդ գործընթացի գաղափարական հենքը սահմանելու, այլ նաև

¹ Տե՛ս Արփիին Հավհաննիսյան, Մարիաննա Գրիգորյան. «ՀՀ-ում in rem վարույթի ներդրման վերաբերյալ որոշ խնդրահարույց հարցեր», «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Իրավագիտություն», Երևան, 2020 № 2 (32), էջ 57-67: 2021թ. օգոստոսի 21-ի դրությամբ հղումը՝ http://ysu.am/files/04A_Hovhannisyann_M_Grigoryan.pdf

² Նույն տեղում, էջ 62:

«Պետական գույքի կառավարման մասին» ՀՀ օրենքի 6. 1-րդ հոդվածի¹ պահանջներն ապահովելու համար, ըստ որի ՀՀ-ում պետական գույքի կառավարման ոլորտում լիազորված մարմինը Պետական գույքի կառավարման կոմիտեն է: Նշված մարմինը օժտված է բավականաչափ ռեսուրսներով (ֆինանսական, մասնագիտական և այլ)՝ կառավարելու նաև ապօրինի ծագում ունեցող բռնագանձված գույքը: Այս պարագայում անհրաժեշտություն չի առաջանա պետության վրա հավելյալ բեռ դնել՝ ստեղծելու հատուկ մարմին՝ նշված գույքի կառավարումն ապահովելու համար:

Թեև ընդունվել է ապօրինի ծագում ունեցող գույքի հավատարմագրային կառավարման գործընթացի կանոնակարգման վերաբերյալ ՀՀ կառավարության 2020 թ. -ի դեկտեմբերի 17-ի N 2066-Ն որոշումը², սակայն այն սահմանում է միայն պետության տիրապետությանը հանձնված գույքի հավատարմագրային կառավարման համար մրցույթի անցկացման կարգը և հավատարմագրային կառավարման պայմանագրի օրինակելի ձևը:

Կարևոր է նաև հասարակական կազմակերպությունների ներգրավվածությունը՝ որպես ապօրինի գույքի բռնագանձման գործընթացի հանրային հաշվետվողականությունը պահանջող տարրի: Որպես քաղաքացիական հասարակության միավոր, հասարակական կազմակերպություններին պետք է տալ հստակ իրավական լծակներ՝ հանրային շահերի ջատագովությունը արդյունավետ իրականացնելու համար, հիմք ընդունելով հանրային հաշվետվողականության և թափանցիկության բարձրացումը: Եվ պատահական չէ, որ պետական գույքի կառավարման / մասնավորեցման գործընթացը թափանցիկության տեսանկյունից անգամներով գերազանցում է ՀՀ-ում դատական համակարգի միջոցով իրականացվող բռնագանձումների ընթացակարգերին:

Седя Нагапетян, Проблемы становления института прав собственности в Республике Армения - В статье рассматриваются вопросы реализации прав собственности, включая создание института защиты прав, экономиче-

¹ Տե՛ս «Պետական գույքի կառավարման մասին» ՀՀ օրենքը, ընդունվել է ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից 2014 թվականի նոյեմբերի 20-ին, ՀՕ-158-Ն: Փոփոխություններով և լրացումներով տարբերակը՝ Հայաստանի իրավական տեղեկատվական համակարգի պաշտոնական՝ www.arlis.am կայքում:

² «Ապօրինի ծագում ունեցող գույքի բռնագանձման վարույթի ընթացքում պետության տիրապետությանը հանձնված գույքի հավատարմագրային կառավարման համար մրցույթ անցկացնելու կարգը և հավատարմագրային կառավարման պայմանագրի օրինակելի ձևը հաստատելու մասին» ՀՀ կառավարության 2020 թ. -ի դեկտեմբերի 17-ի N 2066-Ն որոշում:

ского и правового регулирования, а также совершенствование соответствующих механизмов защиты прав собственности.

Вопросы эффективного управления и защиты прав собственности продолжают оставаться предметом современных экономических исследований и важнейшим элементом нынешней экономической политики. В статье используется соответствующий инструментарий, основанный на методике оценки и расчета международного индекса защиты прав собственности, приводятся межстрановые сравнения и др. Автором даны определенные оценки состояния реализации прав собственности и процессов, касающихся изменений в данной сфере.

Seda Nahapetyan, Problems of property rights institution establishment in the Republic of Armenia - The article deals with the implementation of property rights, including the creation of appropriate institutions for the property rights protection, economic and legal regulations of such rights, as well as improvement of the relevant mechanisms for the protection of property rights.

The issues of effective management and protection of property rights continue to be the subject of modern economic researches and the most important element of current economic policy. The article uses the appropriate instruments based on the methodology for assessing and calculating of international property rights index, provides cross-country comparisons with others. The author gives certain assessments of the state of the implementation of property rights and processes related to changes in this area.

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ակսել Պոտոսյան – Աշխարհագրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ, ԵՊՀ Սոցիալ – տնտեսական աշխարհագրության ամբիոնի վարի (a.potosyan@ysu.am)

Աֆսանեհ Շիրանի – ՀՀ ԳԱԱ փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի ասպիրանտ, (MalekMohammadi@em.unifrankfurt.de)

Զահրա Մալեքի – ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտի ասպիրանտ (sepide_825@yahoo.com)

Էդգար Վարշամյան – ԵՊՀ Հայոց պատմության ամբիոնի ասպիրանտ (edovarshamyan@mail.ru)

Թաթուլ Մանասերյան - Տնտեսագիտության դոկտոր, ԵՊՀ պրոֆեսոր (tatoulm@gmail.com)

Լիլիթ Արտեմյան – ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտի Երաժշտության բաժնի ավագ գիտաշխատող, արվեստագիտության թեկնածու, (L.Artemyan@mail.ru)

Լիլիթ Հակոբյան – ԵՊՀ Սոցիալ-տնտեսական աշխարհագրության ամբիոնի հայցորդ (lilit_hakobyan@ysu.am)

Հարություն Մաթևոսյան – ԵՊՀ Արևելագիտության ֆակուլտետ, մագիստրանտ, (harutmatevosyan9@gmail.com)

Հովհաննես Հակոբյան – ՀՊՏՀ Ֆինանսների ֆակուլտետի մագիստրանտ (hovhakobian@gmail.com)

Մեհրդադ Մոմենի – ԵՊՄՀ Գեղարվեստի ֆակուլտետի հայցորդ (amrhn78@gmail.com)

Միսակ Տիգրանյան – Ս. Ա. Եսենինի անվան Ռյազանի պետական համալսարանի ասպիրանտ (misaktigranyan2@gmail.com)

Միքայել Ավանեսյան – Հայ-Ռուսական Համալսարանի Քաղաքագիտության ֆակուլտետի ասպիրանտ (mikayelava@tutanota.com)

Նարեկ Սուքիասյան - ԵՊՀ Միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի ասպիրանտ (nareksukiasyan@gmail.com)

Նելլի Ժամկոչյան – ԵՊՀ Աստվածաբանության ֆակուլտետի դասախոս (nelli.zhamkochyan.92@mail.ru)

Ռաֆիկ Նահապետյան – Պատմական գիտությունների դոկտոր, ԵՊՀ Հնագիտության և ազգագրության ամբիոնի պրոֆեսոր (rafiknahapetyan@mail.ru)

Ռուբեն Միրաքյան – ԵՊՀ Արևելագիտության ֆակուլտետի դասախոս (rubenmirakyan@gmail.com)

Սոնա Դավթյան - ՀՀ ԳԱԱ փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի սոցիալական փիլիսոփայության բաժնի հայցորդ (davtyansona@mail.ru)

Սեդա Նահապետյան - ԵՊՀ Տնտեսագիտության և կառավարման ֆակուլտետի ասպիրատ (sedanahapetyan@mail.ru)

Վլադիմիր Պողոսյան – ԵՊՀ Համաշխարհային պատմության ամբիոնի հայցորդ, ԵՊՀ Իջևանի մասնաճյուղի Հայոց պատմության և հասարակագիտության ամբիոնի դասախոս (vladimir.pogosyan@ysu.am)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

ՎԼԱԴԻՄԻՐ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

«ՍԱՌԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ» ՍԿԻԶԲԸ. ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՇԱՀԵՐ
ԵՎ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅՆԵՐ (1940-ԱԿԱՆ ԹԹ-Ի ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍ - 1950-
ԱԿԱՆ ԹԹ-Ի ՍԿԻԶԲ) ----- 3

ԷԴԳԱՐ ՎԱՐՇԱՍՅԱՆ

ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԽՈՍՐՈՎ
ԿՈՏԱԿԻ ՕՐՈՔ ----- 13

МИСАК ТИГРАНЯН

РОССИЙСКАЯ ДИАСПОРА И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ
ЖИЗНЬ РА, 1990-2000 ГГ. ----- 35

ՀԱՅ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՌԱՖԻԿ ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԱՅԻՆ ՀԱՄԱԼԻՐՆԵՐԻ
ԶԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾՈՆՆԵՐԸ, ՏԻՊԱԲԱՆՄԱՆ
ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ, ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ,
ԲՆՈՐՈՇ ԵՎ ՅՈՒՐԱՀԱՏՈՒԿ ԳԾԵՐԸ ----- 44

ԱՐՎԵՍՏԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԵՀՐԱՂ ՄՈՍԵՆԻ

ՊԱՐՄԿԱԿԱՆ ԱՐՎԵՍՏԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅԻ
ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ և ԲՆԱԿԵԼԻ ՏՆԵՐԻ ՈՐՄՆԱՆԿԱՐԶՈՒԹՅԱՆ
ՄԵԶ (XVII-XVIII ԴԱՐԵՐ) ----- 58

ԶԱՀՐԱ ՄԱԼԵՔԻ

ՕՍԱՐ ԽԱՅԱՄԻ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ ԱՐՏԱՑՈԼՈՒՄԸ
ԱՅԴԻՆ ԱՂԴԱՇԼՈՒԻ ՆԿԱՐՆԵՐՈՒՄ ----- 65

ԼԻԼԻԹ ԱՐՏԵՄՅԱՆ

ՎԱՀՐԱՄ ԲԱԲԱՅԱՆԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾԱԿԱՆ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՀ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ
ՇՐՋԱՆՈՒՄ ----- 76

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵԼԼԻ ԺԱՄԿՈՅԱՆ

ՎԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԱՌԱԿՆԵՐԻ
ԱՍՏՎԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ----- 86

ՍՈՆԱ ԴԱՎԹՅԱՆ

ԷՎԹԱՆԱԶԻԱՅԻ ՀԻՄԱՆԱԽՆԴՐԻ ԿԵՆՍԱԲԱՐՈՅԱԳԻՏԱԿԱՆ
ԵՎ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ ՏԵՍԱՆԿՅՈՒՆՆԵՐԸ ----- 94

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՖՍԱՆԵՀ ՇԻՐԱՆԻ

ՀԱՅ-ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԼԵՌՆԱՅԻՆ
ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴՐԻ ՏԻՐՈՒՅԹՈՒՄ ----- 101

ՄԻՔԱՅԵԼ ԱՎԱՆԵՍՅԱՆ

ԹՈՒՐԲԻԱՅԻ ԷՆԵՐԳԵՏԻԿ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
«ԱՐԴԱՐՈՒԹՅՈՒՆ և ԶԱՐԳԱՑՈՒՄ» ԻՇԽՈՂ
ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՌԱԶՄԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ.
ՆՈՐ ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ՓՈԽԱԿԵՐՊՈՒՄՆԵՐ ----- 118

ՌՈՒԲԵՆ ՄԻՐԱՔՅԱՆ, ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

ԻՍԼԱՄԻՍՏԱԿԱՆ «ՍՈՒԼԹԱՆ ՄՈՒՐԱԴ» ԶՈԿԱՏԻ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՓԱՍՏԵՐԸ ԱՐՑԱԽՅԱՆ
ՎԵՐՋԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ ----- 124

ՆԱՐԵԿ ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ

2008 թ. ՌՈՒՄ-ՎՐԱՅԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՀ
ԱՐՏԱՔԻՆ և ԴԱՇԻՆՔԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎՐԱ
ՆԵՐՔԻՆ-ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱՅԻՆ ԵՎ ԳԼՈԲԱԼ-ՀԱՄԱԿԱՐԳԱՅԻՆ
ԶԱՓՄԱՆ ՄԵԶ. ՆԵՈՌԵԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՅՔ ----- 138

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԹԱԹՈՒԼ ՄԱՆԱՍԵՐՅԱՆ

ԱՊՕՐԻՆԻ ԾԱԳՈՒՄ ՈՒՆԵՅՈՂ ԳՈՒՅՔԻ ԲՈՆԱԳԱՆՁՄԱՆ
ՄԱՍԻՆ» ՕՐԵՆՔԻ ԿԻՐԱՐԿՄԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ----- 150

ОГАННЕС АКОБЯН

ЧТО ОЖИДАЕТ АРМЕНИЮ В УСЛОВИЯХ ВОЗМОЖНЫХ
ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПУТЕЙ, ПРЕДЛАГАЕМЫХ
С 2021 ГОДА ----- 160

ԱԿՍԵԼ ՊՈՏՈՍՅԱՆ, ԼԻԼԻԹ ՀԱԿՈԲՅԱՆ

ՀՀ-ՈՒՄ ՏԵԽՆԻԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿԱԲՈՒՅՄԵՐԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ
ԵՎ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ԱԳՐՈԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ
ՆԱԽԱԴՐՅԱԼՆԵՐԻ ՀԵՏԱԶՈՏՄԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԸ ----- 169

ՄԵՂԱ ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ

ՄԵՓԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԿԱՅԱՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ----- 178

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ----- 200

Ի ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ «ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ» ՀԱՆԴԵՍԻ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ

«Պատմություն և քաղաքականություն» հանդեսում տպագրության ներկայացվող հոդվածները պետք է գրված լինեն Word տեքստային խմբագրի օգնությամբ: Հոդվածները պետք է ներկայացնել հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն կամ գերմաներեն լեզուներով: Հոդվածի շարվածքը պետք է լինի Unicode-ով (հայերեն հոդվածների դեպքում՝ նաև Sylfaen տառատեսակով), տառաչափը՝ 11, միջտողային հեռավորությունը՝ 1.5, թղթի ֆորմատը՝ A4: Հոդվածի սկզբում անհրաժեշտ է գրել վերնագիրը՝ մեծատառերով, հաջորդ տողում՝ հեղինակի (հեղինակների) անուն և ազգանունը՝ մեծատառերով: Հղումները պետք է դնել տողատակում՝ համարների աճման կարգով, նշելով աղբյուրը՝ հեղինակին, վերնագիրը, հրատարակության վայրը, տարեթիվը (պարբերական հրատարակության դեպքում՝ նաև համարը) և էջը (էջերը): Հոդվածի բանալի բառերը, ռուսերեն և անգլերեն ամփոփագրերը պարտադիր են: Հոդվածին անհրաժեշտ է կցել նաև (առանձին էջով կամ առանձին ֆայլով) հոդվածի վերնագիրը և հեղինակի (հեղինակների) անուն, ազգանուն, հայրանունը՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով, ինչպես նաև հեղինակի (հեղինակների) տվյալները՝ կոչումը, պաշտոնը, աշխատանքի վայրը, հեռախոսի համարը (համարները), էլեկտրոնային փոստի հասցեն (e-mail): Հոդվածներն ուղարկել **generalsepuh@gmail.com** էլեկտրոնային հասցեներով: Հանդեսն ունի իր համացանցային կայքը (**www.generalnews.am**), ուր գետեղված են նրա էլեկտրոնային տարբերակները, հոդվածների վերաբերյալ կարծիքները, տեղեկություններ խմբագրական խորհրդի կազմի և էթիկայի կանոնների մասին:

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԵՍ
ԹԻՎ 4(15)

Հիմնադիր՝ « Զորավար Սեպուհ պատմաքաղաքական վերլուծական կենտրոն» ՀԿ

Գրանցման համար՝ 2111711003993, գրանցման ամսաթիվ՝ 02.02.2018

Հաշվառման հասցե՝ Երևան, Էրեբունի թաղամաս, Սարի թաղ 3 – ըդ շարք, բնակարան 39

Գործունեության հասցե՝ Երևան, Ե. Քոչար, 8/8, հեռ, 011-562519, 091-56-25-19, 077 – 67-20-87

Նյութերը գրախոսությունների հետ միասին ընդունվել և խմբագրական խորհրդի կողմից երաշխավորվել են տպագրության 2021թ. Հուլիս - օգոստոս ամիսների ընթացքում:

Համարի պատասխանատու՝ Թ. Սարգսյան
Ստորագրված է տպագրության՝ 18.09.2021

Թուղթը՝ օֆսեթ: Չափսը՝ 70X100/16;
Ծավալը՝ 12 պայմ., տպ. մամուլ:
Տպագրության եղանակը՝ օֆսեթ:
Տպաքանակը՝ 100

Տպագրվել է «Տիր» հրատարակչության տպագրատանը
Հասցեն՝ Երևան, Ա. Միկոյան փող., 2/2
Էլ. փոստ՝ tirpublishinghouse@gmail.com
Հեռ. (+374 94) 50 99 00

